

О. І. БОЧКОВСЬКИЙ

**БОРОТЬБА НАРОДІВ
ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ
ВИЗВОЛЕННЯ**

**1932
ПОДЄБРАДИ**

**БОРОТЬБА НАРОДІВ
ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ
ВИЗВОЛЕННЯ**

**LA LUTTE DES PEUPLES
POUR L'AFFRANCHISSEMENT
NATIONAL**

О. І. БОЧКОВСЬКИЙ
ДОЦЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧСР

БОРОТЬБА НАРОДІВ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ

НАЦІОЛОГІЧНІ НАРИСИ

ВИДАВНИЦТВО „ОБРІЙ“
ПОДЄБРАДИ 1932

«Legiografie», Praha-Vršovice, Sámova 665.

Немає народів ані великих, ані малих, як не може бути народів середніх. Є лише народи; і всі вони мають однакове право на життя й на пошану до їхньої волі.

В. Вілсон.

Якщо нарід вирішив стати вільним, то немає жадної сили, яка могла б зупинити його на тім шляху, чи перешкодити йому в досягненні своєї мети.

А. Безент.

Copyright by Ukrainian Edition «*Obrij*». Poděbrady Č. S. R.

ПЕРЕДМОВА.

1. — Світова війна поставила національну проблему руба, але, на жаль, не вирішила її послідовно до кінця. Версальський мир порушив національну засаду більш, ніж це може бути виправдано об'єктивними потребами та політичною доцільністю. Політична мапа нової Європи означає перемогу державно-централістичного принципу над національно-децентралістичним. Нові післявоєнні держави є здебільшого національними лише назовні. Фактично це тільки нове видання небіжки Австрії і то далеко не завше краще. Понад 40 мільйонів національних меншостей у сучасній Європі — є, без сумніву, забагато для нормального політичного її розвитку. Національна ж політика в деяких нових державах є фактичним запереченням елементарних прав поневолених меншостей на національне самоозначення навіть у культурнім та господарським відношенню. Міжнародний захист меншостей є покищо дуже ілюзорний. *Лорд Дікінзон*, авторитетний спеціаліст у цьому питанні, каже у своїй цікавій брошурі — «*Меншості*» (1930): «В Європі ледви чи знайдеться держава, яка б не мала меншостей... відношення до них подекуди саме таке, яке держави версальського договору бажали зробити неможливим»... (ст. 8).

Звичайно, в порівнянні з передвоєнним положенням, версальський мир означає значний поступ; а проте він дуже заводить, коли підійти до вислідів його праці з критеріями визвольних гасел та засад, що ставилися під час війни не тільки поневоленими народами, але й офіційно проголошувалися урядовими та дипломатичними чинниками обох воюючих таборів, головно ж Антантою, маркантним виявом чого були славетні *14 точок* покійного американського президента *В. Вілсона*. Словом, національне питання й після війни болюче дошкулює Європі. Воно загрожуючо тяжить над Сходом Європи, де фактично вдалося визволитися тільки кільком західнім лімітрофам і де решта колишніх російських «окраїн» з Україною на чолі проходить кривавий стаж большевицького «самоопределения в плоть до отделения»...

2. — Але на цьому ще не кінець. Національна засада в зв'язку з великою війною перекинулася далеко за межі Європи, активуючи національно-визвольні й самостійницькі прямування серед *кольорового людства* в колоніях.

Сучасна *Індія* є проблемою, що в основах захитує «British Commonwealth of Nations». Револьтує *Цейлон* і французький *Індокитай*. Осамостійнюється *Бірма*. Національно самоозначуються *туранські*

нароби під зеленим прапором паніслямізму. Воскресла з мертвих «хора людина» над Босфором. Сучасне *новотурецьке* «risorgimento» є одним із найцікавіших зразків національного відродження. Молодий *египетський націоналізм* безнадійно іноді загострює політичні відносини між Каїром і Лондоном. Будиться від споконвічної летаргії *чорна раса*. До серії давніших паннаціональних і панконтинентальних рухів прибуває новий: панафриканізм і панетіопізм негрів, цей своєрідний, так би мовити, *чорний сіонізм*.

3. — Згадані факти яскраво свідчать про цілковитий крах як примусової, так і природної національної *асиміляції**). Вони є доказом, що поневолені народи не денаціоналізуються, але, немов в стані національної анабіози, протягом століть заховали свій національний побут і відрубність, щоб тепер — в добі загальносвітового пробудження народів та рас, прокинутися до нового власного життя, виявити своє національне «я». 140 років задушливого і безприкладного французького централізму під егідою сутодержавницької засади «*une et indivisible*» — не в стані були засимілювати *бретонців* («Bretons bretonisants»). Рух *фелібрів*, неопровансальський ренесанс та регіоналістичні прямування в пересторогою Франції, нагадуючи їй, що засада національного самоозначення не зупиниться на Рейні. Відродження *флямандців* у Бельгії, рух *каталанський* в Іспанії, національне пробудження *кельтів* в Англії та подивугідна ренерація *жидівського* народу шляхом *сіонізму* в їхній старо-новій домівці Палестині, — демонстративно доводять, що процес національного пробудження, відродження й самоозначення, — стихійно та непереможно захопив *ціле людство* та що марні, отже, будь-які заходи чи спроби знищити його або припинити. Історія схиляється перед *нацією*, як у свій час вона визнавала *церкву і державу* в ролі політично-організуючого чинника.

4. — Завданням оцих націологічних нарисів, які є органічним продовженням попередніх праць автора, присвячених національному питанню, є саме з'ясування більш яскравими прикладами тріумфального походу *націотворчого процесу*, як типового суспільного явища сучасної фази культурно-політичної історії людства.

З огляду на розмір цієї праці та на велику кількість фактичного матеріалу, мені довелося обмежити наперед число зразків, які мають змалювати новочасні національно-визвольні рухи. Я свідомо зупиняюсь тут тільки на національному пробудженню й відродженню не лише історією, але й громадською опінією *забутих* чи свідомо нехтуваних народів, над якими офіційна політика проходить байдуже до денного порядку. Проте, прямування до самоозначення саме серед цих народів-покидьків яскраво підкреслюють стихійність сучасного національного ренесансу. З огляду на розміри праці, національні рухи, про які буде мова далі, можуть бути з'ясовані лише в загальних рисах, бо докладне змалювання деяких з них вимагало б окремої та спеціальної розвідки.

*) Пор. мою статтю: — «*Народи не асимілюються*» в «Ділі» 1931 р., ч. 256.

Моїм бажанням було ознайомити читача з національно-визвольними прямуннями серед народів різного *расового* походження та *культурного* розвитку. З огляду на значну кількість фактичного матеріялу і головню з причин методологічного характеру, я вважав доцільним та необхідним розділити цю працю на дві зовсім самостійні частини. Перша з них, а власне ця, присвячена з'ясуванню національного відродження та визвольної боротьби серед забутих і культурному загалу менш відомих *західньо-європейських* поневоленних народів, крім кельтів, про яких мова буде в окремій розвідці — «*Національне відродження кельтів*», що з'ясує боротьбу за волю *ірляндців*, самоозначення *кимрів*, пробудження *бретонців* і горішніх *шотляндців*. Я не торкаюся тут національного відродження та визвольних змагань на *Сході Європи* і на *Кавказі*, бо цим питанням було присвячено іншу мою книгу, а саме: «*Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономічні прямуння*» (Відень, 1916)*).

Друга частина цієї праці — «*Національне пробудження кольорового людства*», має з'ясувати національнотворчі і визвольні рухи серед *позаєвропейських* племен, особливо ж в *Азії* та в *Африці*. Самостійницький рух *Індії* та стихійне пробудження і змагання в напрямі національного самоозначення серед *американських негрів* на ширшому тлі дуже своєрідного і цікавого *панафриканського руху* творитимуть центральне її ядро. У всіх цих працях я по зможі оминаю *теоретичну проблематику* цих питань та рухів; і то через те, що з'ясуванню їх присвячена окрема моя розвідка: — «*Національне пробудження, відродження та самоозначення*» (Записки Української Господарської Академії, т. III вип. I, Подєбради, 1931), яку можна вважати *теоретичним* вступом до всіх моїх згаданих тут праць, що *конкретно* трактують національні справи. Ці націологічні студії я маю на думці закінчити спеціальною монографією «*Україна, як світова проблема*».

5. — Ця праця є вислідом спеціальних студій, — але признається для широкого загалу. Проте, щоб вона могла бути придатною і для спеціалістів націологів та політиків, я до кожного її розділу додав основний покажчик світової фахової літератури по даному питанню, яка, доречі, в післявоєнній добі незвичайно зростає на всіх мовах, яскраво доводячи актуальність національної проблеми в наш час**). Не можна отже скаржитися на брак *наукового*

*) *Habent sua fata libelli*, себто і «книги мають свою долю». Цей афоризм згадується мені в зв'язку з саме цитованою моєю книгою, яка підчас окупації Києва *Денікіном* опинилася на індексі заборонених книжок серед 101 інших українських публікацій та була на розказ цього генерала знищена.

***) Ці покажчики літератури складені за *нумераційною системою* в *алфавітному* порядку, крім першого, де черга джерел є *хронологічна*. Нумераційна система дуже облегчує цитування джерел, котрі в тексті наводяться в *дужках* цифрами двох друкарських шрифтів, а саме — *жирним* — порядкове число цитованої праці, і *звичайним* — відповідна сторінка з неї. *Римська* цифра жирним друком означає *розділ* цитованої праці. В наведених цитатах *підкреслення оригіналу* скрізь зазначені окремо; решта підкреслень належать мені. Почажчики літератури уміщені в книці кожного розділу. В.

зацікавлення нею; натомісць, з жалем доводиться констатувати майже хронічне розходження між націоналістичною *теорією* та політичною *практикою* при вирішуванні конкретних національних питань деякими державами. У багатьох країнах небезпечно зростає також агресивний та войовничий *націоналізм*, даючи чималій матеріял для ілюстрації сучасної національної *патології*, що наявно загрожуює пацифічним прямунням нашої доби. Це явище ще вимагатиме об'єктивного дослідження та з'ясування з боку націоналістичної науки.

6. — Наприкінці ще одно зауваження. Цю працю писано не методом *sine ira et studio*. Навпаки, автор скрізь виявляє та підкреслює свої симпатії до визвольних прямунвань і боротьби поневолених народів та рас. Автор є ворогом традиційного державного догмату «*une et indivisible*», так клясично зформульованого свого часу революційною Францією, щоб згодом в перекладі на російську мову «*единая и неделимая*» стати войовничим гаслом не тільки покійного царизму, але й московського націоналізму взагалі. «Єдинонедільність» — це остання конвульсія державного реакційного централізму, цього ворога людського поступу і культури. Політично — це анахронізм. *Pax humana* — всесвітній мир — здійсниться шляхом добровільного об'єднання самостійних і визвольних народів у регіональні та континентальні спілки, які будуть передетапами на шляху до Світової Унії Народів (*World's Commonwealth of Nations*). Світова *інтеграція* людства — це дальший і вищий ступінь попередньої національної його *диференціації*. Людство майбутнього, як культурно-суспільний колектив, не буде якоюсь аморфною, *безнаціональною* масою, але органічною синтезою *національно самозначених* і свідомих, культурно розвинених та політично незалежних народів, без огляду на числову їх силу, територіяльне поширення, або расове походження.

Не *завтра*, певно й не *післязавтра* ця *pax humana* буде довершеним політичним фактом. Проте, вже *сьогодні* під жахливим маревом останньої війни історія стає на шлях здійснення цього заповітного ідеалу людства. Для народів поневолених, для племен кольорових зокрема — цей шлях можливо буде національною Голготою. Але перемога їхня безсумнівна, бо національне самоозначення й визволення *об'єктивно* є обумовлене стихійним процесом сучасної історії. Це не значить зовсім, що поневолені народи можуть фаталістично чекати на здійснення цього «золотого віку» на землі. Це значить тільки, що в своїй визвольній боротьбі вони матимуть *історію* своїм *спільником*.

Завданням цієї праці і є саме показати на зразкових, мовляв, прикладах цей процес національного відродження та самоозначення в різних типових сучасних його фазах та проявах.

Прага. X. 1930. — XII. 1931.*).

Автор.

*) Ця праця була написана наприкінці 1930 і на протязі 1931 року. З причин незалежних від автора друк її задержався до початку 1932 р., коли весь її текст був знову переглянений і доповнений.

Р. С. Помимо очевидного та чималого зацікавлення в Європі національною проблемою, на жаль, ще й досі немає якоїсь *Націоналогічної Централі*, потребу якої я постулював у своїй книзі: *Національна справа**), хоч спроби в цьому напрямі вже робилися та робляться**). Покищо націологи поставлені перед нелегким завданням приватними й власними заходами розшукувати та здобувати для себе джерела і матеріяли, які їх цікавлять. Цим шляхом мусів іти також автор цих нарисів, знаходячи скрізь живий відгомін та фактичну допомогу, за що всім складаю тут мою щирю подяку.

Зокрема мушу висловити подяку п. доц. д-ру *Патові*, відданому чеському приятелю *серболужицького* народу, за літературні джерела до цього питання. Мою щирю подяку складаю п. *Г. Келлер-Чикаленко*, якій я завдячую літературні зв'язки з каталанцями та англійськими кельтами. Не можу не подякувати тут відомому каталанському діячеві та вченому *F. Maspons* і *Anglasell'ові* за надіслані мені власні праці націологічного характеру та за дуже цінні інформації про фактичне сучасне положення Каталонії. Знайшов я живий відгомін також серед *есперантських* національних організацій, що вміло послуговуються геніяльним винаходом д-ра *Заменгофа* для успішної пропаганди визвольних прямовань своїх поневолених народів. З вдячністю згадую тут редакцію барселонської *«Iberia Esperantista Revuo»* за каталанські матеріяли та антверпенську *«Flandrema grupo Esperantista»* за флямандські. Моя подяка належить також п. *P. G. Gudmund'sson-ові*, секретареві ісландської робітничої партії, що ласкаво прислав мені джерельні матеріяли, які з'ясовують минуле й сучасне його дуже своєрідної та високо культурної батьківщини. Мушу також з подякою згадати — *Бібліотеку Чехословацького Парляменту* та *Празьку Міську Книгозбірню*, де я мав змогу користуватися націологічною літературою: відтак нашу *alma mater* — *Українську Господарську Академію* в *Подєбрадах*, яка уможливила мені на протязі п'яти років придбати для мого *Соціологічного Семінару* чимало новітньої націологічної літератури. Вкінці та особливо висловлюю свою вдячність проф. *Л. Л. Бичеві*, який з великою уважністю прочитав цю працю в рукопису, за його цінні зауваження річевого та редакційного характеру. *В. А. Саницькому* належить моє глибоке признання не тільки за технічний бік видання цієї книги, але й за остаточну коректурну редакцію тексту цієї праці. Проф. *Р. Лісовському* складаю мою найщирішу подяку за проєкт обкладинки цієї книги та за зовнішній її вигляд з графічного боку.

О. І. Б.

*) Див. розділ: б) Націологічний Інститут (ст. 175—184).

**) Див. про це статтю д-ра *М. Н. Boehm'a*: *Zur Geschichte der internationalen Bewegung* у збірнику: *Ethnopolitischer Almanach* — I. 1930 та його-ж нарис: — *Aufgaben und Organisation der europäischen Nationalitätenforschung* — у II т. (1931) цього альманаху.

І. БОРОТЬБА ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ БУТТЯ.

1. — Не є випадком, що перший з цих нарисів я присвячую *сербо-лужицькій справі*. Націологічно вона є незвичайно типова й тому дуже цікава. Історія лужицьких сербів — це майже клясичний приклад трагічної долі поневоленого народу, який зовнішніми несприятливими обставинами був засуджений на поталу, але який не хоче вмирати й уперто бореться за своє національне існування. Всупереч всім песимістичним віщуванням, він не загинув... Лужицькі серби можуть бути зразковим прикладом нації *en miniature*. Безсторонньому дослідникові імпонує, як цей мініатюрний нарід непохитно відстоював своє національне буття та як, зокрема після війни, він виявив великий організаційний хист та подивугідну культурну здатність. Цю рису героїчного опору серболужичан проти непримиримого ворога констатує відомий історик цього народу — *В. Богуславський* у передмові до свого «*Нарису сербо-лужицької історії*»: «Вісім століть стратив він (сербо-лужицький нарід. *Б.*) на героїський опір проти систематичної германізації. Ці вісім століть є сторінкою історії, написаною між життям і смертю. Такий нарід, звичайно, не тільки що не позбув права на почесне місце в історії, але і заслуговує на особливе ознайомлення з його минувшиною; і це тим більше, що він почав співати пісню свого відродження саме тоді, коли його зараховано вже до мерців». (1; VIII). Це було писано в середині минулого століття. Торік інший польський приятель і дослідник Лужиці проф. *А. Парчевський* у своїх спогадах про цей край знову констатує цю саму рису сербо-лужицької національної вдачі. «Проте — пише він у своїм мемуарнім нарисі — «*Z Łużyc i o Łużycach*» — всупереч своїй трагічній долі, *сербо-лужицький нарід не хоче вмирати, хоче жити і працювати для майбутности*». (31; 29).

2. — Не є моїм заміром писати історію національного розвитку лужицьких сербів бодай ескізно. Мене цікавить тут виключно їхня національна боротьба в новітній добі, отже в процесі перетворювання їх у модерну націю. Проте, для загальної орієнтації читача необхідно подати тут на вступі *трохи історичних фактів* про цей нарід та його край.

Лужицькі серби — це останні могики колишніх полабсько-прибалтійських славян, які здебільшого впали жертвою німецького колонізаційного наступу, загинувши під залізними ударами бойовничого пангерманізму, що «вогнем і мечем» пляново винищував ці північно-західні славянські племена.

Боротьба з німцями, властиво захист проти німецької інвазії, — це головний мотив сербо-лужицької історії. Лужичанам не по-

щастило збудувати власну державу. Політично вони зв'язували свою національну долю із сусідніми славянськими державами: польською та головно чеською, що так само на північно-західних своїх кордонах були загрожені пангерманською навалю. Під прапором *християнства* вже у VIII ст. пангерманізм розпочинає свій похід проти лужицьких сербів з метою поширити віру Христову серед цього «ганебного й противного племені» (9; 18). Від X ст. цей пангерманський наступ починає виявляти вже своє *політичне обличчя*. Масакар горішньо-лужицьких князів у 939 р. сумнословетним маркграфом *Гером* є хронологічною межею, від якої датується систематичний німецький наступ проти сербо-лужицьких племен. (7; 3, 4, 20). Дальший його перебіг є типовий і не потребує докладнішого з'ясування. У XII та XIII ст. німці закладають свої *міста* на сербо-лужицькій території, творячи таким чином форпости для своєї майбутньої плянної інвазії. В містах свідомо проводилась протилужицька національна політика. В 1419 р. в Ютробозі, напр., міська рада заборонила продавати слав'янам доми дорожчі за 16 коп празьких «грешів». В 1419 р. в Дрездені був заборонений вступ лужичанам до ремісничих цехів. «Такі заборони — констатує *Богуславський* — видавалися скрізь по всіх містах не тільки саксонських, але й бранденбурзьких та за Лабом, де лише були слав'яне» (1^a; 72). На протязі XIII—XIV ст. йде *колонізація села* німцями та в зв'язку з цим германізація сербо-лужицької етнографічної області. З XIV ст. датуються також перші заборони лужицької мови та примусове накидування німецької (20; 39). Навіть *реформація*, яка національно підбадьорила всі поневолені та неісторичні народи, лужичанам скорше зашкодила ніж допомогла, хоча від неї ведуть своє літературне існування обидві сербо-лужицькі мови. «Реформація — каже *А. Черний* — зашкодила сербо-лужицькому народові через те, що церква за браком сербських священників стала германізаційним засобом; проте, з другого боку, реформація викликала перші початки національного письменства». (4; 45, 64, 66). Доба від XVI до XVIII ст. є національно дуже несприятлива для лужицьких сербів. Іноді здається, що вони не уникнуть вже долі решти полабських слав'ян, які остаточно загинули у XVIII ст. Германізація кріпне та нахабніше веде свою протилужицьку боротьбу, зокрема проти мови, яка призириливо називається «*кріпацькою мовою*» («Knechtsprache»). За панування Фрідріха Вільгельма I було (у 1714, 1735 р. р.) видано гострі заборони проти лужицької мови. В 1731 р. було напр. заборонено *дружитися* серболужичанам, які не знали німецької мови. (9; 76).

3. — Проте, саме підчас цієї національної «руїни» доводиться констатувати наявні симптоми початків *національного пробудження* серед лужицьких сербів. Цікаво, що захист лужицької мови проти примусової германізації вийшов між іншим також із *німецького* боку. Маю на думці трактат великого сербо-лужицького приятеля *Ю. Кернера* про сербо-лужицьку мову (35), де автор з великим захопленням боронить мову і справу лужицьких сербів. (20; 49, 7, 53).

Слід тут зазначити один цікавий факт з кінця XVII ст., що є симптоматичною маніфестацією національних почувань у Лужиці того часу. Коли в 1697 р. московський цар Петро I., мандруючи за кордон, проїздив через Німеччину, будишинський священник та лужицький патріот *М. Бранцель* передав йому власні переклади на рідну мову двох євангелій, апостольського катехізму та проповідів з особливою присвятою *суто славянофільського* змісту. *М. Бранцель*, пересилаючи свої лужицькі переклади євангелій та катехізму, у згаданім славянофільським листі, писанім латинською та лужицькою мовою, вітав «великого царя й князя багатьох мільйонів підданих, які говорять нашою сербською, або сарматською мовою». (20; 78, 79).

Хоч XVIII ст. є добою великого національного занепаду Лужиці, проте, на цей саме час припадають перші *симптоми національного пробудження* цього найменшого славянського народу. В 1706 р. напр., у Празі був заснований *лужицький семінар* для католицьких теологів. Через десять років у Липську повстає «*Горішньо сербо-лужицьке проповідницьке товариство*» протестанського напрямку; згодом (1749) аналогічне товариство заклалося у Вітенберзі і таким чином було подбано про національне виховання лужицького духовенства обох релігій. З цих установ вийшла ціла низка серболужицьких національних письменників та діячів. Проте, справжнє національне відродження лужицьких сербів датується щойно від другої чверти XIX ст. Наприкінці XVIII ст. самі лужицькі патріоти зневірилися вже були у майбутності власного народу. Один із них, *Гурчанський*, в анонімній публікації: «*Gedanken eines Ober.-Lausitzer Wenden*» (Думки одного горішнього серболужичана) — писав, що «врешті і та мала жменька лужичан, котрі ще залишилися, спроквола зовсім стане німцями». (4; 70).

4. — Лужицькі серби не загинули. Національно вони збудилися й наприкінці минулого та на початку цього століття самовизначилися. Проте, вони понесли величезні національні втрати. Передовсім *територіальні*. Лужицька територія дуже зменшилася. Вона втратила безпосередній контакт з двома сусідніми славянськими країнами: Польщею і Чехією, з якими, зокрема з останньою, була історично та політично зв'язана*). Германська стихія відірвала Лужицю від цього славянського континенту, щоби відтак невпинно розмивати цей славянський острів, розбиваючи поволі його територіальну суцільність. Наприкінці минулого століття була вже навіть загроза, що буде розірваний зв'язок між Долішньою та Горішньою Лужицею. Сьогоднішня лужицька територія це тільки $\frac{1}{30}$ первісної історичної площі цього народу (20; 14). По обрахунку *А. Черно́го* — (у 1910 р.) — вся площа лужичан (разом з онімечченою територією) рівнялася приблизно 12.702 км². Населення загалом вона мала 1.240.862; лужичане були у ньому вже невеликою *національною*

*) З чехами на протязі майже трьох століть (1373—1635); Горішня Лужиця навіть довше: від 1319 до 1635 р., себто 326 років (4; 40—46).

меншістю (4; 21). Сучасна суцільна серболужицька національна область значно менша і займає площу біля 4.500 км². (9; 77).

5. — Лужичане тут називалися нацією *en miniature*. Це дійсно так, хоча докладної національної їхньої статистики не було й немає. Відомий лужицький вчений та найкращий знавець рідного краю А. Мука — на початку 80-тих років минулого століття нарахував усіх своїх земляків 166.067. Поза краєм, на еміграції (в Німеччині, Тексасі та Австралії) було після його обчислень 10.902 лужицьких сербів, а всього разом 176.969 (4; 96). За даними німецької урядової статистики ця справа уявляється, очевидно, гірше, а саме: в 1849 р. нараховано було 141.649 лужичан; в 1861 р. — 136.760, а в 1910 р. — 116.721. А. Черний гадає, що в 1900 р. всіх лужичан було разом 146.067. Відомий чеський славіст проф. Л. Нідерле у своїй монографії «Славянський світ» (1910) кругло рахував у Німеччині 150.000 лужицьких сербів (4; 96—99). Після війни ситуація лужицьких сербів під цим оглядом не покращала, коли вірити новітній німецькій статистиці, яка (в 1925 р.) нараховує вже тільки 63.000 лужичан, що знають лише рідну мову, а опріч цього ще 10.000 таких, що говорять по-лужицькому та по-німецькому (27; 161). Звичайно, ця офіційна статистика є тенденційна та не на користь лужицьким сербам. Спростовують її на підставі вислідів власного лужицького перепису населення (з 1926—27 р.) Скала та Богензее. За даними цієї статистики — було нараховано лужичан загалом — 160.000 душ. (29; 9). Цікаво, що саме після війни лужичане виявляють надзвичайну національну живучість й організаційний та культурний активізм.

6. — Є, проте, одна обставина, що традиційно ослаблювала національну енергію цього найменшого славянського народу. Це його внутрішнє *пошматування*, передовсім *територіяльне*. Існують власне дві Лужиці: Горішня (*Hornja*) та Долішня (*Delnja Łužica*), себто властива і первісна Лужиця. Цей територіяльний поділ був поглиблений ще *адміністративно* в 1815 р. Віденським Конгресом, постановою якого південна частина Горішньої Лужиці опинилась під Саксонією, а північна більша (разом із цілою Дол. Лужицею) припала Пруссії. Крім цього, як *нарід*, лужичане *поділені на дві частини та різняться також мовою*. Горішньо-лужицька ближча до чеської, долішня — до польської. Від реформації обидві вони стали на шлях окремого та самостійного *літературного* розвитку. Таким чином повстали два, справді мініатюрних, лужицьких письменства. Ділить лужичан ще й *віра*. Переважна більшість їх лютеране; лише незначна меншість є римо-католики. Беручи під увагу роль церковно-релігійного чинника в їхньому громадському життю, доводиться констатувати, що ця обставина також ослаблювала їх національно. Цікаво, що лужичане *католики* виявили більше національного відпорю, ніж протестанти; «католицькі серби — каже А. Черний — куди краще виявляють опір проти германізаційних впливів, ніж серби євангеліки» (27; 103).

Роз'єднує лужицян навіть *абетка*. Ще й досі вони не мають одного спільного правопису, хоча робилося чимало заходів для залагодження цієї справи, яка повстала разом із новочасними літературними прямуннями. Щойно від середини минулого століття датуються нові спроби правописного об'єднання серед лужицян: повстає славянізований т. з. «*аналогічний*» (1863) правопис з *латинською* абеткою, прийнятий в першу чергу католиками, але яким лужицян послуговуються взагалі в наукових та белетристичних виданнях (4; 118).

Таке внутрішнє помпатування серболужицького народу мало, звичайно, від'ємні впливи на його культурний розвиток взагалі. Культурно-національна праця не могла бути зосереджена в однім центрі. Навпаки, згодом повстали два такі осередки, для кожної Лужиці зокрема: *Будишин* для Горішньої й *Хоцебуз* (Chósebus, по-німецькому — Kottbus) для Долішньої. Фактично провід мав і має *Будишин* (Budyšin по-німец. Bautzen), де зосереджено всі головні лужицькі культурно-національні установи. Статистично цей національний поділ після обчислень *А. Муки* виглядав так: *горішніх* лужицян було — 101.059, *долішніх* — 75.910 (4; 96). Територіяльно Гор. Лужиця мала площу — 5.863 км.²; Долішня — 6.839 км.² (4; 21). Словом, лужицький нарід і країна справді малі, а до того ще на диво помпатовані під кожним оглядом: територіяльно, політично, адміністративно, церковно-релігійно, культурно, щодо мови й навіть щодо правопису. Можна дійсно дивуватись, як лужицян не загинули вже остаточно під натиском плянкової германізації. Розуміється, що для них гасло *національної соборности* є боевим ключем, єдиною передумовою та запорукою їхнього дальшого існування як народу.

7. — *Національне відродження* лужицьких сербів почалося тоді, коли смерть здавалося замаєла чорним прапором над нещасною цією країною, щоб назавжди викреслити цей нарід із списку живих. В Лужиці немов в мініятурі можна обсервувати тодішній загально-славянський ренесанс. Ці самі чинники і впливи обумовили його тут, як і там та скрізь по цілому світі.

Лише загально зупинимось тут на початках цієї *старолужицької* фази лужицького національного відродження. Першою його ластівкою був часопис: «*Serbski powědař a kurěr*», що виходив у 1809—1812 роках. Видавав його столяр *Іван Дейха*, закликаючи своїх земляків до нового власного життя, заховання рідної мови та до славянської взаємности, а передовсім до того, щоб «сербі, як і інші народи, придбали більше освіти» (8; 11). В цій атмосфері підросло нове покоління. З нього вийшли два видатні лужицькі вчені та каменярі національного відродження *І. П. Йордан* († 1891) і особливо *А. Смолерь* (1816—84), справжній «*wótc naroda*» (батько народу), з діяльністю якого тісно зв'язане все лужицьке національне відродження. Ціле своє життя він присвятив невтомній праці для свого народу та серед нього. Коли в 1862 р. варшавська «*Szkola Główna*» запропонувала йому катедру і добре матеріяльне забезпе-

чення та спокійну наукову працю, А. Смолеръ відмовився, бо не хотів покинути свій рідний край та нарід (31; 13). Монументальні його збірки серболужицьких народніх пісень (1841, 1843), відтак його «*Німецько-лужицький словник*» (1843) — були першими підвалинами для майбутнього національного розвитку лужицького народу. Його ж заходами в 1842 р. повстає «*Tydzeńska Nowina*» під редакцією визначного національного поета А. Зейлера (1804—1872), автора програмового віршу «*Trać dyrbi Serbstwo, zawostać*... (триматись має сербство, залишитися), що став провідним гаслом тогочасних національно-відродних прямувань серед лужичан (39). На сорокові роки припадає також і перший прилюдний виступ лужицького народу. Був це урочистий *співацький фестиваль* («*spřewanski swjedzeń*») в 1845 у Будишині, де прилюдно було виконано лужицький новий гімн: «*Nišće Serbstwo njezhubjene, swój škit we nas ma*»*). Ці фестивалі відбувалися потім щороку та грали чималу роль у поширенню національної свідомости серед лужицького люду. *Поезія і наука* — це два великі союзники поневолених народів: перша підбадьорює його в боротьбі за національну справу, друга дає йому непереможну зброю знання для цієї мети. У лужичан, переплітався розвиток молодого національного поезії з науковими змаганнями в царині власного краєзнавства та народознавства. Осередком серболужицьких наукових прямувань і дослідів стала «*Maćica Serbska*», закладена в р. 1847. Її заходами почав виходити спеціальний науковий орган — «*Casopis Maćicy serbskeje*», а крім цього, популярні книжки для народу. «*Маціца* — пише А. Черний — стала вогнищем, з якого поширювалася національна свідомість до всіх закутків лужицько-сербського краю. Загальні Збори цієї установи, які відбувалися в середу після Великодня, були з того часу щорічним національним святом» (4; 75—76).

Рік 1848 — ця європейська «весна народів» — звичайно, не міг не залишити могутнього відгону серед лужицького народу. Револуція

*) У лужичан було кілька (власне шість) варіантів національного гімну. Тепер загальнопризнаним є «*Rjana Łužica*» на текст Г. Зейлера та з музикою К. А. Коцора. На думку Б. Крауца, що присвятив спеціальну розвідку цьому питанню, гімн «*Гарна Лужиця*» — є суто лужицьким гімном, як щодо змісту, краси, поетичної форми, так і музичного характеру своєї мелодії. Через це він фактично переміг інші варіанти лужицьких гімнів і став справжнім національним гімном лужицького народу (32; 33; XI, 29). Щоби дати читачеві бодай якусь уяву про сербо-лужицьку мову наводжу нижче початок «*Гарної Лужиці*» у *горішньо-лужицьким* оригіналі (ліворуч) та *долішньо-лужицьким* перекладі (праворуч), долучаючи до цього український переклад прозою цитованого тексту (34; 18).

Rjana Łužica,
Sprawna, přećelna,
moich serbskich wótcow kraj,
moich zbožnych snow raj,
swjate su mi twoje hona!

Гарна Лужице,
мила, приязна,
сербських предків моїх краю,
мрій моїх побожних раю;
святі лани твої для мене!

Rědna Łužica,
spšawna, psíjazna,
moich serbskich wóscow kraj,
moich zbožnych myslow raj,
swěte su mě twoje strony!

люційні події цього року в двох напрямках вплинули на лужицький рух: з одного боку вони внесли до нього виразно *політичний* мотив, з другого ж — підкреслили в ньому *соціальний* момент.

8. — Передовсім цей вплив революційних подій 1848 р. відбився в пресі. «*Тижневий часопис*», що досі з примусу мав характер *аполітичний*, відразу ж був перетворений заходами А. Смолеря на політичний орган. Він живо реагував на національно-визвольні прямивання передовсім пруських поляків і взагалі стежив за тим, як французька лютнева революція демократичною хвилею відбивалася у Німеччині та в сусідній Австрії. Зрозуміло, що лужичане почали незабаром висовувати власні національні постуляти, домагаючись, правда, дуже скромно (тодішня лужицька інтелігенція була консервативна і лояльна) — права на самоозначення свого народу. Навіть більше: виставляючи домагання *національної соборности*. «Було б бажаним — писала «*Tydzęńska Nowina*», — щоб люба сербська країна знову була *під одною владою*... (8; 15)*). Зрештою, обстоювалися лояльні та угодіві позиції; революційні засоби національної боротьби відкидалися.

Слід зазначити, що в ці історичні часи лужицьке *селянство* виявило більше політичної ініціативи та рішучости, ніж інтелігенція, яка мала національний провід. Представники села кинули думку про те, що слід звернутися до уряду з *петицією* про національні потреби та домагання лужицького народу. Ця петиція складена і надрукована після довгих обмірковувань наприкінці травня. Підписало її 5.000 душ. 26 червня в Дрездені передала її урядові спеціальна делегація, яка була відтак прийнята саксонським королем. Є це історична «*Prostwa saksonskich Serbow na wusoke kralowske saksonske zromadne ministerstwo*», зрештою, дуже лояльна; в ній проходила думка, що лужичане «не є в сучасній Саксонії чужинцями, але що мають у цій країні споконвічне власне право» (8; 18). В цій петиції головну увагу звернено було на безправність рідної мови і тому висловлювалося домагання, щоб «сербська мова в сербській Лужиці мала такі ж самі права, як німецька у Німеччині, особливо ж у *школах, церквах, в урядах та в суді*»... (8; 15).

Лужичане покладали велику надію на *німецьку конституанту у Франкфурті*. В цьому напрямі Смолерь вів переговори з Р. Блюмом (восени 1848 р. розстріляним під Віднем), звертаючи його увагу на безправне положення славян у німецьких країнах та жадаючи, щоб німецька конституанта основним законом забезпечила їм культурно-національні права. Блюм галав, що ця справа незабаром буде позитивно полагоджена. Дійсно, у відозві (з 31 травня 1848) німецьких установчих зборів проголошувалося, що «ненімецьким народам на території німецького союзу признаються повні права, які б давали їм змогу йти без перешкод шляхом свого національного розвитку та користуватися своєю мовою в церкві, навчанню, літера-

*) Пор. дуже цікаву статтю А. Черноґо «*Národní ruch lužicko-srbský v l. 1848—49*» — у книзі: «*Лужицьке питання*» (8).

турі, внутрішній адміністрації та судівництві в межах своїх національних кордонів» (8; 21). Не треба додавати, що такий перебіг подій наповнював душі лужичан вірою та захопленням. Скрізь відчувалося нове життя. Особливо ж поширювався *організаційний* рух. Цікаво, що він захопив широкі народні маси, передовсім *село*. Почали закладатися *селянські спілки* (burske towarzstwa); крім цього, просвітні та політичні товариства (т. зв. «řečeńske towarzstwo»). Від жовтня 1848 р. й до квітня 1849 р. повстало загалом 21 лужицьких спілок з «промовницьким» товариством на чолі. Вони мали разом 1993 дійсних членів (8; 24). Виборча акція також знайшла живий відгомін серед лужичан. Їм пощастило провести до сойму 3 депутатів. Всі вони були *селяне*. Нарід не обрав ані одного представника *інтелігенції*, яка виявила надто великий нахил до угодовости і мало зрозуміння для соціальних змагань. Організувалося теж *студентство*; повставали нові релігійні товариства. Словом, це був рух стихійний; він ішов здолу, з мас, та мав первісно напрям «суспільний, становий, але незабаром набув характеру національного здвигу» (8; 23). Проте, революційним він не був. У палкій тогочасній дебаті в Німеччині на тему: *республіка* чи *конституційна монархія*, лужичане висловилися за конституційну монархію. А коли в Дрездені у травні 1849 р. вибухла революція і *Бакунін* з'явився одного дня у Смолера з пропозицією, щоб лужицькі селяне повстали проти німецьких панів, Смолерь категорично відкинув її, покликуючись на те, що в Німеччині кріпацтво скасовано було вже в 1835 р. і що там поміщики не є панами над селянами (8; 31). Коли ж саксонський король тікав 4 травня з революційного Дрездена до кріпости Кенігштайну, охороняв його в дорозі сербський полк. Незабаром революція була переможена. Реакція піднесла голову. Демократично-революційні мрії франкфуртської конституанти залишилися гарним історичним спогадом. Травнева, з гори накинена, конституція для Прусії та Ганноверу знехтувала будь-які права славянських національних меншостей. На лужицьку петицію ніхто не реагував. Щойно, в серпні 1849 р. була одержана на неї урядова відповідь, яка зігнорувала майже всі лужицькі домагання, визнавши тільки одно: *обов'язкове* навчання *релігії* лужицькою мовою. Згодом до цього прилучилося ще визнання права на урядових перекладчиків для серболужицької мови в судах.

Всеж таки лужицька справа заходом лужицького посла *Цижа* (на початку 1849 р.) дебатовалася у саксонському *соймі*; розглядалася вона в спеціальній комісії, яка під закидом *панславянських* тенденцій в лужицькому рухові*), неприхильно віднеслася до лу-

*) Цим закидом *панславізму* радо аргументували згодом німецькі германізатори Лужиці. Влучно їм відповів та відкинув ці наклепи в 1884 р. лужицький національний діяч та патріот *Я. Г. Іміш* в німецькій публікації: «Der Pan-slawismus unter den sächsischen Wenden mit russischem Golde betrieben und zu den Wenden in Preussen hinübergetragen» (себто: «Панславізм, що поширюється за московські гроші серед саксонських лужичан, який перекидається до пруських лужичан»).

жицьких національних домагань, вбачаючи в них посилення «*бажань серед горішніх лужичан до заховання національності*». Соймова комісія, припускаючи потребу узгляднення лужицьких домагань у судівництві, критично й запобігливо остерегала перед такою політикою. «Колиб уряд — говориться в її висновках — визнав доцільним і можливим дозволити сербам деякі самостійні установи у шкільництві, церкві та судівництві, а таким чином спричинився до їхнього віддалення від німців, то це було б проти власного добра сербського народу. Бо слід скорше побажати, щоб тепер все зростаюча нехтіть і недовір'я сербів до всього німецького, перестали існувати. Самостійні сербські установи заважали б цьому» (8; 34).

Звичайно, лужичане не годилися з такою відповіддю на свої національні домагання. Їхній представник у саксонській соймі П. Циж казав: «Неприятнь сербів до німців завжди була однакова і серби все мали причину добачати в німцях своїх гнобителів... Єдиний шлях до миру це дати сербам усі права, які їм належаться від Бога та на підставі справедливости» (8; 35). Але цей заклик пролунав без відгомону, немов у пустині. Незабаром «Тижневий часопис» мусів із резигнацією констатувати: «*стоймо знову неначебто на старім місці*»... (8; 35). Було кілька обставин, що спричинилися до невдачі національних заходів лужичан у 1848 р. У першу чергу це те, що ці заходи були обмежені тільки меншою саксонською частиною Лужиці та дуже слабо виявилися в сусідній пруській Горішній Лужиці, де почав виходити один часопис, закладено було п'ять селянських спілок і також була подана петиція до місцевої влади. Ще кривіший був вплив цих заходів у Долішній Лужиці, де, проте, влітку 1848 р. почала виходити перша газета (яка з перервами існує досі) — «*Vramborski Serbski Casnik*» (Брандесбурзький сербський часопис). Але про якийсь організований рух не було тут мови. Політичне пошматування Лужиці дуже обмежило та звузило силу національно-визвольних заходів серед лужицького народу. Звичайно, чимало завинила також політична незрілість лужицького загалу, а між іншим консерватизм і угодовість інтелігенції та незрозуміння демократичних прямувань революційної доби. Врешті, занепад цієї революції та відновлення реакції в Середній Європі мусіли остаточно поховати національні надії не тільки лужичан, але всіх поневолевих народів у центрально-європейській зоні.

Проте, рік 1848 розворушив національні почування серед лужицького народу та став вихідним моментом для дальших національних їхніх прямувань, наочно довівши, що цей малесенький нарід не помер і не хоче вмерти; що він має чимало життєвої енергії. Після світової війни та світової революції ця національна лужицька стихія спалахнула новим вогнем самостійницьких прямувань.

9. — За часів реакції 50 і 60 років лужицький рух не занепа; навпаки, помалу, але непохитно прямував вперед. Скріплює й підбадьорює його віра у славянські взаємини. Славянська ідея в Лужиці уперше виявилася наприкінці XVII ст. у листі М. Бранцеля

до Петра I. Інтерес до неї зростає на початку ХІХ ст. під впливом національного відродження серед славянських народів, головно ж у чехів, та національно-революційної боротьби поляків, як і внаслідок успішного розвитку молодого славістики, що виявила не абияке зацікавлення до долі лужицького народу. В 1839 р. заходами *А. Мосака-Клосотульського* у Будишині повстало славянське товариство «*Societas slavica Budišsina*». В 1843 р. *І. П. Йордан* заклав славістичний журнал «*Slawische Jahrbücher*». В 1848 р. Смоляр перебрвав його редакцію і переніс до Будишина, де після занепаду цього часопису він видавав згодом два інші славянознавчого напрямку. Він взагалі багато зробив для поширення славянофільських настроїв серед лужицької молоді. «Смоляр... — згадує один з його земляків — відкрив нам не тільки сербський, але цілий славянський світ»... (20; 48—49). *Йордан* — інший лужицький національний діяч того часу — склав для I славянського конгресу у Празі (1848) вичерпуючий меморандум «*Přeprošenje Serbow ke Slawjanskemu kongressej w Prahu*».

Треба зазначити, що серед славян було також чимало зацікавлення лужичанами. В 40 роках декілька славістів відвідали Лужицю. Між іншими були там *Бодянський* і головно *Срезневський*, що в своєму історичному нарисі сербської літератури (1844) з великим захопленням боронив права лужицького народу. Чеський лужицолог *О. Пата* небезпідставно зауважує з цього приводу: «Коли ми уявимо собі тодішнє захоплення *Срезневського* українцями, неслухно та несправедливо переслідуваних росіянами, відразу ж зрозуміємо, що *Срезневський*, пишучи ці вогняні рядки проти німецького утиску сербів, мав на думці російську владу, проти якої він не міг отверто писати» (20; 128—129). Згодом (1861) поляк *В. Богуславський* написав нарис серболужицької історії (*Rys dziejów serbotuzickich*), який *М. Гурник* (1833—1894), видатний лужицький національний діяч другої половини ХІХ ст., переробив та переклав на рідну свою мову, (*Historija serbskeho naroda*). Ще пізніше в 80 роках багато зробив для національного пробудження Долішньої Лужиці польський сербофіл *А. Парчевський* (31). Незабаром починає свою каменярську працю серед лужицьких сербів великий їхній приятель, чех — *А. Черний* (45). Тяжко мабуть знайти інший приклад такого загального зацікавлення долею поневоленого народу, як у данім випадку. Про цей найменший славянський нарід існує література на всіх культурних мовах (20; XIV і XVI). Після війни цей інтерес до серболужицької справи ще збільшився.

Наприкінці 60 років, коли лужичане помімо всіх переслідувань виявили лояльність під час війн 1864 й 1866 р. р. — політичний курс що до них трохи ослаб. Лужичане знову відновили свою діяльність: передовсім повстають *театральні вистави* (1862); в 1873 р. в Будишині відкривається — «*Mašičny Dom*», де відтак зосереджена була культурно-національна діяльність лужицького народу; в 1873 р. відбулися перші сходи серболужицького студентства («*skhadžowanka serbskeje studowaceje mlodžiny*»), яким потім

припала така видатна ролія в національному відродженню лужичан. Традиційно ці «skhadźowaniki» відбувалися щороку в серпні та були свого роду національними святами. В 1876 р. журналом «*Lira Serbska*» виступає на громадський кон нове молодолужицьке покоління, котре незабаром узяло провід у національному життю Лужиці з поетом *Барт-Цішинським* та славістом *Е. Мукою* на чолі. Дуже тяжке було у ці часи національне положення *Долішньої Лужиці*, де політичний утиск був куди гірший. Підчас революції 1848 р. там повстав перший часопис, про який тут згадувалося. Через два роки заклалося «*Serbske tovarištvo Dotojeneje Łužice*», котре, видавши три книжки, незабаром занепало. Щойно у 80 роках, — коли по цілій Лужиці пройшла хвиля нового життя, почала національно будитися і Долішня Лужиця. Ініціатива виходила переважно зовні. Горішній лужичанин *Г. Йордан* почав збирати та опубліковувати народні пісні Дол. Лужиці. Ще перед ним (1878 р.) — німецький сербофіл *Зауервайн* видав збірку долішньо-лужицьких пісень у народнім дусі. Згадуваний попереду польський сербофіл *А. Парчевський* заклав «*Dolnołužiski wotřed* (відділ) *Mačice Serbskeje*» (у 1880), як філію аналогічної горішньо-лужицької установи у Будишині. На протязі 35 років вона випустила 32 публікації, а крім цього щороку видавала народній календар. В цей час виступив і перший долішньо-лужицький національний поет *Мато Кусик* (*Mato Kósyk*), епос якого «*Serbska swaźba w Błotach*» (1880) відразу ж придбав собі широку популярність (4; 88—91).

80-ті й початок 90 р. р. — це переломова доба в історії національних змагань серболужичан. З громадського кону відходила старолужицька генерація; в 1884 р. помер *Е. Смолерь* — невтомний каменярь лужицького національного відродження; через десять років відійшов *М. Гурник* (*M. Hórník*), достойний його співробітник та наступник. Культурно-національне положення Лужиці, зокрема Горішньої, наявно покращало. На громадську арену виступали нові молоді сили з бойовим розмахом. Проте, з ворожого стану долітали отруєні стріли, що віщували неминучий занепад лужицького народу і трактували всі національні його заходи, як зайву Сизифову працю. Так засудив ці прямування (у 1874 р.) німецький етнограф *П. Андре*, автор відомої книги «*Wendische Wanderstudien*» (Студії з лужицьких мандрівок), між іншим стараючись довести, що лужицький люд є зовсім байдужий до цих національних заходів своєї інтелігенції; її національну працю він кваліфікував, як панславистичну роботу під впливом Праги та Москви. Відповідю на цей упереджений сумнів може бути останній уступ «Історії сербського народу» *М. Гурника*, де сказано: «Порядні та освічені люди в Європі дивуються, як малий сербський нарід серед таких обставин міг заховати досі свою національність; хай отже вони побачать, що з патріотичною думкою та національною гідністю ми і на будуче утримаємося як добрі та боголюбі серби, гідні спогаду в історії» (1; 144).

10. — Німці, розуміється, нехтували ці національно-культурні надбання лужичан. Їхнім бажанням було — національна загибель

цього народу. Неминучість її доводила німецька наука (*Андре*). Силоміць допомагала цьому німецька адміністрація, особливо ж на полі шкільництва. Саме напередодні молодолужицької фази в сербському рухові з німецького боку робилися якнайрішучіші заходи в напрямі його ліквідації взагалі. Під цим оглядом зокрема відзначився шкільний радник *Бок*, що в основу своєї урядової діяльності поклав таку тезу: «*Сербський нарід, очевидно, вимирає; проволіканням агонії він не врятується; отже краще по змозі прискорити його смерть*» (2; 12). Через це Бок примусово усував рештки рідної мови з навчання у лужицьких школах, урядово закликаючи учителів до безоглядної германізації лужицьких дітей: «*Ви мусите допомагати при похороні лужицької мови!*» — така була цинічна порада Бока учителям цих шкіл.

Молодолужицька фаза сербського національного відродження була природною реакцією як на цей новий германізаційний наступ, так і на внутрішнє вичерпання попереднього старолужицького його етапу.

Трійця видатних національних провідників характеризує цю нову фазу лужицького ренесансу: *А. Мука* (1854), *Я. Цішинський* (1856—1909) і *М. Андрицький* (1871—1908). Перший з них — це *вчений* європейського масштабу; другий — *поет* з божої милости, а третій — дуже талановитий *публіцист*.

А. Мука (Arnošt Muka) — після смерті *М. Гурника* — став фактичним провідником лужицького народу. Наукова і громадська його діяльність є дійсно епохальна та подивугідна. У відповідь на тенденційні висновки *Андре* щодо занепаду лужицького народу, *Мука* видає свою джерельну «*Statistiku tuziskich Serbow*» (1884—86). Він є невтомним редактором «*Časopisu Maćicy Serbskeje*» та критичним видавцем творів новолужицького письменства. Зпід його пера вийшла низка літературних розвідок про новочасних лужицьких поетів і літератів. Він на німецькій мові видав першу наукову граматику як горішньої, так і долішньої лужицької мови. Він є автором великого словника долішньо-лужицької мови. Безмежна також громадсько-національна діяльність *А. Муки*. Від 1879 р. він видає театральну збірку, а від 1901 р. — сербську народню бібліотеку. Його заходами лужичане брали участь у дрезденській виставці (р. 1896). Лужицько-сербський павільйон на цій виставці став початком пізнішого етнографічного лужицького національного музею (від 1900 р.). Врешті *Мука* поклав чимало праці для збудування власного національного лужицького дому. Цей «*Serbski Dom*», відкритий в 1904 р. у Будішині, став осередком усіх лужицьких культурно-національних установ, отже — національного музею, бібліотеки, книгарні, друкарні, театральної, концертної та викладової салі. Дуже влучно і символічно згучить напис на ньому: — «*Trać dyrbi Serbstwo, zawostać*». В цих словах поета *Г. Зейлера* найкраще виявилась стихійна воля лужичан до національного життя. (Про *А. Муку* пор. 44 і 36).

Поет *Я. Цішинський* (Барт) був ідеологом молодолужицького руху. Друкованим словом письменника він зреволюціонував молодшу генерацію, виявивши наочно гріхи та прогалини старої. Старолужичане раділи, що нарід не помирає. Молоді — хотіли, щоб він свідомо будував свою майбутність. Старі — консервували національну минулість і боялися всього нового. Молоді, навпаки, двигуном поступу хотіли зрушити свій нарід з мертвої точки національного животіння. Боротьба між молодими й старими була неминуча. Ідейно виборов її *Я. Цішинський* (46), великий лужицький поет, майстер поетичного мистецтва, палкий патріот та національний активіст. Його «*Knihu sonetow*» (р. 1884) А. Черний називає «епохальною книжкою сербської поезії» (3; 82). Вона гідна була своєї девізи «*Facta loquuntur*» (факти промовляють), якою поет реагував на закид із старолужицького табору: «*Poetae nascuntur, non fiunt*» (Поети родяться, а не робляться). *А. Парчевський*, — один з найкращих знавців лужицького національного відродження, пише у своїх спогадах про Лужицю, що *Барт-Цішинський* був дійсно великим поетом, справжнім поетом, которому, як представникові Лужиці, належить місце в пантеоні всесвітніх поетів» (13; 18).

Національна ідеологія цього провідника молодолужицького руху була яскраво з'ясована в його «*Національній сповіді*» (Моје serbske wuznaće). Там поет казав: «Так, друже, маленька є сербська країна і маленький сербський нарід; немов маленький острів серед великого моря. Проте, я певно вірю, що могутні його хвилі не заллють наших сербських ланів, сел і хуторів... Проте, я певно вірю, що сербський мій нарід ніколи не загине... Залізна сила і витривалість таїться в нашому народі; здорова думка та ясний дух сидять у свіжій його тілі. О, хай серце кожного серба буде скелею супроти чужих хвиль, кожна рука зброєю і кожний віддих любов'ю до сербської землі, тоді і сербська земля на віки залишиться сербською, душою народу, джерелом життя для пошматованого тіла, що лучитиме його в міцну цілість; хай буде вона палкою любов'ю до сербської мови і до сербської ріллі! Повірьте, що сербство лишиться»... Поет боїться лише національної байдужості лужицької інтелігенції. Через це він кличе всіх до боротьби за національне існування: «Треба, щоб ми навчилися вислухувати правду. Ми мусимо пізнати самих себе! Досить обріхувати себе та заколисувати інших вигаданою славою! Покажім решті народів своєю духовною працею, що серби мають здібність і право на національне існування» (3; 85—92). Могутнім та імперативним закличком до національної боротьби є відома збірка його патріотичних сонетів: «*Wysk a stysk*» (Радість та сум). «Ти сербом народився, як серб тому вірно живи та знай, що сербом вмерти ти маєш і то так, щоб діти твої мали сербську душу». Невільно зраджувати землю. Серед власного народу кожен серб має працювати. Не слід ремствувати на долю та лаяти тих, що колись не встояли; треба боротися тепер, щоб рідний край не став національним цвинтарем. «Отже, сербе, май до себе довір'я серед темряви та хуртовини! Тільки той не загине, хто на відвагу все спо-

лягає»... Треба мати ясну думку, живу кров і головно міцний та не-
піддайний хребет... Тоді брехнею будуть віщування, що, мовляв, за-
гинуть мусять лужичане... твердим, немов морська скеля, мусить
бути кожний серб.

Як журналіст і публіцист, багато зробив для з'ясування та по-
ширення молодолужицької ідеології *М. Андрицький* (Mikławš An-
dricki), головно на сторінках журналу «*Ližice*», який він редагував
на протязі 1896—1904 років. Андрицький, як і Цішинський, сту-
діювали у празькім лужицькім семінарі, де мали нагоду на власні
очі бачити незвичайний розвиток чеського національного руху та
добре пізнали його народні підвалини. Крім цього, у Празі вони
обидва опинилися в атмосфері живих славянських взаємин. Їхня
ідеологія, природно, витворювалася під чехо-славянськими впли-
вами. Зокрема Андрицький свідомо вводив свій нарід у сферу куль-
турно-літературних чеських впливів. Чеський національний реалізм
і активізм він програмово прищеплював на рідний ґрунт. У своїх
публіцистичних статтях Андрицький закликав до того, щоб по всій
Лужиці «сербська пісня лунала єдиним гімном. Хто ще спить, хай
встає! Як хто десь працює, то хай працює щиро по сербському, не
робить нічого наполовину, бо це наша смерть!» (*Ližica*, 1898; с. 83).

Молодолужицька генерація дала, крім згаданих тут трьох про-
відників, цілу низку енергійних та невтомних діячів, які новолу-
жицьку ідеологію переводили в життя. Вони непохитно вірили в
майбутність свого народу та в перемогу своїх національних заходів.
Віра в життя лунає в кожній заяві лужицької преси напередодні
світової війни, у добі, коли германський гакатизм розпочав свій без-
оглядний похід проти славянського населення східньо-німецької
периферії. Тому звертається особливу увагу на потребу *господар-
ського* скріплення (*К. В'єньк*), національного усвідомлення та об'єд-
нання жіноцтва (*М. Імішова*), на систематичну боротьбу проти де-
націоналізації дітей, для чого в 1907 р. закладений був дитячий ча-
сопис «*Raj*»; присвячується збільшена увага майже цілком згерма-
нізованим *містам* у Лужиці. Характерно і цікаво, що лужицький
хлібороб знову виступає активно: селянин *А. Голян* напередодні
світової війни (у 1913 р.) пропонує дуже докладну всенаціональну
програму, у першу чергу підносячи потребу лужицького *щоденника*
соборницького напрямку, який би об'єднав цілу Лужицю, помімо
зовнішніх та внутрішніх її кордонів, з метою поглиблення національ-
ної та славянської свідомости серед народніх мас (8; 68—69).

Ці заклики до праці не були тільки патріотичною реторикою.
За словами та гаслами скрізь ішов національний чин. Отже в 1913 р.
закладено було лужицьке національне об'єднання, себто організа-
ційна централь «*Domowina*» під гаслом: «*зберегти, відбудувати, по-
ширитися*», в переконанні, що лужичане можуть чимало досягти
під національним оглядом, *якщо того захочуть* (20; 232—33).

Таке було національне положення Лужиці напередодні світової
війни. Тяжке, але не безнадійне. Навпаки, у Гор. Лужиці саме ки-
піла організаційна праця. Все об'єднувалося. Все ставало до роботи,

щоб спільними зусиллями припинити войовничий наступ германізації, котра лявиною сунула на малу цю країну, загрожуючи розірвати територіальний контакт між обома її частинами (8; 91).

11. — Не може бути кращого доказу життєздатности лужицького народу, ніж той факт, що його не знищила пожежа *світової війни* і що саме навпаки ця вселюдська катастрофа розбудила в ньому нечувані досі змагання до вільного і незалежного існування. Війна фактично означала фізичний погром цієї нації-ліліпута. Саксонська Лужиця стратила в ній 982 чоловіків, Пруська — майже 1500 (19; 15). Коли взяти під увагу, що серед цих жертв її загинуло багато чільних національних діячів, тоді тільки можна зрозуміти все трагічне значіння цих лужицьких втрат. Проте, навіть під час світової війни національне життя не завмерло цілковито в Лужиці. На сторожі його залишився старий діяч д-р *А. Мука*, який вмілою рукою досвідченого лощмана певно керував національним лужицьким човником серед розбурханої стихії воєнної доби.

Соті роковини народження великого лужицького національного каменяря *А. Смолера* — викликали відгомін у часописах, а головню були приводом до політичної апотеози цього діяча молодим письменником *О. Новаком*, який у своїм вірші «*А. Смолерь*» вклав всю непохитну віру у власний нарід. На початку війни вийшов лужицький переклад «*Юлія Цезаря*» Шекспіра; два роки пізніше — переклад «*Іліади*» Гомера; красномовні докази літературної вироблености цієї мови. Крім цього виходять також наукові праці філологічного і краєзнавчого змісту. Заходами *А. Муки* публікуються лужицький переклад «*Правної історії Гор. і Дол. Лужиці*» (7) чеського дослідника проф. *Я. Капраса*. Ця праця без сумніву мала вплив на витворення політичної, а зокрема самостійницької ідеології серед лужичан наприкінці війни.

Підчас війни витворилася *національна ідеологія* лужичан. Небезпека і загроза існуванню — сприяла їхньому духовному об'єднанню. Підкреслювалося гасло національної *соборности*: лужичане, мовляв, «*це — один нарід*». Зверталось зокрема увагу на Дол. Лужицю, яка національно найбільш була загрожена. Констатовалася потреба затримати рідну землю у власних руках — «*Дбаймо про те, щоби наше нашим таки залишилося*» (8; 79).

Світова війна, як бачимо, не зломила лужичан. Навпаки, гасло національного самоозначення і визволення, котре залунало голосно під кінець війни, знайшло дуже живий відгомін серед цього найбільш загроженого славянського народу, якого не тільки вороги, але іноді навіть приятелі передчасно викреслюють із числа існуючих.

12. — Реально ці національно-політичні прямування лужичан могли виявитися аж восени 1918 р., коли блок Центральних Держав почав валитися. Розпалася Австро-Угорщина та демократичною революцією була захоплена Німеччина. Вірним та активним союзником лужичан були *чехи*, котрі як на еміграції, так і в краю весь час мали на увазі лужицьку справу. *Масарик* у своїй «*Новій Європі*» спеціально згадує Лужицю, висловлюючись за її визволення та за

прилучення до Чехії, коли б цього забажали сербо-лужицане (23; 13—14). В цім дусі писали також інші чеські лужицофіли: *А. Черний, О. Пага, Я. Капрас* (8; 11; 19). Особливо підкреслювалась виправданість та необхідність поширення на лужичан Вілсонової засади про самоозначення народів; одночасно висовувалося домагання вирішення лужицького питання на мировій конференції (8; 99—100).

Сама Лужиця могла прилюдно заманіфестувати свої політичні бажання щойно тоді, коли Чехословаччина оголосила себе (28 жовтня 1918 р.) самостійною державою, на що лужичане дуже живо відгукнулися. Як і в 1848 р., провід мала в цій визвольній акції саксонська Гор. Лужиця, де в соймі лужичане були представлені двома послами. Незабаром цей самостійницький рух набув справді масового характеру. Носієм його знову було лужицьке *селянство*. Політичним провідником лужицького народу в цю історичну хвилину став соймовий посол *А. Барт*, який 6-го листопаду (1918 р.) порушив лужицьке питання в саксонськiм парламентаі. Він констатував, що лужичане «не хочуть зріктися своєї національності» та домагався визнання національних прав для свого народу, нагадуючи, що це їхнє домагання «є так старе, як скорочування прав приобіцаних сербам у 1848 р.». Лужицький промовець констатував, що ця акція «сербів на захист власних прав не була щойно тепер вирішена, але що в цім напрямі працювалося вже віддавна» (8; 106). 13 листопаду з ініціативи А. Барта в Будишині повстав «*Сербський Національний Комітет*» (Serbski Narodny Wubjerk). 17 листопаду політичні збори, котрі відбулися в селі *Букец*, проголошують що: 1) лужичане нізащо не зречуться своїх національних прав; 2) що вони співпрацюватимуть з кожним, хто забезпечить їм вирішення їхньої справи, і 3) що з цією метою має бути закладено «*Сербський Союз*» (8; 109). Цей «*Serbski Zwjazk*» повстав на політичних сходинах 19. XI. у *Кхрущцях*» (Khróscíce), в резолюції яких, на основі права самоозначення, лужичане ставили такі домагання: щоб «в об'єднаній вільній Горішній і Долішній Лужиці вони самі будували свою майбутність, самі відали своїми справами»..., і далі, щоби «на майбутній мировій конференції був присутній також представник сербського народу» (9^a; 51).

Характерною є *соборницька течія* у цій фазі лужицького руху. «*Serbske Nowiny*» (16. XI. 1918 р.) особливо підкреслювали цей соборницький момент, закликаючи до праці серед народу. «Тепер підемо на село — писали вони. — З хутора на хутір. Від горішньо-лужицьких гір до долішньо-лужицьких низин. *Жадні кордони нас вже не роз'єднують; жадний утиск нас не душить. Всі ми тепер творимо єдність; католики і протестанти, горішні та долішні лужичане!*...» (8; 107. Підкр. ориг. Б.).

Німецька преса в Лужиці, звичайно, лютувала, даремно намагаючись висміяти ці політичні заходи лужичан. Проте, саксонський міністр *Ліпінський* вважав необхідним реагувати на ці лужицькі заяви. Він неясно приобіцав їм деякі права, але головно радив, щоб

в цю, мовляв, хатню справу не втручались чехи та не обстоювали своїх історичних прав на Лужицю. Розуміється, всі німецькі напади тепер були безсилі, щоби спинити лужицький рух, який стихійно захоплював цілий нарід і всю країну. 22 грудня лужицьке *студенство*, на своїх зборах, рішучо засудивши культурні злочини німецького панування в Лужиці, категорично висловилося за *самостійність* власного народу. Врешті, в історичній проклямації до сербського народу з 1-го січня 1919 р. «S. N. W.» домагається в душі Вілсонових засад «самостійної *Лужицько-Сербської Держави*, бо лужицькі серби це окремих славянський нарід, що має право, як й інші вільні народи, сам будувати свою майбутність та дбати про своє самостійне існування. Про це має рішати мирова конференція, якій Сербія (лужицька Б.) доручає свою справу» (9; дод. I). Ця проклямація з пояснюючими відозвами поширювалася в обох Лужицях. Одночасно поширювалася також спеціальна резолюція для мирової конференції, де підкреслювалося домагання самостійної лужицької держави та висловлювалося довір'я сербському національному комітету. Це останнє було потрібне для припинення акції власних ре-негатів, котрі скупчилися згодом біля рептільної організації «*Лужичан вірних Саксонії*». Порозуміння з німцями взагалі було неможливе, бо вони, як і в 1848 р., цілковито нехтували навіть національно-культурні домагання лужичан; напр., відкинули сербську заяву про те, щоб у будишинській реальній та торговельній школах були заведені *необов'язкові* виклади лужицької мови (9; 69).

13. — Лужицький національний комітет незабаром зав'язав безпосередні зносини з *мировою конференцією*. Вже 21 грудня він послав до Парижу перший лужицький *Меморандум*, де висловлено було побажання, щоби Мирова Конференція визнала Лужицю самостійною та вільною державою під протекторатом Антанти і щоби на її засідання був допущений представник сербо-лужицького народу. Офіційно останнє домагання не було позитивно полагоджено. Лужиця не мала на мировій конференції свого офіційного делегата. Інтереси її заступав там А. Черний, член чеської мирової делегації і відомий «лужицький консул» *honoris causa* в Празі. Згодом, прибули неофіційно до Парижу А. Барт — голова «S. N. W.» та Я. Бриль (Сербін), секретар цього національного комітету, автор «*Сербської історії в минулому і сучасному*» (12), де документально з'ясована боротьба лужицького народу за національне самоозначення. Проте, 5-го лютого 1919 г. чеський міністр закордонних справ д-р Е. Бенеш, своєю промовою на захист національних прямивань Лужиці, поставив офіційно лужицьке питання на мировій конференції. Він не жадав прилучення цієї славянської країни до Чехословаччини, але прохав мирову конференцію врятувати цей мініатюрний нарід перед великою загрозою з німецького боку. Не треба казати, що цей виступ Бенеша знайшов серед лужичан незвичайно живий відгомін. Його промова у тисячах примірників була поширена по всій Лужиці. Реагувала на неї вся лужицька преса, певна, що мирова конференція задовольнить політичні домагання сербо-лужичан. «S. N.

W.» зформулював головні національні домагання лужицького народу в цих 10 основних точках:

1) об'єднання всіх Гор. і Дол. Лужичан в одній самостійній державі;

2) в лужицькім краю всі урядовці від найвищого до найнижчого мусять урядувати із сербами по-лужицькому;

3) початкові школи мають бути лужицькі на основі католицької і протестанської віри та з лужицькими підручниками. Німецька мова має викладатися щойно від певного шкільного року, бо по-німецькому діти також мусять вміти говорити;

4) лужицький учительський інститут, гімназію, реальну і господарську школу;

5) лужицьку господарську, або середню школу для дівчат;

6) лужицьку мову на почті, залізницях, в суді, як і взагалі в найвищих урядах;

7) лужицький сойм, без ухвали якого невільно заводити жадного закону;

8) лужицьку національну міліцію, потрібну для утримання внутрішнього ладу і для виховання нижчих службовців;

9) господарську та торговельну самостійність;

10) свободу і повний захист обох краввих релігій (9; 19—20).

Ці національні домагання лужичан було складено на адресу німців, котрі заняли вороже і непримириме становище до лужицького визвольного руху, вміло використовуючи проти нього лужицьких германофілів-ренегатів. Ця обставина примусила Барта повернутися в лютому 1919 р. додому для подання звіту про заходи в лужицькій справі перед мировою конференцією. На вічу 22. II. було знову висловлене повне довір'я «S. N. W.» та апелювано до мирової конференції, щоб вона справедливо полагодила лужицьке питання. 13 березня його розглядав саксонський сойм, рішучо відкинувши всі домагання лужицьких самостійників, а натомісць висловивши охоту переговорювати з лужицькими угодовцями із «Комітету лужичан Саксонії вірних», які після виступу Бенеша на мировій конференції в лужицькій справі, розвинули дуже енергійну протилужижську акцію. Це, звичайно, викликало категоричний протест з боку лужицьких національних провідників на т. зв. «Першому сербському соймі» (přenim serbskim sejmje) 15 березня в Будишині, на який з'їхалося 400 обраних делегатів з цілої Лужиці. Резолюція, ухвалена на цих сходах, дуже цікава, як політичний акт та історичний документ. В ній спочатку підкреслюється соборність всієї Лужиці, а відтак висловлюється довір'я «S. N. W.», за яким «справді стоять всі лужицькі серби». Далі йде рішучий протест проти заповіджених переговорів між саксонським урядом та комітетом лояльних лужичан, заснованого спеціально цим урядом та «за яким не стоять лужицькі серби і де сидять учителі, що як раби здійснюють рафіновану німецьку германізаційну систему»... Ця резолюція засуджує далі поведінку саксонського сойму (13. III.) під час обговорення лужицької справи, вважаючи її «ясним доказом

того, що жадна німецька влада та жадне народне представництво не схоче визнати наші права, які оперті на божеських і людських законах». Закликом до мирової конференції закінчується ця постановка лужицького першого «сойму» (9^a; 21—22).

Надії на мирову конференцію не виправдалися. Домагання лужицьких делегатів, щоб Лужиця була прилучена до чехословацької держави, мирова конференція відкинула. Гадалося інакше якось забезпечити її право на національне існування. Але і з цього нічого не вийшло. Проте, Барт виступив тоді з проектом самостійної *Лужицько-Сербської Республіки*, невідомої та під міжнародним захистом; коридором (6 км.) вона мала б бути злучена з Ч. С. Р. Ця лужицька держава передбачалася в межах статистично зафіксованих *А. Мукою* (1880—84 р. р.) і мала б 280.000 населення, з чого на лужичан припадало б 161.000 (57,6%), а на німців 119.000 (42,4%). Поза цією територією проєктованої лужицької республіки залишилося б 4.000 сербо-лужичан у Саксонії та 6.000 у Прусії (19; 21).

На жаль, усі ці заходи були даремними. В прелімінарному проєкті Антанти мирового пакту з Німеччиною, оголошенім 7 травня (1919 р.), лужицька справа була цілковито знехтувана. Чехи і цим разом виступили активно на захист лужицької справи, з приводу якої 15. VI. була подана у празькім парламента спеціальна інтерпеляція. Робилися також заходи, щоб якось забезпечити Лужиці політичну автономію в межах нової Німеччини. Гадалося, що ця країна може бути під протекторатом Союзу Народів, або що права її будуть забезпечені в порядку міжнародного захисту національних меншостей. Але це лужицьке домагання не було узгляднене, якщо не рахувати дуже загального додатку до 3-го уступу відповіді Антанти (16. IV.) на німецькі зауваження з приводу прелімінару мирового пакту, де нагадувалося, що німці мають поводитися зі своїми національними меншостями так само, як сусідні новозакладені держави з німецькими меншостями (19; 23). Не зважаючи на ці дипломатичні неуспіхи, лужичане не вважали ще свої справи зовсім програною. Барт невтомно продовжував вести свою політичну акцію. 17 червня він подав меморандум міністру *Ерибертові*, членові німецької мирової делегації, домагаючися політичної та культурно-національної автономії лужицького народу в межах німецької держави. Він не дочекався відповіді на цю заяву. Коли 28 червня версальську мирову умову було підписано, лужичанам лишалася вже тільки одна її остання міжнародна інстанція — *Союз Народів*. Туди адресують вони *три* дальші свої меморандуми*), на жаль, так само безуспішно.

*) А саме: 1) з 3. VII. Mémoire sur les principes réglant les droits des Slaves lusaciens sous la protection de la Société des Nations — (Мемор. про провідні засади прав лужицьких славян під протекторатом Союзу Народів); 2) з 4. VII. — Mémoire sur la persécution des Slaves de Lusace — (Мемор. про переслідування лужицьких славян), і 3) недатований, певно поданий у серпні — під заголовком: «La Question des Slaves de Lusace (Serbes de Lusace ou Wendes)», себто: «Справа

14. — Дальший етап політичної боротьби лужичан за національне самоозначення відбувався вже в Німеччині. 18 липня 1919 р. «S. N. W.» подав заяву у Берліні та Дрездені, в якій 1) домагався припинення переслідування Муки та інших лужицьких патріотів; 2) злучення обох Лужиць в одну виборчу округу; 3) переведення культурно-національної автономії в Лужиці в порозумінню з лужицькими національними установами. Урядова відповідь (з 22. VII.) зовсім не реагувала на домагання у другій та третій точці, а з приводу першої зазначила, що цю справу полагоди́ть суд (11; 28).

Не підлягає жадному сумніву, що німецький уряд не мав найменшого бажання задовольнити національні домагання лужицького народу. Навпаки, йому приємніше було б зліквідувати за кожну ціну цю мало приємну для нього справу. Коли Барт повернувся з Парижу, його арештували (2 жовтня 1919 р.)*), але це вже не злякало лужичан. Через п'ять днів після його арешту спеціальна лужицька делегація подала в Берліні докладний меморандум про лужицькі домагання. Змістом він нагадував наведений вже тут меморандум (з 3. VII. 1919 р.) до Союзу Народів. Відповідь на нього була крутійська та неясна з покликом на спеціальний уступ до § 113 нової німецької конституції, текст якого такий: «Іншомовні частини державного населення не можуть бути обмежувані ані законодавством, ані адміністрацією щодо користування рідною мовою в шкільництві, внутрішній самоуправі та судівництві». Ця заява має чисто *теоретичне* значіння. Коментатор німецької конституції проф. Гіссен роз'яснив цей додаток так, що в данім випадку малося на увазі *мову*, а не *національність* і що отже цим правом захисту не можуть користуватися «ті меншості», котрі взагалі говорять по-німецькому, як мазури, кашуби, поляки, а також і *лужицькі серби*» (19; 25). Так само лужичане не можуть користуватися § 73 загальнонімецької конституції, який надає право краєвим соймам і провінціям соймакам узгляднювати мовні права національних меншостей. Більше того, спеціальна *виборча геометрія* подбала про те, щоб лужичане не мали свого представника у берлінському парламенті, у пруському соймі та навіть були вигнані із саксонського сойму, де вони перед війною мали двох послів. Німецький виборчий закон взагалі дуже несприятливий для національних меншостей. Навіть коли в 1924 р. всі вони об'єдналися у «*Союзі національних меншостей*» (Verband der nationalen Minderheiten in Deutschland) для парламентських виборів, їм не вдалося провести жадного кандидата: вони не досягли дуже високого виборчого числа. Тільки в 1927 р. пройшли до берлінського парламенту два польські кандидати, котрі відтак виступали на захист і сербо-лужичан. Польський представник заступався за них також і в пруському соймі, а в саксонському — на лужицьких славян (Лужицькі серби, або венди). Це історично-політичний трактат про лужицьке питання з домаганням вирішення його шляхом культурно-національної автономії (19; 24).

*) Звільнила його з фортеці, де він мав відсидіти 3 роки, загальна політична амнесія в Німеччині, проголошена 15 вересня 1920 р. (11; 30).

віть німецький посол від центру *Гесляйн* домагався виконання щодо лужичан шкільного закону з 1919 р. Щойно під час останніх виборів до *саксонського* союму лужичанам вдалося провести одного свого кандидата, крім якого є там ще національно неутральний посол (22; 18). Все це малосприятливі обставини для політичної роботи. Самостійно вести її лужичанам дуже трудно. Доводиться співпрацювати з іншими національними меншостями в Німеччині, що об'єднані у вищезгаданім союзі (29; 22). В 1926 р. (10. III.) вони колективно звернулися до центральної влади з домаганням здійснення *національної* рівноправності щодо меншостей та закладення спеціального уряду для цих справ. Національні меншості в Німеччині заклали в 1925 р. власний орган — «*Kulturwille*» (від 1926 р. він називається — «*Kulturwehr*» — «Культурний Захист»).

Лужичане не забували про те, що час-від-часу слід нагадувати про свою справу і на *міжнароднім форумі*. Передовсім піднесли її *славісти* своєю заявою до Союзу Народів (30. V. 1922 р.). Серед славян, а зокрема у чехів помітно дуже велике зацікавлення лужицьким питанням; також інші народи уважно стежать за долею цього малесенького народу. У Франції, напр., існує спеціальне товариство «*Приятелів Лужиці*» (*Les amis de la Lusace*), яке має в Америці окрему філію. Тут згадувалося про те, що майже на всіх мовах виходять публікації про минуле й сучасне положення лужицького народу. Очевидно, німці зі свого боку стараються «спростовувати» фактичний матеріал цих інформаційних публікацій (18). Проте, слід констатувати, що і серед німецького загалу є демократичні та поступові кола, які б хотіли справедливого задоволення домагань всіх національних меншостей. Так, напр., 20 пацифічних німецьких організацій звернулися до центральної влади (19. IV. 1926) зі спеціальним меморандумом: «*Справа меншостей у Німеччині*» (26), домагаючись справедливого вирішення цього питання таким чином, щоб національні меншості мали право закладати легальні організації, могли переводити національне самооподаткування, вільно полагоджувати свої шкільні справи та користатися культурною автономією (19; 34). З другого боку варто також зазначити, що хоч у Німеччині після війни є дуже велике зацікавлення до проблеми національних меншостей (по зв'язку з чималими німецькими меншостями в інших державах), проте, — трактування власних меншостей у Німеччині знаходить не багато зрозуміння саме в тих колах, що працюють в цім напрямі. Красномовно про це свідчить, напр., спеціальний «*Етнополітичний Альманах*», який до лужицьких національних домагань і прямувань ставиться з маловиправданим скептицизмом, а одночасно хоче довести, що Німеччина бездоганно виконує (!) свої державні зобов'язання щодо національних меншостей (27; I; 129, 161—62).

Лужичане брали участь у перших двох *жєневських* конгресах (у 1925 і 26 р. р.) *національних меншостей*, де розглядалися ці питання більш загально і теоретично, ніж реально та конкретно. Проф. *Я. Капрас*, з праці якого головню наведено було тут фактичні дані

про політичні прямивання лужичан як національної меншости, приходять до такого висновку з приводу лужицького питання в післявоєнній добі: «Мировий конгрес цілковито завів лужицьких сербів в їхніх надіях, що вони покладали на нього. Але їхній розвиток, опертий на власні сили, йде в Лужиці у багатьох відношеннях обіцяючо та надійно набудуче, хоча політичне життя та останній перепис населення засмучує всіх приятелів лужичан» (19; 35).

15. — Звичайно, коли поневолений нарід програє свою визвольну боротьбу на політичнім фронті, йому доводиться на деякий час окопуватися знову і міцніше на *господарських та культурних позиціях*. Цим шляхом ідуть тепер також лужичане, підводячи нову та ґрунтовну економічну і культурну базу під своє національне самоозначення. Зробім отже тут загальний огляд їхніх надбань у цих двох дуже важних ділянках національного життя.

а) Передовсім слід констатувати значне оживлення *літературної* творчости в обох Лужицях і то не тільки *поетичної*, але також і *прозаїчної*, а зокрема *драматичної*. У Гор. Лужиці провід має все *О. Новак*, в поетичних творах якого (напр. у символічній під цим оглядом збірці «*Z duchom swobody*») брених імперативно патріотична мелодія та заклик до свого народу, щоб прокинувся та повстав («*Postánte, Serbja*»). В Дол. Лужиці виступила талановита поетеса *Міна Віткоїц*, національні настрої якої виявляються в поетичних молитвах та закликах до свого народу (збірка «*Dolnoserb-ske basně*» з р. 1925). Хоч лужичане не мають все ще постійного театру, проте, на протязі останнього десятиліття вийшло чимало оригінальних лужицьких драматичних творів. Крім оригінальних праць, на обох лужицьких мовах вийшло після війни чимало *перекладів* архитворів світової літератури (21; 18—19).

Такий небувалий досі розцвіт літературного руху серед лужичан був можливий через те, що повстали нові видавництва, часописи, і зорганізувалися лужицькі письменники. З нових видавництв слід згадати — «*Dom a svět*» (1821), де друкуються белетристичні твори та «*Stowjanske Rozhlady*» (1923) — для наукових і популярних публікацій славістичного змісту; на увагу заслуговує також празький щомісячний «*Česko-lužický věstník*» (33), при яким 1922 р. повсталася «*Česko-lužické knihovnička*»; одно і друге заходами місцевого чесько-лужицького товариства «*Adolf Černý*» (42). Загалом прибуло 6 нових гор.-лужицьких видавництв і 2 дол.-лужицьких. Збільшилася значно книжна продукція: коли на протязі 13 років до війни «*Лужиц. Бібліотека*» Муки видала всього 5 томиків, то за 10 років після війни вишло 21 книжок. Для театру на протязі 36 років було видано 20 творів, тепер вийшло їх 12, опріч 14 чисел, виданих «*Domowinou*». До цього треба додати ще 14 чисел бібліотеки «Хата та світ»; 12 т. — дол.-лужицької видавничої збірки, 4 — бібліотеки «*Stow. Rozhlady*» (21; 5, 30, 36).

В 1921 р. лужицькі літератори заклали «*Союз лужицьких письменників*» з осідком у Будишині та з філією в Празі. Його головними заходами була дуже поширена видавнича діяльність у Лужиці.

б) На полі науки — лужичане після перевороту в 1918 р. виявили також не абиякий хист і енергію. Наукова їхня діяльність зосереджена біля «*Časopisu Mačice Serbskeje*», якого досі вийшло 81 річників. Провідником цього руху в Лужиці є невтомний Нестор лужицької науки — д-р. *Е. Мука*. В Дол. Лужиці видатним науковим дослідником доводиться визнати — *В. Швелу*. Лужицька наукова праця зосереджена головню довкола рідного мовознавства та краєзнавства, історії народу і літератури. Видаються у першу чергу словники, мапи, граматики, історично-літературні розвідки, краєописові монографії, як, напр., фундаментальна праця Муки: «*Bausteine zur Heimatskunde des Luckaner Kreise*» (1918), себто «Підвалини для краєзнавства лужівської округи», або його ж монументальний словник дол.-лужицької мови та діалектів (Słownik dolnoserbiskeje řeсу а jeje narěcow), який в 1911 р. почала видавати Петроградська Академія Наук, а після війни (1926—1928) докінчила його друк Чеська Академія Наук у Празі. Словник цей вийшов у трьох томах і має XXXVI + 2.510 сторінок тексту оригінальних дол.-луж. слів з паралельним перекладом на гор.-луж., російську, німецьку та з порівнюючим матеріалом на польській, чеській і південно-славянських мовах. Це науковий твір, яким лужицька наука може пишатися перед цілим культурним світом. Не згадую тут цілої низки публікацій педагогічного та практичного призначення і підручників. Зверну лише увагу на цікаву порівнюючу граматику обох лужицьких мов (Vergleichende Grammatik der ober- und niederserbischen Sprache — 1926), написану *В. ШVELOЮ* (В. Šw'ela). Інші наукові ділянки, а зокрема природознавство, покищо менше узгляднені в сучасній Лужиці. Натомісць, присвячується чимала увага перекладам на лужицьку мову чужомовних наукових праць, головню славистичного змісту.

в) Новітня фаза лужицького національного руху знайшла відгомін також в мистецтві. Звичайно, передовсім у рідній пісні та національній музиці. В цій ділянці працювалося вже давніше*), але після війни в ній відчувається значне оживлення. *Л. Куба*, чеський приятель Лужиці, знову заранжував для співу і на фортепіано збірку лужицьких пісень: «*Lužicko-srbské písně*» (1921) та написав музично-етнографічну розвідку: «*Píseň lužických Srbů*» (1922). Лужицький композитор *Ю. Пільк* (1858—1926), що склав першу лужицьку оперу «*Smjertnica*», видав збірку 34 народніх пісень для мішаних хорів: «*Dobry wiečer*» (1924). Чимало зробив у цім напрямі популярний лужицький композитор *Б'ярнат Крауц* (В. Крауц), що видав за останні роки три різні збірки музично-аранжованих пісень». Опріч цього Б. Крауц є автором низки музично-фольклористичних та історичних розвідок і почав видавати, як додаток до «Лужиці» (1926—28), перший лужицький музичний часопис: «*Škownšk ze serbskich honow*» (Жайворонки із сербських ланів). У Дол.

*) А. Смолеръ, А. Мука, А. Черний і головню відомий чеський дослідник славянської пісні — *Л. Куба*, автор фундаментальної праці «*Slovanstvo ve svých zřěvesch*», V том якої (1885—87) спеціально присвячений лужицькій пісні (21; 29).

Лужиці було видано два власних співаники і два перекладених з гор. луж. мови.

Вже після війни повстає власне лужицьке малярство. Представником його є молодий мистець *М. Новак-Нехоринський*, абсолювент празької та варшавської Академії Мистецтва, дуже талановитий графік та ілюстратор на рідні і славянські мотиви. Новак цікавиться проблематикою лужицького національного мистецтва, як свідчить про це його опублікований виклад: «*Nadawki (Завдання) serbskeho wumjetstwa*» (1928) і особливо незвичайно щира його національна та мистецька сповідь, де, яскраво змальовуючи психичні причини, що привели його на лоно власного народу, він закінчує їх такими патріотичними заявами: «Я не хочу бути мистцем для мистецтва і лише для мистецтва. Хочу бути *тільки лужицьким малярем*. Хочу бути *працьовником лише лужицького народу*: про нього говорити, про його красу і красу лужицької душі; але також і про *велику кривду*, про *велику недолу*, яку він мусить терпіти та яку зносить тихо і терпеливо... *І хочу я бути вірним віщуном свого народу!*» (31; 54). Звичайно, це тільки перші кроки лужичан у цій царині; проте, вони виправдують надії на майбутні їхні успіхи у цій галузі мистецтва. Аджеж Лужиця — це незвичайно вдячна та цікава країна з малярського погляду (21; III).

г) Цікаві також господарські заходи та надбання лужичан після війни. Вони є найкращим показником життєздатності лужицького національного руху. Після війни повстало спеціальне господарське товариство «*Serbski Hospodar*», що працює дуже успішно та корисно. Була спроба закладення господарської централі («*Serbske hospodarske towarzstwo*»), але, на жаль, невдалася. Натомість, лужицький народній банк (*Serbska ludowa banka*), який було закладено в 1920 р., виявив дуже живу діяльність, давши фінансову базу для лужицького руху. Він має 10 філій по всій Лужиці, а зокрема, та головну в Хоцебузі, столиці Дол. Лужиці, де (1928 р.) його заходами та коштами збудовано власний палац, в яким знайшла приміщення дол.-луж. «Матиця» (22; 16—17). Ощадно-позичкові товариства на провінції, а також асекураційні — є чинником чималого значіння в господарському розвитку Лужиці. З національного становища в економічній програмі лужичан після війни особливо підкреслюється потреба переведення *земельної* реформи у Лужиці та заведення *споживчих кооперативів* (13; III).

д) Такий культурно-господарський поступ лужицького народу був уможливлений через поширення та поглиблення *національно-громадського життя*, отже *організаційною* його діяльністю. Після війни повстало в Лужиці багато нових товариств і союзів. Про об'єднання письменників тут згадувалося уже. Так само згуртувалося у власний союз лужицьке *учительство* та *студенство*. Лужицьке студентство, як і у всіх поневоленних народів, грає дуже активну, а подекуди авангардну роллю в національному русі. Відновлена була діяльність всіх довоєнних товариств. В 1920 р. повсталала в Лужиці перша *сокільська організація*. Сокільський рух незабаром захопив

майже цілу Лужицю і безумовно відіграв каменярську роллю в їхніх національних прямиваннях останнього десятиріччя. «Сокіл» має 18 філій, що об'єднані в Центральнім Сокольським союзі (22, 13).

Лужицький «S. N. W.», що був керуючим центром лужицького національного руху під час революційних подій, після війни, у 1925 р. перетворився відповідно до сучасних потреб громадсько-політичного характеру — в сербо-лужицьку національну раду (*Serbska Ludowa Rada*). Вона складається з 15 членів: по 5 від трьох головних лужицьких громадських установ — «Domowiny», «Maćice serbskeje» та лужицької *народньої партії*, покищо єдиної національно-політичної партії. «Domowina», згадувана вже тут попереду, є центральною лужицькою організацією, яка об'єднує понад 80 існуючих лужицьких громадських установ і товариств (19; 29).

16. Всі ці надбання здобули лужичане власними заходами і силами при доброзичливій допомозі головно *чехів*, які дуже щиро цікавляться долею цього найменшого славянського народу (9; V). З чеського боку ці симпатії до лужицького народу, що датуються вже від часів патріарха славістики *Добровського*, не раз були прилюдно маніфестовані, особливо ж підчас війни та після перевороту (*А. Черний* і *А. Пата*). Цей останній чеський приятель Лужиці закінчує свій виклад «*Лужичане та мирового конференція*» (14. X. 1920) такою заявою: «Ми завжди будемо вважати великим своїм моральним обов'язком підтримувати лужичан у всьому та при всіх обставинах. *Заховати в Лужиці те, що ще можна врятувати, є нашим людським і славянським обов'язком; його ми цілком певно виконаємо*» (11; 31. Підкр. ориг. Б.).

Всі свої культурно-національні та господарські досягнення здобули лужичане не лише без підтримки з боку *німецької держави*, але навіть *всупереч* всім її германізаторським заходам. Німеччина не виконала бодай елементарних своїх зобов'язань щодо сербо-лужицької меншости: вона не подбала про лужицьку школу з рідною мовою навчання; знехтувала церковно-релігійні їхні потреби та домагання. *Школа і церква* — це, на жаль, дуже занедбані ділянки в національнім балянсі сербо-лужицького народу. Одна й друга обслуговуються переважно германізаторами (29; 19, 20. 30). Проте, лужичане не впадають у розпуку. Навпаки, як ніколи досі, вони працюють енергійно над здійсненням свого права на національне самоозначення.

Я. Скала, лужицький публіцист, якого спеціально цікавлять питання своєї національної проблематики, у своєму програмовому нарисі: «*З приводу сербських справ*» (Зауваження до сербської програми) — слушно констатує: «Сербський національний рух показав, що ми, як цілість, маємо міцну волю до заховання своєї *відрубної сербської* та *плекання загальної славянської культури*» (13; 7—9. Підкр. ориг. Б.). Інший видатний лужицький національний діяч, *В. Кейжор*, розглядаючи Масарикове розуміння питання малого народу і застосовуючи цю теорію до своєї нації, приходить до такого висновку: «*Якщо ми будемо освіченим народом, що має са-*

мостійне письменство та мистецтво, розвинене хліборобство і промисловість, тоді нас ніхто не знищить. До цього прямуймо, витривало працюючи для своєї рідної мови та для цілого лужицького народу» (23; 10—11).

Лужичане стали на цей певний шлях національного розвитку. Вони зрозуміли, що тільки систематичною *дрібною працею та власними силами* найкраще досягнуть кінцевих мет своєї національно-визвольної боротьби. Їх не лякає вже національна мініатюрність. Вони знайшли в Масариковій філософії проблеми малого народу ідеологічне виправдання своїх національних прямовань. Цікаво це гамлетівське питання вирішує зі становища лужицького народу, цитований вже письменник *В. Кейжор**). «Є щось дуже болюче у слові — «малий нарід» — каже він. Це слово «малий» згучить так сумно. Як можна досягти того, щоб великі народи з пошаною дивились на малі нації? Це питання, річ певна, хвилювало вже багато сербо-лужичанських умів. *Яке значіння можуть мати сербо-лужичане для людства, для славянства?* Числово вони творять лише $\frac{1}{1000}$ цілої Славянщини; отже дехто може подумати: чи не краще б було, щоб лужицькі серби з'єдналися з великим народом та засвоїли собі його мову і культуру? Але Масарик на це відповів би: «Ні, це був би гріх непростимий проти національної відрубності. Будьмо внутрішньо міцною громадою і тоді не потребуватимемо бігати за іншими; бо не залежить зовсім на численности народу, залежить лише на великості духа. Освічений 150.000 нарід може у світі мати більше значіння, ніж мільйони неосвічених людей. Ніде не є написано, щоб малий освічений нарід, який є першим з культурного боку, мусив би бути останнім в низці народів. Малий нарід має отже бути дуже освіченим, пильним і тоді він здобуде почесне місце серед навіть найбільших народів»... Такі є погляди Масарика, — пише далі В. Кейжор — не підлягає сумніву, що вони правильні. Але чи ж не є сербо-лужичка земля оброблена з такою пильністю та здатністю, щоб це не визнав кожен, хто її бачить? Чому ж сербо-лужичане не могли б і у всьому іншому стояти на такім високім рівні? Для цього треба тільки праці, праці та знову праці і ґрунтовної освіти. *Ось через що наш 150.000 нарід має бути народом 150.000 найпильніших робітників.* Він мусить працювати над розвитком рідної мови, народнього господарства, в політиці, літературі, а тоді також наш малий нарід зможе вимагати такої самої пошани і навіть більшої за більші, щасливіші народи. *Все це є в наших руках; ми самі рішаємо про долю свого народу. І якщо ми будемо культурним народом з власною літературою та письменством, з розвиненою промисловістю та хліборобством, тоді ніхто не зможе нас знищити.* Тому отже працюймо і тому щиро робім для дорогої нашої рідної мови та для цілого сербського народу!»

*) Поп. W. Kejžor: T. G. Masaryk a problém malého národa. (23; 31—33).

ЛІТЕРАТУРА I.

1. W. Boguslawski: Rys dziejów serbo-łužickich. Petersburg. 1861.
- 1^a. *Його-ж: М. Хорнік*: Historija serbského národa. Budyšin. 1884.
2. *Ad. Černý*: Různé listy o Lužici. Praha. 1894.
3. *Його-ж*: Stawizny basnictwa lužiskich serbow. Budyšin. 1910.
4. *Його-ж*: Lužice a lužičtí Srbové. Praha. 1911.
5. *L. Niederle*: Slovanský svět. Praha. 1910.
6. *L. Leger*: Les luttes séculaires des germains contre les slaves. Paris. 1916.
7. *J. Kapras*: Prawne stawizny Hornjeje a Delnjeje Łužicy. Budyšin. 1916.
8. *Ad. Černý*: Lužická otázka. Plzeň. 1918.
9. *J. Páta*: Lužice. Praha. 1919.
- 9^a. *Його-ж*: Łužica (Лужницький переклад). Budyšin. 1920.
10. *B. Šw'ela*: Zur Wendenfrage — Neu Welzow. 1919.
11. *J. Páta*: Lužice a mírový kongres. Praha. 1920.
12. *J. Bryl-Serbin*: Serbské stawizny w zańdzenosci a přitomnosti. Budyšin. 1920.
13. *J. Skala*: Wo serbskich prašenjach. Praha 1922.
14. *Д. Дорошенко*: Славянський Світ. Берлін. 1922, т. I.
15. *A. Vierset*: Un peuple martyr. Bruxelles. 1924.
16. *M. Prelog*: Slovenska renesanca (1780—1848). Zagreb. 1924.
17. *J. Auerhan*: Jazykové menšiny v Evropě. Praha 1924.
18. *Ot. Schmidt*: Die Wenden. 1926.
19. *J. Kapras*: Lužice jako menšina. Praha. 1927.
20. *J. Páta*: Zawod do studija serbského pismowstwa. Budyšin.
21. *Його-ж*: Z kulturního žiwota lužických Srbů po světové válce. Praha. 1929. (Ця праця вийшла у німецьким перекладі — *J. Skala*: Aus dem kulturellen Leben der lausitzer Serben nach dem Kriege. Budyšin. 1930; 21^a).
22. *Його-ж*: Co má každý věděti o dnešní Lužici. Praha. 1930.
23. *V. Zmeškal*: T. G. Masaryk a Lužice. Praha. 1930.
24. Deutschland und Völkerbund. Berlin. 1926.
25. Die Minderheitenfrage für Deutschland. (Eingabe des deutschen Friedenkartels). Bearbeitet und eingeleitet von *L. Quidde*. 1926.
26. *C. A. Rudesco*: Etude sur la question de minorités de race, de langue et de religion. Paris. 1929.
27. *Ethnopolitischer Almanach*. Herausgeg. von *O. Jungmann* und *M. H. Boehm*. Wien-Leipzig. 1930.
28. *G. Schwela*: Das Wendentum in der Niederlausitz und im Spreewald. 1929.
29. *I. Bogensee* und *J. Skala*: Die nationalen Minderheiten im deutschen Reich und ihre rechtliche Situation. Berlin. 1929.
30. Der sächsische Bischof Dr. Schreiber und die kathol. Wenden. Bautzen. 1928.
31. Лужницьке число львівського часопису «*Ruch Słowiański*». 1931. N. 1—2.
32. *B. Kraus*: «Rjana Łužica» у щоденнику «*Serbske Nowiny*». 1931. Ч. 201.
33. «*Česko-lužický věstník*», Прага. Річ. I—XII.
34. *Dr. J. Páta*: Krátká příručka hornolužické srbštiny. Praha. 1920.
35. *J. Körner*: Philologisch-kritische Abhandlung von der wendischen Sprache und ihren Nützen in der Wissenschaften. Липськ. 1776.
36. *Ot. Wićaz*: Dr. Ar. Muka. Budyšin. 1924.
37. *Česko-lužická knihovnička* (Č. L. K.). Praha. Чч. 1—12. Крім попередню цитованих тут вже томиків цієї збірки (13, 19, 23) слід згадати ще оці:
38. *Vl. Zmeškal*: Zájezd lužicko-srbských pěveů do československé republiky ve dnech 2.—7. ledna 1922. (Č. L. K., č. 1.).
39. *J. Páta*: Handrij Zejleř. (Č. L. K., č. 3.).
40. *J. Volf*: Lužické oddělení v knihovně Národního musea v Praze. (Č. L. K., č. 4.).
41. *J. Páta*: L. Kuba. (Č. L. K., č. 5.).
42. *Vl. Zmeškal*: Patnáct let česko-lužického spolku «Adolf Černý» v Praze (1907—1922). (Č. L. K., č. 6.).
43. *Bjarnat Kraus*: B. Smetana a Lužice. (Č. L. K., č. 7.).
44. Ювілейний збірничок — «*Arnošt Muka*». (Č. L. K., č. 8.).
45. Ювілейний збірничок — «*Adolf Černý*». (Č. L. K., č. 9.).
46. Sborníček Jakuba Čišinského. (Č. L. K., č. 10.).

II. ІСЛЯНДІЯ ТА ІСЛЯНДЦІ.

1. — Ісляндці, це, щодо числа, також дуже малий нарід, але зовсім іншого типу, ніж лужицькі серби. Коли м'яккість та пасивність вдачі характеризує сербо-лужичан, залізна певність та непереможний активізм є національною ознакою ісляндців. У лужичан головно *історія* формулювала їхню національну вдачу; у ісляндців — *природа* мала найбільший вплив на витворення їхнього національного типу та наклала своє тавро на історію цього народу. Ось через що в першу чергу слід ознайомитися з *країною*, що стала батьківщиною цього дуже своєрідного та талановитого народу.

Ісляндія — це чималий острів (площею в 103.000 км.²) у північній Антлантиці. Таке *географічне* положення її майже «на краю світа», та по сусідству з полярним кругом, цим «старим ворогом Іслянду», по влучному вислову поета М. Йохумссона, звичайно, мало великий вплив на історичний і культурний розвиток ісляндського населення. Цей вплив ще більше обумовлений був *геологічною* структурою Іслянду. *Льод*, як свідчить її назва (Island = країна льоду), попри снігу є дуже характерною геофізичною ознакою Ісляндії. Та не тільки льод, але й *вогонь*. «Вогонь і льод — каже німецький ісляндолог П. Герман — породили її» (12^a; 25). Національний ісляндський поет *Б'ярні Тсораренсен* — охарактеризував свою батьківщину, як «своєрідну мішанину морозу та жару, скель і рівнин, ляви та моря»... (12^a; 25). Вогняна стихія на Іслянді це його вулкани з Геклою, Катлою та Лякією на чолі. Коли зверху Ісляндія вкрита снігом і льодом, то ізсередини вона вся підмінована вулканами і гарячими джерелами (т. зв. «*гейзерами*»). Під цим оглядом Іслянд вважається найцікавішою країною у світі, свого роду «вулканологічною лабораторією», як висловився німецький дослідник *Рек*. В 1783 р. підчас катастрофального вибуху вулканів із групи *Лякі*, — Ісляндія була страшенно зруйнована. У зв'язку з вулканічною діяльністю, землетруси належать до звичайних природних явищ на Іслянді. Коли додати до цього ще штурми, вітри та полярне сяйво, то цим природна стихія Іслянду була б вистарчаючо змальована. Не підлягає сумніву, що ця природа дуже імпонувала людині та непереможним тавром відбилася в душі ісляндця. *Підсоння* Ісляндії — океанічне, завдячуючи теплій течії, яка окружає цей острів та до певної міри неутралізує кліматичні наслідки субполярного її положення. Різниці в температурах незначні. Столиця Ісляндії, *Рейк'явік*, має середню річну температуру + 4,1° С (min. — 1,2° С у січні; max. + 10,9° С в

липні). Північ Ісланду — більш суха; південь — більш вохкий. Гори переважають тут над рівниною чи низиною, яка побережною смугою тягнеться вздовж південної частини цього острова.

Звичайно, *органічне життя* на Ісланді в порівнянні навіть із сусідніми скандинавськими країнами, з якими він зв'язаний історично та культурно, дуже вбоге. *Флора* і *фауна* його є бідніша. Світ рослинний на протязі історичної доби занепав. Ліс був дуже понищений, про що свідчать ісландські «саги». Останніми часами робляться заходи раціонального виPLEкання нових лісових порід*). Переважають кущі і трав'яні рослини. Практичне значіння має головно флора поля та лук. *Фауна* Ісланду також бідна. Нема тут питомих тваринних порід. Нема плазів та гадів. Багатий Ісланд тільки *птахами* і *рибами*. Природа не обдарувала цей острів мінеральними покладами, обмежуючи через це наперед можливості промислового його розвитку**). Натомісь Ісланд, як країна водоспадів і озер, дуже багатий на «біле вугілля» (8^a; 157). Моторична водна її енергія обчислена на 4.000.000 HP, що означає пересічно і кругло 40 HP на 1 голову населення.

Назагал Ісландія мало вдячна країна. Дуже незначна її частина ($\frac{1}{5}$) може бути заселена: з цілої площі 10.250.000 гект. щойно 2.300.000; а з цих понад 2.000.000 — це трав'яні ґрунти; 90.000 — природні луки; 60.000 — ліс і тільки 30.000 гект. придатні для сільського господарства (42; 51).

Умови існування для людей на Ісланді мало сприятливі. Природа сувора... Вона імponує, захоплює, але змушує до впертої боротьби. Вплив її на ісландців наявний. Ісландці енергійні і дуже активні; проте, душа їхня мрійна та мистецька. Вони героїчної вдачі та самостійники чистої крові. Не є випадково, що Ісландія дала *скальдів*, кругосвітних мореплавців і що є батьківщиною незрівняних «*саг*», — цих архітворів старобулого поетичного мистецтва. Ісландці, як всі північні народи, закохані до своєї батьківщини та не віддали б її за жадні скарби південної чи тропічної природи. Словами свого національного поета *Йона Тсородсена* («Пісня про Ісландію») вони кажуть: «чарівним є наш край в літній гарячий день»... «не менш гарним він є зимою»... (12^a; 33).

Цитований тут голова чехословацького сенату пише у своїм нарисі про цю країну: «Тяжке є життя на Ісланді: дуже часто воно є справжнім героїзмом. Проте, ці люди люблять свою Ісландію, вертаються сюди з чужини; працюють до знесли за кращу її майбутність та самостійність (38^a; зрештою, пор. до цього параграфу джерела ч. ч. 8; 12^a; 14; 26; 39; 35^a; 38; 42 і 43).

*) Проте д-р *Совкуп*, що як голова чехословацького сенату відвідав Ісландію р. 1930 з нагоди тисячорічного ювілею ісландського парламенту, у своїх вражіннях з цієї подорожі згадує, що «на всій великій простороні Ісланду немає ані одного лісового масиву; можна проїхати сотки кілометрів і не побачити ані одного дерева» (38^a).

***) Правда, підчас світової війни на Ісланді було відкрито залізну руду та вугілля, але покищо вони не добуваються (16; 768).

2. — Наймолодша геологічно, Ісландія порівнюючи найпізніше була заселена: наприкінці IX та в першій чверті X ст. Колонізували її головню *норвежці*, відтак — кельти (ірландці та шотландці) з британських островів. Скандинавська племінна стихія в процесі історії перемогла над кельтійським складником, зрештою і числово слабшим. Ісландська нація історично і культурно належить до скандинавської групи народів. В її фізичнім типі переважають елементи нордичної раси. Ісландська мова одна з найстарших європейських мов. Вона витворила одну з найдавніших літератур, значіння якої поширилося далеко за межі Ісландії. Архитвори староісландського письменства «мають велике значіння для цілого світу», зокрема ж для народів скандинавських та германських взагалі. «Без Ісландії загинула б вся нордична старовина та багато германської» (21^a, 33; 29, 20). Цікаво, що сучасна ісландська мова майже не відрізняється від старовинної. В ній майже не відчувається різниці між живою та літературною її формою.

Ісландці, — це *мала нація*. В Європі, себто у батьківщині живе їх 106.000; на 1 км.² припадає пересічно 1 душа населення. В процесі історії число населення Ісланду не дуже то змінювалося. Ісландська колонізація в X ст. (р. 965) обраховується у 60.000 душ. В кінці XI ст. населення Ісланду збільшилося до 80.000. Потім воно занепадає, зокрема сильно напочатку XV ст. (у р. р. 1402—1404), коли «чорна смерть» скосила майже $\frac{2}{3}$ всієї людности цього острову. Перший перепис населення був переведений тут в 1703 р. Тоді нараховано було загалом 50.000 душ. За 100 р. (1801) популяція Ісланду зменшилася на 3.000 (47.000). На протязі XIX ст. вона почала зростати (72.000 у 1880 р.). В дальшій десятиріччю знову занепадає в зв'язку з *еміграцією* до Америки (6.300). Від 1890 р. можна констатувати сталий приріст населення, як про це свідчать статистичні дані: 1890 р. — 70.927, 1901 р. — 78.470, 1910 р. — 85.183, 1920 р. — 94.690, 1929 р. — понад 106.000 (42; 12). Річний приріст на протязі останнього десятиріччя (1920—1929) пересічно був — 1,26%.

Ісландія — це чистий, майже ідеальний тип *національної держави*. В 1920 р. ісландці мали в ній більшість 99,3%. Чужинців було всього 710 душ (0,7%). Проте ісландці мають свою заокеанську *еміграцію*: в *Америці*, головню ж — у *Канаді*. Загалом за океаном живе тепер коло 25.000 ісландців, з чого на Сполучені Штати припадає — 5.600 душ. Всіх ісландців на цілому світі буде понад 140.000, приблизно стільки ж, як і лужицьких сербів. Хоча Ісланд не має більших міст (столиця *Рейкіявік* нараховує 25.217 душ населення), проте *міста* за останнє півстоліття наявно зростають тут за рахунок *села*. В 1880 р. на Ісланді було всього три містечка, що мали разом 3.630 душ населення (5%). Тепер (1930) є вісім містечок з 41.000 душ населення.

Цікаво навести тут деякі *демографічні дані* про Ісланд (на основі перепису з 1920 р.). Як в більшості країн Європи — жінок (48.518) там більше, ніж чоловіків (46.172). Число *народжень* за

останніх 40 років наявно падає: у 1876—1885 31,4%, в 1928 р. — 24,8%. Але ще більше зменшується *смертність*: в 1876—1885 р. р. — 24,5%, в 1928 р. — 10,8%. Тому назагал природний приріст населення в Ісландії більший, ніж у північно-зах. країнах Європи.

Професійний розподіл населення на Ісландії пояснює фактичне відношення між міським та сільським населенням. Селянська людина Ісландії творить вже тільки 42,9%; на рибальство припадає 18,9%; на торгівлю і комунікацію — 12,2%; у ремісництві та промисловості працює 11,3%; у послuzі — 6,8%; у публічній службі та вільних професіях — 3,6%; нарешті, пенсіонери та ратньери складають 2%, а громадою утримуються 1,6% населення. Без зазначення професії числилося — 0,7%. На протязі 40 років (1880—1920) хліборобство, як заняття населення, занепадає (з 73,2% до 46,2%); рибальство (12% — 19,8%); ремісництво і промисловість (2,1% — 11,8%), торгівля та комунікація (3,6% — 13,4%) наявно зростають. По зв'язку з цими змінами у суспільній структурі населення ісландський нарід перетворюється у *модерну націю*; після світової війни через здобуття державної самостійности він довершує цей процес. Наприкінці цієї характеристики ісландського народу слід ще згадати, що й під *церковно-релігійним* оглядом він уявляє подивугідну одноманітність. Ісланд майже не знав релігійних суперечок, а тепер не має релігійних сект. В 1000 р. — *християнство* стає офіційною його вірою. В середині XVI ст. *лютеранство* перемагає католицизм; тепер це не лише державна, але й національна релігія Ісландії. За даними останнього перепису населення (1920 р.) — тільки 0,5% не було лютеранами. Ісландська церква завжди визначалася лібералізмом і толеранцією; вона не була клерикальною; не давала приводу до релігійного фанатизму чи сектанства, натомість виявляла живе зацікавлення до громадських справ. Через це Ісланд уникнув зайвої релігійної боротьби (42; 121, 122; 8^a; III; § 5).

3. — Ісландці — це *суто історичний* нарід. Не тільки в тім розумінню, що вони мають дуже драматичну історію, але головню через те, що свої історичні перипетії вони хронологічно точно і змістовно докладно зафіксували на письмі. Мало яка великодержавна нація може похвалитися такою точною історіографією, як ісландці.

В історії ісландського народу можна визначити такі головні періоди: 1) *доба колонізації та первісної самостійности* (871—1262); 2) *доба норвезько-данського панування* (1262—1814); 3) *доба данської гегемонії та боротьба за самостійність* (1814—1918); 4) *доба самостійности у персональній унії з Данією* (від 1918 р.). В першій фазі ісландської історії звичайно відрізняється ще окремий період перед 930 р. (коли Ісланд політично організувався), як доба *колонізації* цієї країни, що тривала майже 60 років. Кельтські ченці, які на початку IX ст. прийшли на Ісланд «з дзвоном і хрестом», не мали впливу на первісне формування ісландського народу. Роля ця припала норвезьким вікінгам, які дали назву цій країні та ввели її до світової історії. Це сталося в 860—870 р. р. Не-

задоволені мілітарною монархією короля Гаральда, норвезькі лицарі та селяне тікали на Ісланд, який був вільним (19; 29). Згодом (930 р.) ці скандинавські емігранти з *Інгоульфом Арнарссоном*, що пристав на тім самім місці, де тепер стоїть столиця *Рейкйавік* (Димова затока), заклали ісландську республіку. Норвезьких колоністів було 471. До нової батьківщини вони прийшли з живим та мертвим майном. З цього часу починається також нова зоологічна фаза в історії Ісланду.

4. — Націологічно, звичайно, цікавить нас *громадський та політичний бік* у цій початковій історії ісландського народу (19; 23—26). Отже первісна влада мала на Ісланді до певної міри *теократичний* характер. Провідниками народу були жерці та офірники (*godar*); їхня влада мала релігійний та громадський характер; вона зосереджувалася довкола поганських храмів (*hof*). Після заведення християнства — політичний момент у ній набув переваги. Перший законодавець і організатор Ісланду — його Солон та Мойсей в одній особі — *Útljótr* був властиво «головним жерцем цілого народу». Адміністративно вся країна була поділена на «*godard*», себто громадські округи парохіяльного типу. Проте, фактично влада на Ісланді від початку була зосереджена у місцевих соймиках (*thing* = віче) та головнім соймі (*Althingi*). Ісландія — це не тільки батьківщина парламентаризму, але й країна традиційної та справжньої демократії. В 965 р. на Ісланді була переведена ґрунтовна адміністративно-політична реформа. Весь острів було розділено на 4 частини. Кожна квадра обіймала три соймикові (*thing*) спілки*), а кожна така спілка об'єднувала три «годсарства». Таким чином, цілий Ісланд складався із 13 соймикових спілок та 39 «годсарств». Місцеві віча кожної квадри, об'єднаної у «*godard*», мали свої збори двічі на рік: навесні і восени. Крім цього, кожна адміністративна квадра мала свою раду, в якій засідали дев'ять, згідно 12 *god'iv*. Врешті, щороку в червні всі *godar'i* збиралися у центральнім соймі (*Althingi*), що мав характер і значіння загальнокраєвого парламенту. Цікаво зазначить, що Ісланд вже на початку свого політичного життя переводить відокремлення *законодавчої* влади від *судової*. Від 1004 р. він мав свій незалежний найвищий державний суд. На переломі першого та другого тисячеліття Ісланд переживав велику духовну реформу: перехід від поганства до християнства. Так само як і в середині XVI ст., коли лютеранство усунуло католицизм, прийняття християнства у цій країні пройшло без трагічної внутрішньої кризи: не було фанатизму, переслідувань, мучеництва. На початку другого тисячеліття Ісландія політично та державно вже самовизначилася. Забороною (1006 р.) двобоїв ісландський нарід виявив свою громадську зрілість та дисциплінованість. Зрештою, найкращим доказом цього є їхній *парламент* (*Althingi*, 35^a), що сходився щороку між 18 та 24 червня і засідав не менш двох тижнів. Присутність всіх членів була обов'язкова. Вони одержу-

*) З виїмком північної чверти, яка мала 4 соймикові спілки та 12 «годсарств».

вали платню (*thingfarakaup*), а свою відсутність також мусіли оплачувати відповідною таксою. Засідання «Althingi» відбувалося біля історичної «скелі законів» (*Lögberg*) у дикій, лявою зформованій місцевості, т. зв. «*Thingvellir*» недалеко (40 км.) від теперішньої столиці (35°). Відкривав засідання сойму голова найвищої ісландської громадської установи, т. зв. «*logrettu*». Фактично — президент держави, або як його ісландці називали «проголошувач закона» (*lög-sögumadr logréttu*)*). Як голова уряду так і увесь уряд обирались всіма уповноваженими «годсарями». Засідання цього парламенту були прилюдні: на нього сходилися сотки людей з цілого краю. Здебільшого ці сходи відбувалися під отвертим небом, хоча були там провізорні бараки, які на час сходин сойму прикривалися полотняним дахом. Цей парламент полагджував урядові, краєві та судові справи. Найвищою установою старого Ісланду, його фактичним урядом була згадана «*lögretta*», себто виконавча рада, яку призначав «*Althingi*» та на чолі якої стояв голова центрального ісландського парламенту (12^a, 37; 42, 20; 35^b, 584). Всі справи вирішувалися в «*Althingi*» голосуванням. Голосування було обов'язкове, а утримання каралося грошовою карою. Найстарша кодифікація ісландського права була переведена у 1117—18 р. Це законодавча збірка «*Grágás*», яка назагал добре характеризує Ісландію не лише з юридичного, але й з культурного та суспільного боку.

«В багатьох точках — каже П. Герман — ісландські закони дуже вишередили свою добу» (12^a; 43). На доказ цього твердження він згадує, що майже перед тисячу роками на Ісланді існувала громадська асекурація проти пожежі та на випадок упаді худоби; і що більше цікаво — громадська опіка вбогими та незможними; Англія таку суспільну опіку заводить у себе щойно за 500 років. На цей час припадає також велика експансія молодого ісландського держави. Вже р. 985 була відкрита *Гренляндія*, де по зразку *Ісланду* повсталала вільна держава, яка проіснувала коло 250 років.

Тим часом самостійність Ісланду була загрожена з боку сусідньої *Норвегії*, яка від початку XI ст. виявляє велике політичне зацікавлення до цієї країни. Внутрішні громадські суперечки на Ісланді в XI і XII ст. сприяли цим зазіханням Норвегії, зокрема підчас боротьби проти впливового місцевого роду Стурлусонів, який, без сумніву, претендував на династичне опанування ісландської держави. В XIII ст. Ісланд зробив велику політичну помилку, пропонуючи норвезькому королеві *Гаконві IV* (1217—1263) ролю роз'ємчого судді у внутрішніх своїх непорозуміннях. Це було початком кінця ісландської самостійності. Р. 1258 Гакон IV з власної ініціативи призначає норвезького намісника (*jarl*) на Ісланді (правда, з місцевих видатних провідників норвегофільської орієнтації), який з вдячності пропонує у 1262 р. визнати протекторат Норвегії над Ісландією. Звідци був тільки один крок до політичного опанування цієї країни *Норвегією*, що і сталося р. 1264. Гіссур був

*) *Retta lög* — значить на ісландській мові дослівно «право (закон) править», себто — поряdkувати і удосконалювати (12^a; 43).

першим і останнім норвезьким намісником на Ісландії. Коли він помер (1268), цей уряд фактично було скасовано назавжди.

5. — В історії Ісландії почалася друга політична фаза, яка часом тривала недовго, проте залишила тяжкі наслідки, розпочавши ліквідацію ісландської громадської самоуправи. Норвегія почала, а Данія продовжувала політичне та національне закріпачення Ісландії; обидві вони трактували його, як звичайну провінцію, без будь-яких власних політичних прав. Норвегія накинута Ісландії власне законодавство, яке цілковито нехтувало правні її звичаї та традиції. Це були два кодекси: «*Járnsíða*» та «*Jónsbók*» (35^b; 585), заведені в 1271—73 й 1281 р. р., які ґрунтовно порушували конституційні права та республіканський державний лад Ісландії. Вони касували «*lögrettu*», установу «годсарів», обмежуючи одночасно компетенцію «*Althingi*» до виконання лише судових функцій. Нова влада зосереджувалася цілковито в особі короля. Нове церковне право (1275) обмежувало свободу сумління та віри, накладаючи чужу догматику. Р. 1302 Норвегія робить замах на торговельну свободу Ісландії, фактично монополізуючи її торгівлю у своїх інтересах (1354). Марні були протести ісландського парламенту та його наказ (1306 р.) непослуху щодо несправедливих вимог норвезького короля.

Р. 1380 Ісланд разом з Норвегією опинився у політичному союзі з Данією. Це відома т. зв. «*кальмарська унія*», з приводу якої видатний чеський данолог, проф. *Ар. Кравз*, зауважив, що вона «дуже посилила міць данців, примусивши їх, проте, грати роль *завойовників і окупантів* щодо решти держав (себто Норвегії та Швеції. *Б.*), яка не дуже то їм личила»... (22; 13). Через цю унію положення Ісландії не покращало, а скорше погіршало. Норвезько-данське панування над Ісландією тривало до 1814 р., коли Норвегія осамостійнилася, але Ісланд надалі та аж до кінця світової війни залишився під гегемонією Данії. На початку другої фази своєї політичної історії Ісланд пережив біологічну катастрофу, т. зв. «*чорну смерть*», себто, чуму, яка лютувала на цій острові у 1402—1404 р. р. та винищила $\frac{2}{3}$ всього його населення. Можна дивуватися, як ісландський нарід взагалі не загинув підчас цієї страшної пошести. Політично нове панування відчулося щойно в XVII ст., коли Данія перетворювалася в абсолютну монархію (1660). Попереднє XVI ст. було виповнене релігійним змаганням між протестантизмом і католицизмом. На Ісландії, як вже згадувалося, ця зміна релігії пройшла спокійніше, без зайвого фанатизму та жертв з обох боків. *Реформація* сприяла скріпленню данської влади в Ісландії.

Незабаром Ісландія відчула це панування з *економічного боку*, бо Данія, ідучи слідами норвезької традиції, запровадила (1602 р.) на Ісландії *торговельну монополію*, що господарськи руйнувала цю бідну країну. Ця монополія виснажуючим тягарем лежала на Ісландії аж до р. 1787. Одночасно йшло «поданищення» ісландського державного апарату та майже цілковите обмеження краевого парламентаризму, особливо ж від 1700 р. Ще сто років животів «Al-

thingi»: р. 1800 він був формально скасований. В другій половині XVII ст. (1683—1688) Данія перевела ґрунтовну зміну ісландської адміністрації в централістичнім напрямі. Ісландську автономію було скасовано. Нові адміністративні уряди для Ісланду було зосереджено у Копенгазі, де був відтак також осідок ісландського генерал-губернатора. Поруч з цими реформами данська мова стає урядовою на Ісланді.

В кінці XVII ст. Ісландія переживає тяжку природню катастрофу: найстрашніший вулканічний вибух (р. 1783). Голод, який одночасно спав на цей край, так його вилюднив, що данський уряд обмірковував проєкт перенесення решток ісландського населення до Ютляндії. Але ісландці витримали також і це лихо, як не одно попереднє, що руйнувало їхній рідний край...

6. — Від р. 1814 Ісланд залишився вже виключно під *данським* пануванням. На цей час припадає передостання фаза політичної історії Ісланду, а саме — доба його *національного пробудження та самостійницьких прямувань*. Зв'язана вона з іменем скромного, але видатного наукового діяча *Йона Сігурдссона* (1811—79), що став ідейним провідником ісландського народу в середині XIX ст. Це одна із цікавіших постатей ісландського громадського та культурного життя середини минулого століття, клясично чистий зразок національного каменяра взагалі. Син пастора Й. Сігурдссон по закінченню середньої освіти в 1833 р. вирушає до Копенгаги для університетських студій. У столиці Данії він прожив все своє життя, присвятивши його цілковито праці для національного відродження та політичного визволення свого народу. По спеціальній освіті філolog та історик, видатний знавець скандинавської старовини й передовсім староісландської минувшини, Й. Сігурдссон, попри свою фахову працю програмово ісландологічного характеру, відразу ж полинув у громадську роботу, як публіцист та політик, організатор і пропагатор рідної справи. В 1847 р. він стає архіваріусом «Королівського товариства скандинавської старовини»; у 1851 р. головою «Ісландського літературного товариства»; у 1871 р. є головою «Ісландського товариства приятелів народу». Коли в 1848—49 р. р. в Данії починається конституційне життя, Сігурдссон обирається до його законодавчих органів, де він мав на меті захист політичних прав свого народу. Коли згодом був відновлений «Althingi», — Сігурдссон стає його членом, а відтак дожиттєвим головою. Дуже різноманітна щодо змісту та характеру його праця. Науково він опрацьовує староісландську історію та літературу, вислідом чого є його «*Причинки до ісландської історії та літератури*» (Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta) та дуже цінна збірка актів до історії первісної самостійності Ісланду — «*Diplomatofium Íslandicium*», а особливо 17-томова збірка ісландських законів — «*Lovsamling for Island*». Сігурдссон цікавиться, звичайно, новоісландським молодим письменством та підтримує його, видаючи твори перших його клясиків. Як публіцист, він з'ясовує актуальні питання ісландського культурного, господарського та громадського

життя, заклавши для цього «Новий товариський часопис» (Ný félagssrit), що відігравав каменярську роль в національному відродженню ісландського народу. Його брошура «Державно-правне положення Ісландії» (Om Íslands staatsrettige Forhold) всебічно джерельно обґрунтувала ісландську визвольну акцію на данським ґрунті. «Всі його праці — каже В. Гудсмундссон — свідчать не лише про його надзвичайно ґрунтовні знання, але й про його здорові практичні погляди, а одночасно також про велич вдачі автора та його невгасаючу любов до батьківщини»... (8^a; 99). Заходами Сігурдссона в 1854 р. було відновлено свободу торгівлі на Ісландії і таким чином покладено підвалини під новочасний економічний розвиток цього краю. Ісландський нарід оцінив цю невтомну працю великого свого національного провідника вже за життя, давши йому почесний титул «приятеля батьківщини» (12^a; 48), а згодом також матеріально забезпечив його існування та гідно вшанував його пам'ять після смерті (8^a; 48—49. 35^d).

Новочасна ісландська визвольна акція йшла рівнобіжно з політичною модернізацією Данії, використовуючи її для полегшення головних громадських домагань та потреб ісландського народу. Такий паралелізм пояснюється між іншим також тим, що Данія та Ісланд майже одночасно і під впливом *липневої революції* 1830 р. у Франції прокинулися політично та громадськи. В Данії ця революція, що була сигналом до боротьби проти реакції і за волю по всій Європі (протиголяндський вересневий переворот у Бельгії, листопадове повстання у Польщі) дала привід до рішучого наступу ліберально-радикальних елементів проти державного абсолютизму (22; 20); на Ісландії ж, де молоді патріоти привітали революційні події в Парижі як «ранішню зорю після темної ночі утиску»... (8^a; 71), — липнева революція викликала великий літературний рух, надавши йому яскраво національно-радикальний напрям та характер.

На цей час припадають ґрунтовні політичні зміни в державнім устрою Данії, котра р. 1834 вступила на шлях конституціоналізму, з початку, правда, ще дуже обмеженого, але який в 1849 р. остаточно переміг абсолютистичний її лад. Ці політичні реформи сприяли, звичайно, відновленню старобулого ісландського парламентаризму та розворушили серед ісландського загалу самостійницькі прямуювання. Так почалася під проводом *Йона Сігурдссона* ісландська боротьба за національну та державну незалежність. Вона велася у двох напрямках: 1) за перемогу справжнього конституціоналізму і парламентаризму в самій Данії та 2) за визнання автономії Ісландії з боку Данії. Річ ясна, що на Ісландії політичні реформи переводилися з певним запізненням і вже після метрополії. Р. 1843 відновляється діяльність «Althingi», але як установи лише *дорадчого* характеру. Фактично ж ісландські справи з політичного боку розглядалися і вирішувалися данським парламентом (Folkething), який р. 1871 визнав Ісландію *автономною*, проте *інтегральною* складовою частиною данської держави. Автономія поширювалася лише

на внутрішньо-краєві її справи; спільні ісландсько-данські питання дипломатично оминалися цією реформою, яку ісландський парламент не визнав, бо вона не була дана йому на розгляд та ухвалу. З нагоди тисячеліття існування Ісланду (р. 1870), данський король Христіан IX. дав цій країні нову конституцію, на підставі якої вона мала творити «неподільну складову частину данського королівства з особливими правами» (8^a; 40) і при цій нагоді відвідав Ісландію та побував на історичній скелі, де засідав старобулий ісландський соїм, що від р. 1875 став знову справжнім парламентом. Першим актом відновленого «Althingi» була подяка й прилюдне вшанування Йона Сігурдссона, цього невтомого каменяра та борця за новочасну ісландську самостійність, прозваного «найбільш любою дитиною Ісланду, його честю, захистним мечем» (12^a; 49). Як подарунок народу, Althingi призначив йому почесну пенсію та набув від нього для Національної Бібліотеки величезну приватну книгозбірню, де переважали рідкі екземпляри старовинних «islandic» і зокрема стародавніх манускриптів. Після його смерті, Ісланд перевіз його домовину із Копенгаги до Рейкіявіку, де влаштував цьому великому своєму діячеві урочистий похорон. Згодом, хатне його урядування було також перевезено з Данії та вміщено у Національній Бібліотеці попри його книгозбірні в окремій хаті, що фактично стала музеєм цього національного каменяра ісландського народу. Надзвичайно урочисто святкувалися в 1911 р. соті роковини народження Й. Сігурдссона; ісландська почта видала ювілейні марки з його портретом, а в Рейкіявіці було поставлено йому пам'ятник праці славного ісландського різбара — Ейнара Йонссона.

Конституційною реформою 1874 р., якою Ісланд одержав внутрішню політичну автономію, а саме — «своє власне законодавство та адміністрацію» (8^a; 40), почалася новітня доба в політичній історії цього острова; доба успішної боротьби за здобуття повної самостійності ісландського народу. Zenітом її був рік 1918. Остання фаза цих змагань все ще продовжується. В історії Ісланду це одна з найцікавіших епох. Через це слід на ній зупинитися окремо і докладніше. Попереду однак варто звернути увагу на *культурний розвиток* і надбання ісландського народу в минулому. Культура безперечно є одним з безсумнівних критеріїв національної своєрідності та відрубності кожного народу. Культура є одним з рішачих співчинників у визвольній боротьбі поневоленого народу. Під цим оглядом ісландці належать до числа культурно-творчих народів з дуже своєрідним та питомим національним обличчям (6; 8; 11^a; 12; 25; 33; 35^a).

7. — Найяскравіше культурна своєрідність ісландців виявилася в їхньому *письменстві*, яке, без сумніву, є одним з найдавніших, дуже оригінальним, а поруч з тим і суто-національним (8^a; V; 19; IV). В ньому домінує *поезія* (35^a; 577). Ісландці — це нарід поетів. Ще і тепер кожен ісландець є бодай принагідним поетом.

В староісландському письменстві звичайно розрізняють два типи поезії: пісні — «Едді» і т. зв. придворну поезію («Dróttkvaedi»).

Перша старша і припадає головню на добу ісландської початкової історії (850—1050). «Ці пісні — каже *Гудмундур Фіннбогасон* — відзеркалюють добу вікінгів в її різноманітних проявах. Вони знайомлять нас із світоглядом наших прабатьків, з їхнім життям, з їхніми поглядами на майбутнє життя, з долею богів та людей; вони з'ясовують нам їхні моральні засади та життєву філософію, їхню вдачу та звичаї. В них заховалися для нас старі оповідання про богів та героїв не лише скандинавських народів, але цілого германського племенн в загалі. Вони складені простою метрикою; їхня мова могутня; речення короткі; слова повні виразу і часто пересякнені натхненням» (42; 133—134; 4; 4^a; 35^a). Іншого роду була т. зв. «придворна поезія». Вона вважається «ісландським експортним продуктом». Ісландці радо мандрували. Ісландські мандрівні поети — «*скальди*» при різних дворах співали принагідні поезії для вшанування того чи іншого короля, вихваляючи головню їхню хоробрість, перемоги у війнах. Іноді в цих творах були поради, як слід поводитися королеві. Відтак до цього типу староісландського письменства належать також поезії генеалогічні, похоронні та принагідні в загалі, т. зв. «*drápas*». Згодом, після прийняття християнства («*drápur*»*) писалися на мотиви із життя Христа та святих. Староісландська література, звичайно, знала також інші теми та мотиви; кохання й ліризм, гумор і сатири характеризують її під цим оглядом. Проте, найбільш улюбленою темою ісландських поетів були — *море, океан і подорожі*. Шедеври ісландської поезії як стародавньої, так і новочасної належать саме до цього жанру літературного мистецтва. Ісландські *скальди* звертали велику увагу на *форму* своїх творів, які незабаром відзначалися технічною виртуозністю. Староісландське письменство має кілька клясичних порадників поетичної метрики та техніки, як, напр.: славетний збірник *Сноррі Стурлюсона «Háttatal»* з р. 1223, або знаменитий «Ключ метрики» (*Háttaly kill*) з р. 1432, складений найвидатнішим тогочасним поетом *Лоптуром Гуттормссоном*.

Реформація багато спричинилася до відродження ісландського письменства та рідної мови, що почали були вже занепадати під впливом політичного поневолення Ісландії. Звичайно, ця література була передовсім релігійного напрямку та змісту; проте, вона не цуралася світських тем, про що свідчить поширення т. зв. «*гіттир*» (свого роду балад) і відродження *саг* на староісландські мітичні та героїчні мотиви. Майстром релігійної поезії був *Гальгрімур Петурссон* (1614—74), автор могутніх гімнів, змальовуючих страждання Христа, які дочекалися 46-го видання з нагоди 150 роковин смерті цього поета. *Еггерт Оляфссон* (1620—88), видатний вчений та письменник, є одним із кращих представників ісландської патріотичної поезії XVII ст. (8^a; 61—62).

Староісландське письменство залишило не тільки *поетичні* пам'ятки; воно дало також і архітвори оригінальної *прози*. Хто не чув про славетні ісландські *саги* (*Islendinga sögur*), повстання яких

*) Drápur, це множина від drápas, що означає вірш з *рефреном* (42; 134).

є органічно зв'язане з первісною норвезькою колонізацією цього далекого острова! Щодо свого характеру — це дуже цікаві документи історично-хронікального змісту, що яскраво змальовують староісляндський побут; відтак це художні вражіння з мандрівок ісляндських скальдів по всіх усюдах, майже цілого тодішнього світу. Староісляндський сойм був між іншим головним осередком, куди з'їздилося чимало видатних скальдів і де оповідалося багато ріжних саг краєвого та світового змісту. Писані саги датуються щойно від 1130 р. Вони цікаві як генеалогічні та історичні документи. До цього жанру літератури належить знаменита «Книга про Ісляндію» (Íslendingabók), автором якої був ісляндський Геродот — *Арі Тзоргільссон* (1067—1148). Згаданий твір — це «коротка історія Іслянду» від його колонізації в 864 р. і аж до 1120 р. Це історія ісляндської республіки та церкви, коротко, правда, переказаних, але живою та могутньою мовою (42; 147).

Ісляндська сага це праджерело ісляндської історії. Зрозуміло тому, що саме історія, як прояв літературної прози, належить до найпопулярніших жанрів староісляндського письменства. Ісляндська «сага» — своїм змістом обіймала все національне життя старобулого Іслянду. Є багато збірок цих саг, як напр., «*Sturlungasaga*» (4^a), себто історія славетного роду Стурлюнгів на протязі XIII ст.; ця ісляндська сага яскраво змальовує громадське життя та побут в добу боротьби за первісну ісляндську самостійність. Найбільш славетною компіляційною збіркою староісляндських саг — є «*Landnámabók*» (Книга Заселення) — «єдиний свого роду твір, що подає докладний звіт про колонізацію цієї країни; згадує прізвища більшості (якщо не всіх) колоністів, наводячи їхню генеалогію та величезний історичний матеріал» (42; 148). Мабуть жадний нарід не може похвалитися такою докладною історією своїх прабатьків. Ісляндія мала видатних істориків. Клясиком серед них уважається *Сноррі Стурлюссон* (1178—1241), автор знаменитого твору «*Heimskringla*», присвяченого історії норвезьких королів до 1177 р. На думку деяких дослідників, це один з найбільших істориків взагалі, який щодо «драматичного з'ясування історії перевищує навіть Фуکیدіда». Була тут мова про те, що старий Іслянд присвячував чималу увагу законодавству; з цим є зв'язаний розцвіт правничої літератури на ісляндській мові. Також рідна мова, як така, була віддана на Іслянді об'єктом наукових дослідів; напр., р. 1140 появилася перша розвідка (згаданого вже тут історика Сноррі Стурлюссона) про те, як найкраще застосувати латинську абетку до староісляндської мови. Це мабуть найстарша спроба фонетичного правопису взагалі. В письменстві отже у першу чергу виявилась національна відрубність і вдача ісляндців. Скальди — були їхніми національними поетами. Саги — архітворами національного письменства. Проте, а може власне через це, як скальди, так і саги увійшли до пантеону всесвітньої літератури взагалі. Мистецьке й загальнолюдське значіння цього староскандинавського (фактично староісляндського) письменства добре з'ясовує *С. Ефремов*, кажучи:

«Величня, хоч і сувора природа скандинавського краю, багате на всякі пригоди, бурхливе, мов те північне море, життя вікінгів, — життя *небезпечне*, але разом із тим *вільне, невпинне*, повне морських походів та нападів на сусідні країни, — все це давало вельми догідний матеріял на утвори скандинавських *скальдів*. Їх багата, палка фантазія перетворяла цей матеріял у коштовні перлини поезії — *саги* та пісні, що визначаються надзвичайно строгим, навіть суворим духом, епічним розмахом та високою поетичною вартістю. Одноманітні, спокійні, примрачні, як північна природа, величні й могутні, як вона — ці твори роблять велике вражіння на читача, чарують його цією силою, що проступає в кожному слові, в кожному образі і воскрешає давно минулі часи. Мова скандинавських пісень проста, стисла, уривчаста, зате виразна. Опріч пісень від деяких із цих скальдів дійшли до нас уривки великих поем — невимірущі пам'ятки скандинавської творчості: «*Старша Едда*» та «*Молодша Едда*»; сила казок та прозових оповідань, так званих саг про історичні події та славні діла норвезьких героїв»... (19; 48—49). Національне значіння цього письменства констатує ісландський дослідник, *Г. Фіннбогасон*: «Таким чином наприкінці XIII ст. малий ісландський нарід створив подивугідну літературу, що відтак була живим нервом і ніколи невисихаючим джерелом його сили» (42; 151). Річ у тім, що на Ісландії завжди було велике зацікавлення до письменства, а зокрема до *саг* та історичних творів. Шедеври староісландського письменства з великим пієтетом переходувалися з покоління у покоління, аж доки в новітніх часах їх почали програмово збирати та видавати друком.

Ісландці — це мабуть єдиний нарід на світі, на яким виправдалося славетне античне речення: «*Historia magistra vitae*». На Ісландії історія вправді була навчителькою життя, переходуючи вічно живими традиції колишнього самостійництва та підготовлюючи ґрунт для новочасного *неоісландського відродження*.

8. — Новоісландське культурно-національне відродження починає підготовлятися вже від XVI ст. Як скрізь у всіх народів, воно органічно звязане з науковими дослідками рідної мови та письменством, що почало відживати під впливом *реформації*. Одночасно це також доба народження новочасної ісландської *науки*: природничих і медичних дослідів з одного боку та продовження давнішніх правознавчих і богословських праць — з другого. Під цим оглядом багато було зроблено на протязі XVII ст.; тут вже згадувалися *Г. Петурссон* та *Е. Оляфссон* як два видатні представники ісландської літератури та науки XVII і XVIII ст. Крім них, заслуговують уваги *Т. Торфасон* та єпископ *Ф. Йонссон*, як історики, що свої твори писали головню латинською мовою, і особливо поет *Й. Торлякссон* (1744—1819), який програмово перекладав на ісландську мову кращі поетичні твори данської, англійської та німецької поезії, підготовляючи таким чином ґрунт для відродження новоісландського письменства, яке почалося наприкінці XVIII ст., але стихійно виявилось щойно в середині минулого століття.

Історичною датою неоісляндського національного ренесансу був рік 1830. Подією, що однаково розворушила як Данію, так і Ісланд, була липнева революція у Франції. Ідейним осередком, звідки почався цей новоісляндський літературний рух, була столиця Данії Копенгага, де в університеті тоді студіювала ісландська молодь, і де в особі данського вченого професора *Расмуса Раска* (22; 138), чудового знавця скандинавської старовини, а передовсім староісляндської мови, молодь та ісландські патріоти знайшли справжнього батька, керовника та протектора своїх літературно-національних прямувань. Расмус Раск головну увагу звертав на очищення та ушляхотнення ісландської мови, яка на протязі попередніх століть була дуже зіпсована і подекуди взагалі занепала. Його заходами в 1816 р. було закладено «*Ісландське Літературне Товариство*» (Hid' Íslenzka bókmennafélag) з двома головними осередками — у Рейкйавіку та в Копенгазі; воно багато спричинилося до розбудження серед ісландців почуття самостійности та запалу для відродження власного письменства (8^a; 71). Це товариство поза щорічним альманахом видавало клясики староісляндського письменства і наукові публікації з обсягу рідної мови, літератури та історії. В 1824 р. було закладено у Копенгазі також заходами Р. Раска «*Королівське Товариство староісляндського письменства*», яке почало видавати друком «*Староісляндські саги*» (Fornmannasögur), що мали вийти в 12 томах. Цікаво, що на Ісланді, де тоді було 50.000 душ населення, запернумерувало цю велику і коштовну збірку понад 1000 передплатників, серед яких більш половини було незможних селян, простих парубків та дівчат. Так само цікаво, що ці стародавні саги охоче читалися й багато спричинилися до пробудження приспаної національної свідомости серед ісландського загалу.

На цей час припадає каменярська праця *Т. Саемундссона* (1807—1841), великого попередника *Й. Сігурдссона*, що поклав фундаменти під національне відродження свого народу, з'ясовуючи його національні потреби та проблематику. Богослов з освіти, а відтак пастор, *Т. Саемундссон* після закінчення університетських студій у Копенгазі опублікував у данській мові свою розвідку: «*Ісланд під культурним оглядом*», де змалював сучасний стан, минуле та культурні потреби ісландського народу. Відтак він поїхав на двохрічну мандрівку по Європі з метою пізнати інші народи, їхній культурний стан і надбання. Він відвідав Німеччину, де в Берліні зупинився на деякий час та слухав виклади в університеті. Звідци шлях його веде до Австрії via Прага-Відень; відтак до Італії та Греції, Царгороду й навіть Смирни. Потім він завернув до Парижу, де пробув зиму 1833—34 р. і через Лондон вертає до Копенгаги. Ця подорож наочно показала йому, як дуже занепав ісландський нарід під культурним оглядом та як випередили його інші європейські нації. *Т. Саемундссон*, як активна та громадська людина, робить з цього висновок, що треба визволити свій нарід з цього стану культурного застою, треба «зірвати греблі, щоб направити вперед життєвий потік народу»... і для цієї мети він вирішує закласти іс-

ляндський часопис, завданням якого було б «розворушити життя народу, підбадьорити його та піднести його освіту» (8^a; 73). Так повстав у Копенгазі в 1835 р. часопис «*Fjölfnir*»*) (1835—47) з програмовим завданням «відновити ісландську літературу, очистити та ушляхотнити мову; піднести мистецький смак народу; поборювати ідейно беззмістовну та позбавлену смаку т. зв. «*rimur*» — поезію, як і розбудити свободолюбство та національну свідомість серед ісландців, передовсім шляхом викликання серед них захоплення до великої минувшини батьківщини, до її установ, письменства і мови старої вільної держави» (8^a; 69—70). Т. Саемундссон трохи інакше уявляв собі програму цього часопису: він головну увагу хотів звернути на *політичний* та *економічний* її бік, тимчасом як копенгазька редакція акцентувала у першу чергу *естетичні* та *культурні* її точки. Але саме, коли «*Fjölfnir*» почав виходити, Саемундссон виїхав до Ісландії на посаду і, хоча був постійним співробітником цього часопису, не міг впливати на нього так, як фактичні редактори-поети у Копенгазі. До того ще він тяжко занедужав і незабаром передчасно помер, виконавши для свого народу справді каменярьську працю. На думку В. Гудсмундссона *Саемундссон* був найвидатнішою постаттю Ісланду в ХІХ ст. (8^a; 74).

Такі були початки новоісландського *літературного відродження*. Його розцвіт припадає на другу половину ХІХ ст. В новоісландській літературі домінує *поезія*. *Проза* стоїть на другім місці, найкраще представлена т. зв. «*неосагою*», себто оповіданням або новелою. *Неосага* — це дуже оригінальна спроба літературної модернізації староісландської *саги*. Менш тут поширені *роман* та *драма*, більш успішний розвиток яких припадає на ХХ ст.

Виходило б за межі цієї праці подати тут історію новоісландської літератури, бодай в нарисі. Я хочу лише загально окреслити її роль в національнім відродженні Ісланду та зазначити органічний її зв'язок із староісландським письменством. Проте, на двох центральних, так би мовити, постатях новоісландської літератури — маю на думці двох поетів-каменярів новоісландського літературного ренесансу: *Б'ярні Тзораренсена* (1786—1841) та *Йонаса Гальґрімссона* (1807—45) — доведеться тут зупинитися. Вони обидва не тільки великі національні поети Ісланду, але також і перші його представники у світовім пантеоні літератури. Ріжної вдачі та поетичного темпераменту, вони літературно неначебно взаємно доповнювалися, досягши майже однакового значіння. Німецький історик літератури *Швайцер* першого з них назвав ісландським *Гете*, а другого — *Шіллером* (8^a; 83). Більш талановитим і кращим майстром форми був, правда Й. Гальґрімссон; але національно більш стихійним і з мистецького боку глибшим доводиться визнати Б. Тзораренсена. Обидва вони відбули свої студії у Ко-

*) Назва, як і у багатьох ісландських часописів, *мітологічного* походження. «*Fjölfnir*» — це одно з імен скандинавського бога *Одіна* і дослівно означає «*багатобічний*», що мало відповідати різноманітності, а заразом і всебічності національної програми цього часопису.

пенгазі, де формувались їхні світогляди та де вони усвідомили свої національні завдання, як письменники-каменярі національного ренесансу. Старшим віком був і перший літературно виступив Б. Тзораренсен (Vjagni Thorarensen). Ще під час свого побуту в данській столиці він у 1805 р. написав прегарну поезію *Eldgamla Ísafold* (Прастарий Іслянд), яка зробила дуже велике вражіння на його земляків і стала фактично національним ісляндським гімном. Це патріотична апотеоза та молитва за любу батьківщину. Поет хоче, щоби славний його край уникнув небезпеки загального морального розкладу і вірить, що географічна ізольованість Іслянду допоможе йому в цім. Але колиб не вдалося врятувати цей нарід перед моральним занепадом, тоді хай краще «у твою прастару могилу ти підеш знову, мій рідний краю, та полинеш у море на дно!», каже поет в останній строфі цієї своєї пісні (8^a; 165—166). Національний мотив домінує в поетичних творах Тзораренсена. Національна честь у традиційнім староісляндським розумінню — це його категоричний імператив. Краще з честю загинути, ніж з ганьбою жити! — було його національною девізою. Цим гарячим і стихійним патріотизмом пояснюється велика популярність цього поета серед народу, який живим істинктом відчув в авторі «*Eldgamla Ísafold*», співцеві батьківщини цієї — «доброї білосніжної нені» — та в класичних і могутніх його «жалібних кантах» — непохитних і непереможних, немов фундаменти вічності, — свого великого провідника та пророка національного воскресення Іслянду.

Б. Тзораренсен був ліриком і романтиком чистої води. Під цим оглядом на нього мав вплив той національний ідеалізм та ентузіазм, що захопили Данію після її поразки англійською фльотою в 1801 р., яка спричинилася до політичного відродження Данії (33; 293). Національним романтиком вертає він на Іслянд з тим, щоб бути каменярем літературного романтизму в ріднім краю. Але Іслянд у той час перебуває ще у фазі раціонального «просвітництва» загально-людського напрямку. Апостолом і меценатом його був *Magnus Steffensen* (1762—1833), великий організатор та культурний діяч, що багато прислужився до новочасного громадського пробудження Іслянду, але був переконаним космополітом, який вороже ставився до тогочасної національної романтики. А до того ще він був безпосереднім начальником Б. Тзораренсена, який після закінчення студій став адміністративним урядовцем і доки жив М. Стефенсен, не міг як слід виявити своїх поетичних смаків та національно-романтичних поглядів. Іронією долі він, поет з божої ласки, мусив займатися спочатку політичною працею громадського життя, багато зробивши наприклад для поліпшення шляхів на Іслянді. Енергійно він боровся також за відновлення ісляндського парламенту та за те, щоб Althingi засідав у старобулім Thingvellir'i. Лише під кінець свого життя після смерті М. Стефенсена міг Б. Тзораренсен виявити прилюдно своє захоплення літературним романтизмом та свій національний активізм.

З цього боку щасливішим за нього був молодший від нього

Йонас Гальґрімссон (Jónas Hallgrímsson), також національний ентузіаст та поет-романтик, а до того ще видатний природник та чудовий дослідник і знавець рідного краю. Його геологічні та зоологічні розвідки, астрономічні та вульканологічні студії поклали фундамент під модерне ісландознавство. Й. Гальґрімссон був одним з фундаторів часопису «Fjölniг», про який тут була вже мова і де він публікував як свої поетичні, так і наукові твори. Він був чудовим майстром поетичної техніки. Новоісландська поезія завдячує йому придбання деяких досі незнаних її форм, як сонет, або гекзаметр та пентаметр. По своїй вдачі Гальґрімссон був поет конґеніяльний Гайне, якого він зрештою дуже любив. Його патріотичні поезії не так безпосередньо стихійні, як Б. Тзораренсена, проте, вони не менш могутні красою своєї форми та глибиною змісту, як наприклад, його вірш «Ісландія». Це також апотеоза рідного краю, славної його минувшини, стародавнього Althingi та державної самостійности: «Ісланде! щаслива країно, добра та мудра мати! Де твоя колишня слава, де свобода і мужній чин!» (8^a; 170. Його інший твір «Gunnarhólmi» про кохання староісландського героя Гуннара, з могутнім змалюванням ісландської природи та краєвидів, викликав загальне захоплення по цілому Ісланду. Б. Тзораренсен, коли прочитав його, неначебо сказав: «Тепер настав для мене час кинути писати вірші» (8^a; 80). Й. Гальґрімссон був також знаменитим літературним критиком, безоглядно поборюючи мертвий культ всього архаїчного в ісландським письменстві і в першу чергу зовсім механічну продукцію псевдо-«гіттиг», що епідемічно було поширене на початку минулого століття на Ісланді. Врешті, з іменем Й. Гальґрімссона звязані теж початки новоісландської літературної прози, т. зв. «неосаги», себо новели, що згодом стала одною з найбільш улюблених і цікавих форм новочасної ісландської літературної творчости. Фактичним її каменярем був Йон Тзбродссен (1819—68), автор дуже популярних оповідань, перекладених також на чужі мови, як наприклад: «Опис малої подорожі» (Dálitil ferðsaga), або «Парубок та дівчина» (Piltur og stúlka) та недокінченого роману «Чоловік і жінка» (Maður og kona). Твори цього письменника цікаві своїм народницьким та національним напрямком, як і гарною живою мовою та майстерним стилем.

Словом, Й. Гальґрімссон скрізь залишив глибокий слід. Скрізь промощував шлях до нового культурного життя. Без нього тяжко уявити собі початки новоісландського національного відродження. Не можна, отже, дивуватися, що він вже за свого життя придбав ширю прихильність своїх земляків і став найпопулярнішим ісландським поетом та національним каменярем (8^a; 78—81).

Із цієї старшої генерації новоісландських письменників багато зробив для його «європеїзації» *Стейнґрімур Тзорстейссон* (1831—1913), як перекладчик на ісландську мову архітворів багатьох європейських та східніх літератур. Він був захопленим бардом «батьківщини, свободи та краси», а передовсім могутньої природи рідного острова. Поруч з ним *М. Йохумссон* (1835—1920) вважається

одним з найбільших новочасних ісландських поетів. Його творчість це немов жива синтеза старої та нововідродженої ісландської літератури. Йохумссон (Jochumsson) був також майстерним перекладчиком на ісландську мову класичних творів світового письменства.

Сучасна, як і староісландська література не тільки сутонаціональна, але й *сутонародня*. Її твори приступні всім ісландцям. Сини простого народу не є лише пасивними їх читачами, але й активними діячами на полі літературної творчості. Це можливо через те, що Ісланд не має власне різниці між літературною та живою мовою, між панською і селянською мовою. Тому тут є оригінальні письменники майже без жадної освіти, як напр. *Йон Стефанссон* (1851—1915), який під псевдонімом *Thorgils gjallandi* дав кілька новелістичних збірок із селянського життя суто реалістичного характеру, як і деякі яскраві нариси про тяжку долю німих тварин. Його головний твір «*Upp vid fossa*» (Там нагорі біля водоспадів) вийшов у німецькій перекладі. Також *Яльмар Йонссон* (1796—1875), один з найкращих ісландських поетів та сатириків (прозваний «*Hjalmar von Bóla*» від назви місцевості, де він жив) — був незможним селянином, який все своє життя мусив тяжко боротися проти злиднів та крайньої нужденности. *Паль Оляфссон* (1827—1905), — селянин, — поет і прозаїк був гумористом, твори якого дуже поширені та популярні серед народу. Велика популярність літератури серед ісландців має один практичний наслідок: хоча цей нарід числово малий, але книжка серед нього дуже поширена. Пересічний наклад ісландських видань 1000—2000 примірників, отже не менший за недавній ще пересічний наклад української книжки. В історії новоісландського відродження *друковане слово* взагалі відіграло велику роллю. Розвиток *преси* припадає, правда, на останню новітню фазу неоісландського ренесансу, хоча перший часопис-щомісячник почав виходити на Ісланді вже в 1773 р., а перша новочасна газета появилася р. 1848.

Політична неволя й обумовлений головно нею *господарський застій*, звичайно, не сприяли культурному поступу ісландського народу; щойно від 80 р. р. минулого століття, коли ослаб окупаційний режим, Ісландія вступила на шлях систематичного національного визволення. Ось чому головні культурно-національні надбання Ісланду: організація вищого шкільництва, повстання новочасних наукових установ, а врешті — й власного університету, поширення преси, бібліотек, припадають на кінець цієї другої фази новоісландського відродження, хоча початки деяких з цих установ датуються від середини минулого століття, як напр. богословської школи (*Pre-staskóli* — р. 1847). Національної Бібліотеки (*Landsbók kasafa*), закладеної вже р. 1818. Тепер це найбільша ісландська книгозбірня, що має 124.000 томів та 8.000 рукописів і повну колекцію «*islandica*» (2; 8; 10; 11^b; 23; 27; 27^a; 28; 33; 35^a; 44/I).

9. — Повернемось тепер до перерваного нарису *політичної історії* Ісландії. Її новітній і культурно-національний поступ, як і

господарське пробудження є власне паралельним супроводом до політичного визволення ісландського народу. За це визволення ісландці мусили вперто і завзято боротися, раз-у-раз переконаючись, що національна свобода не дається, але здобувається. Вони мусили *поглиблювати* конституційні надбання 1871 і 1874 р. р., які в дійсності були дуже плятонічними. Напр. Ісланд мав власного *краєвого міністра*, але цей жив у Копенгазі, був родом данець і урядовав данською мовою. Звичайно, це дратувало ісландський сойм, який (р. 1895) прийняв ухвалу, що стверджувала право Ісланду на самостійність і що ставила домагання окреслити виключно ісландські політичні справи, які б не підлягали компетенції та розгляду Данії. Згідно з цією ухвалою краєвий міністр для Ісланду мав бути ісландцем, відвічальним перед ісландським соймом та стало мешкати на Ісланді. Данський король відкинув всі ці ісландські домагання. Боротьба отже велася далі з очевидним успіхом. В січні 1902 р. данський король «найвищим рескриптом, зверненим до ісландців», давав свою згоду на перенесення резиденції ісландського краєвого міністра до Рейкьявіку, що ісландський сойм прийняв до відома. Першим краєвим ісландським міністром був *Ганес Гафштейн*, один з головних борців за політичну незалежність Ісландії (12^a, 49—50; 42, 22).

Р. 1907. данський король Фредерик VIII, відвідавши Ісландію, призначив дано-ісландську комісію, до складу якої увійшло 13 членів данського «*Folketing'u*» та 7 від ісландського «*Althingi*». Метою цієї комісії було з'ясування і окреслення державнополітичних відносин між Ісландією та Данією. Резолюція більшості цієї комісії не задовольнила меншості. *Althingi* відкинув її р. 1908. Щойно за 10 років новій дано-ісландській комісії вдалося полагодити цю дошкульну справу.

Запропонований цією комісією в липні 1918 р. проєкт «*дансько-ісландського Акту Унії*» був ухвалений обома парламентами і 30 листопаду цього ж року його підписав король. Цим актом *міжнародного* значіння Ісландія фактично стала *самостійною* державою. Її політичний зв'язок з Данією є лише *персональна* унія в особі спільного короля. Зрештою, обидві держави є зовсім *суверенні* та *рівноправні*. А сам цей акт про Унію є провізорним, бо передбачає можливість остаточної її ревізії, чи навіть розв'язання 31 грудня 1940 року, з ініціативи *Folketing'u* або *Althingi*. Якщо після 1940 р. між обома цима парламентами не буде порозуміння з приводу цього акту на протязі трьох років, кожен з них може відкликати цю унію. Звичайно, це питання мусить бути вирішено кваліфікованою ($\frac{2}{3}$) більшістю, а відтак передається ще на *референдум* обох країн, де для негативного його вирішення вимагається голосування $\frac{3}{4}$ всіх парламенських виборців та $\frac{3}{4}$ більшість голосуючих проти. Це останні спроби з боку Данії бодай формально затримати Ісландію в цій унії. Як справа ця буде вирішена у 1940 р. тепер тяжко передбачати. Фактом є, проте, що самостійницький рух на Ісландії

існує й після цього акту унії та вперто прямує до його скасування при першій можливій нагоді*) (42, 23—25; 7^a, 100).

Відповідно до цього акту про унію була змінена ісландська конституція. Нова конституція 18 травня 1920 року була підписана данським королем, як конституційний закон ісландського королівства. Для захисту цієї унії та для мирного полагодження можливих конфліктів на її ґрунті існує спеціальна мішана комісія в складі 8 членів, яку обирають обидва парламенти та яка щороку сходиться по черзі в Данії або на Ісландії. Одночасно ця комісія має дбати про справи цих держав як членів *скандинавської* антанти. Швеція, згідно Норвегія має бути арбітром на випадок, коли б у цій комісії виникли якісь непорозуміння чи суперечки, що їх неможливо було б поладити передбаченими засобами (42; 23—25).

10. — Успіх політичної боротьби сприяв поглибленню національного відродження Ісланду. Через це й *культурний* його розквіт припадає на останню квадру минулого та на початок цього століття. Хронологічно ця молодісландська фаза датується від р. 1880, коли закінчалася попередня, яку можна було б назвати «*староісландською*» та яку ісландські дослідники називають, звичайно, «*добою відродження*». Вона тривала кругло півстоліття (1830—1880), поклавши міцний фундамент під новочасний культурно-національний розвиток ісландського народу. Якщо ця перша фаза була суто-романтичного напрямку, то пізніша друга означає перемогу *реалізму* в ісландській літературі. Каменярем його була знову *студенська молодь*. Ця *молодісландська* фаза національного відродження Ісланду є дуже цікавою та заслуговує спеціальної уваги націолога. Характеризує її поширення та поглиблення ісландського національного руху, а передовсім його *европеїзація* та *модернізація*. Для того, щоби стати новочасною культурною нацією, Ісландія мусила стати на шлях зближення зі світовою культурою і таким чином компенсувати від'ємні наслідки своєї географічної ізоляції. Данія, яка в політичному житті Ісланду була негативним чинником, культурно грала роль посередника між ним та Європою. Ісландська молодь, як ми вже бачили, студіювала головню в Копенгазі, що в другій половині XIX ст. була одним з головних осередків скандинавського культурного життя. Особливо великий вплив мав на неї славетний данський літературний історик і критик *Г. Брандес*, захоплюючий її своїм реалізмом та оригінальним розумінням суспільного значіння літератури. Незабаром в молодісландськiм письменстві виявилися яскраво ці впливи брандесівської літературної теорії та іде-

*) Після ювілейних свят в кінці липня (1930 р.) в Рейкіявіку з нагоди відкриття парламенту відбулися великі протиданські демонстрації. Данський прапор був зірваний з даху сойму і замість нього повішений прапор самостійної Ісландії. На мітинзі протесту була прийнята резолюція, яка домогалася негайного зірвання персональної унії з Данією та проголошення повної незалежності Ісланду. На весні 1931 р. різні ісландські корпорації, а в першу чергу студентство влаштували великі демонстрації з домаганням негайного відкликання політичної унії з Данією та проголошення Ісланду — *самостійною республікою*.

ології. Пропагував їх новий орган ісландської молоді, часопис «*Verdandi*», символічно так названий по імені одної з трьох мітологічних «норн» (себто, богині *долі*), а саме тої, що представляла — *сучасність*. Із школи Брандеса виходили ісландські *європейці*, які вносили нові світові мотиви у рідну культуру та літературу; проте, вони *критично* ставилися як до Європи, так і до Америки. Серед письменників цього напрямку цікавим є *Тзорстеїн Ерлінгссон* (1858—1914), автор славетньої збірки поезії «*Thyrnar*» (Терни), сатиричного та критичного характеру; в ній поет, напр., захищає староісландське поганство проти імпортованого з Норвегії християнства, або закидає Америці брак оригінальної культури і головно культурної традиції: «Де ваша Геллада? Де ваш Рим? Де ваша доісторична «сага?» — запитує саркастично автор. На адресу ж Данії він підносить закид культурного занедбання Ісландії: «Мало доброго нам дала доля від данців; ясне є лише те, на що вони зазіхають; кров, яку вони виссали з нашого народу, ніколи не можна буде забути» (12^a; 105).

Молодоісландська фаза сприяла могутньому розцвіту рідного *письменства*; за цей час дуже збільшилася ісландська літературна родина; сила нових і перекладних творів збагатили ісландське письменство. Не є можливим згадати тут бодай видатніших письменників цієї доби; обмежуся тому прізвимищами лише тих, твори яких перекладені на європейські мови. Отже оригінального новеліста *Гестура Пальссона* (1852—91) глибокого психолога та гуманіста, знаменитого сатирика *Йонаса Йонассона* (1856—1918), що безоглядно демаскував життєві брехні, та написав високохудожню книгу для дітей: «*Lamba reksturinn*» (Гри ягнят); видатного оповідача *Ейнара Ерлейфссона Кварана* (1859), що студював в Копенгазі, став відтак журналістом, довший час прожив у Канаді, звідки повернувшись цілковито віддався літературній праці. В його творах імперативно звучить *соціальна нота*. Кваран — це співець суспільної боротьби та безпросвітної біди поневолених мас. Він є найкращим новочасним ісландським прозаїком та великим майстром ліричної поезії. Не можна тут поминути *Гудсмундура Магнуссона* (1873—1918), що писав під псевдонімом *Jón Trausti*, чудового *sagnaskálda*, себто романіста, який дуже художньо змальовує у своїх творах рідний побут та могутню ісландську природу й краєвиди. Найбільшим успіхом за кордоном користується дуже талановитий сучасний новеліст *Гуннар Гуннарссон* (1889), який свої твори пише також данською мовою. Він є одним із головних представників т. зв. «*ісландської школи*» в данській літературі, до якої крім нього належать ще: драматичний письменник *Й. Сігурйонссон* й особливо *Г. Камбан*, каменяр данської театральної модерни та автор оригінального драматичного твору — «*Мармур*», де цікаво трактується трагедія великого різьбаря, якого не розуміє сучасне суспільство. До цієї школи треба також зарахувати талановитого поета *Й. Гутслянгссона* (1886—1916), автора двох поетичних збірок: «*Sange fra Nordhavet*» (Пісня з північних садів) та «*Sange fra de blaa*

Vjerge» (Співи з блакитних гір), що дуже поширили популярність цього передчасно померлого письменника (21; 76—77). Молодоісляндська література переживає у цей час справді золотий вік не лише в краю, але й за океаном на еміграції, де зокрема успішно розвинулася *драма*, отже літературний жанр, для розцвіту якого Ісланд має все ще несприятливі обставини, як мала країна без великих міст. Ісландці ще й досі не мають постійного театру, хоч у Рейк'явіку театральні вистави даються принагідно від 1791 р. Але щойно з 1897 р. існує в ісландській столиці Драматичне товариство, яке програмово плекає театральне мистецтво. Лише самотійна Ісландія могла поставити реально справу національного театру (у 1923 р.), на будову якого зібрано досі 400.000 ісландських корон (42; 160). Драматична література на ісландській мові покищо дуже незначна. Ї перекладені клясичні твори світового письменства; серед них великою популярністю користуються *Ібсен* та *Бернсон*, на літературну творчість яких староісляндське письменство мало незаперечний вплив (21, 105—106; 12^a, 101). З ісландських драматиків досягли успіху згаданий тут попереду *Йон Траусті* і головню талановитий покійний письменник *Йоган Сігурйонссон* (1880—1919), твори якого на історичні та національні мотиви знайшли признання в Данії та в Німеччині.

Цікавий підсумок ісландського національно-літературного відродження в минулім столітті зробив *Вальгир Гудмундссон* у своїй інформаційній монографії: «*Ісланд на початку ХХ ст.*». «Як цей короткий огляд показує — пише він там — в ісландському письменстві на протязі ХІХ ст. сталися великі зміни. Перед сто роками воно було тільки бідолашним нащадком клясичної літератури Ісланду, а його мова у значній мірі зіпсована. Тепер, натомісць, можна дійсно говорити про *новоісляндське самотійне письменство*. (Підкр. ориг. Б.) Воно виказує, проте, ріжноманітність, яку ледве чи можна вимагати від народу, що числить тільки 80.000 душ. Повстали нові літературні форми, очистилася мова; розвинувся стиль; злішнений був правопис; ушляхотнився смак і наукові досліді було поширено на нові ділянки. Що ці літературні твори в більшості випадків не можна порівнювати з аналогічними надбаннями великих культурних народів, є річ зовсім зрозуміла і неминучим вислідом (фактичних. Б.) відносин. Проте, можна констатувати, що Ісланд у ХІХ ст. дав таксамо видатних (скандинавських) дослідників старовини та добрих ліриків, як і решта скандинавських народів. Вже цей факт, беручи на увагу малочисленність ісландців, заслуговує всебічної шани та виправдує їхнє домагання бути узглядненими як скромний член у культурнім розвитку людства» (8^a; 100—101).

11. — Молодоісляндська фаза ісландського відродження знайшла своє найяскравіше відбиття в літературі. Проте, письменством вона не обмежилася. Навпаки вплив її поширився на всі прояви національного життя, поглиблюючи культурно-громадські надбання

попереднього періоду та кладучи фундаменти під *господарське* відродження країни.

У першу чергу треба було поладити пекучу справу *загальної освіти*. При браку комунікації, великій розпорошеності населення по всій території, на Ісланді властиво нема сел, а населення живе невеличкими хуторами) — організація *шкільництва* була надзвичайно складним і тяжким питанням. Проте, ісландці доцільно його вирішили. Пересічний просвітній рівень ісландського населення, як констатує німецький ісландолог *П. Герман* (12^а; 97), є вищий, ніж у Франції та Англії і конкурує навіть з Німеччиною. На Ісланді анальфабетизм не існує. Першу освіту діти дістають від батьків. Зимом по острову курсують мандрівні учителі, відвідуючи хуторі та навчаючи на протязі шости тижнів дітей грамоті. Р. 1880. було ухвалено закон, на підставі якого всі діти у віці 14 років мусіли вміти читати, писати та рахувати. Наприкінці минулого століття на Ісланді було коло 30 початкових шкіл, дві середні (реальні), чотири фахові та одна спеціальна для дівчат. Крім цього, від 1847 р. існувала т. зв. «наукова школа» (*hinnlaerd'i skóli*), з якої згодом розвинувся теперішній ісландський університет. Організація власного університету, очевидно, вимагала попередньої підготовчої праці шляхом закладення різних *наукових* товариств і установ. Тут згадувалися вже ісландське літературне товариство та богословська школа, які повстали ще у першій половині минулого століття, промощуючи шлях для теперішнього філософського і теологічного факультету. Як у всіх поневолених народів, науковий інтерес ісландців зосередився передовсім на старовині, мові, письменстві та історії, себто мав напрямок *суто-націоналогічний*. Р. 1863. в Рейкіявіку закладені були «Збірки ісландської старовини» («*Forgnipasafnid*»), з яких повстав теперішній «*Ісландський Національний Музей*». Р. 1869. засновано було «*Т-во прихильників ісландського народу*» (*Hid Íslenzka Thjóðvinafélag*), що практично працює над поширенням популярно-наукової книжки. Десять років пізніше повстало «*Ісландське археологічне товариство*», яке прийшло на допомогу згаданому вище археологічному музею. В 1876 р. організовано було «*Лікарську школу*», пізніший медичний факультет. В 1889 р. засновано було «*Ісландське т-во природничої історії*» (*Hid Íslenzka Náttúrfraeðisfélag*), яке багато зробило для розвитку природничих наук на Ісланді. В 1906 р. була закладена наукова хемічна лабораторія, а потім бактеріологічна та патологічно-анатомічна лабораторія. У 1902 р. повстало спеціальне історичне товариство (*Sögufélagid*) з метою публікування ісландських історичних матеріалів та документів, головню від 1500 р. Публікація староісландських текстів є спеціальним завданням іншого товариства, яке засновано було в 1928 р. (*Fornritafélag Íslands*) та має видати повну збірку староісландських клясиків у 32 томах, щороку по одному, починаючи від 1931 року. Для поширення народньої просвіти багато зробила ісландська *студенська* організація, яка існує від 1871 р.

Так пляново і програмово було підготовлено ґрунт для по-

встання ісландського університету, себто власної високої школи. Передостаннім актом на цьому шляху було засновання р. 1908 «Правничої школи». Ісландський державний університет був урочисто відкритий 17 червня 1911 р. з нагоди святкування сотих роковин народження славетного ісландського національного діяча та вченого *Йона Сігурдссона*. Цей університет має чотири факультети: богословський, філософський, правничий та медичний. Характер наукової його діяльності є *ісландологічний*, себто наукове дослідження і вивчення рідного краю та рідного народу. Археологія, історія, письменство, мова, право, — це дисципліни, в яких ісландська наука і молодий рейк'явіцький університет можуть похвалитися чималими успіхами. Також природа рідного краю, його фауна й флора, а зокрема геологічна структура, — була досить докладно досліджена ісландськими вченими, праці яких (напр., *вулканологічні*) знайшли признання за кордоном (8^a; V, § 3). Одночасно багато робиться молодю ісландською наукою для ознайомлення свого народу із сучасним станом світової науки та культури. Ісланд дав кількох видатних учених, які відзначилися своєю науковою працею поза кордонами рідного краю, передовсім в Данії, а також і в Англії (8^a; 91—98).

12. — Молодоісландський рух також дуже спричинився до розцвіту *громадського* життя на Ісланді. Ця країна має для цього мало сприятливі обставини: тяжкі природні умови та в зв'язку з цим велике розпорошення малочисленного населення. На Ісланді суспільні відносини виявляються, мовляв, у гомеопатичних дозах. Якщо тепер соціологія трактується, як «наука про відносини» (*Beziehungslehre*), то Ісланд уявляє із себе чудову соціологічну лабораторію, де громадський розвиток можна студіювати немов під мікроскопом. Особливо цікаво досліджувати на цім острові процес суспільної диференціації та інтеграції, розвиток і поширення місцевої *преси*, *політичного* та *партійного* життя, громадських організацій тощо. Розміри цієї праці примушують мене лише загально і побіжно схарактеризувати Ісланд під цим оглядом та зупинитися головню на типологічних ознаках ісландського громадського життя, яке інтенсивніше могло розвиватися щойно з кінця минулого століття у зв'язку з господарським відродженням цієї країни.

а) Почнемо з *преси*, як прояву громадської думки. Повстання її попередило політично-партійну диференціацію ісландського загалу. Історичні дати про початки ісландської преси тут вже наводилися. Фактично вона народжується в останній чверті минулого століття. Місячник, тижневик, щоденник — такі етапи розвитку ісландського часопису; але й досі ще переважає тут *тижневик*; найстарший з них почав виходити у 1874 р. (*Isafold*). Перший *щоденник* появився в 1896 р., але не протримався довго. Щойно від 1911 р. Ісланд має щоденну пресу. Проте, наприкінці минулого століття тут виходило 18 газет і 12 часописів ріжноманітного змісту і характеру з перевагою органів *політичної* думки, бо, як каже *П. Герман*, «Ісландці страшенно люблять політикувати» (12^a;

99; 8^a; 59). Ісландські часописи здебільшого видаються заходами політичних партій, звідки *політичний* переважно їх характер. Проте, тут поширена також преса фахова і загально-інформаційна. Дуже популярним часописом літературно-просвітнього типу був «*Eimrei-din*» (Паротят), що від 1895 р. виходив у Копенгазі заходами данського вченого *В. Гудсмундссона* в накладі 1500 примірників (8^a; 54, 94). Взагалі преса і друковане слово є дуже впливовим чинником у культурнім та громадським життю Ісланду (35^a, 580—81; 15, 363 і 42, 121).

б) Слід ознайомитися також з ісландськими *політичними партіями*. Всі вони недавнього походження і повстали здебільшого вже підчас світової війни, коли наближалось вирішення дансько-ісландського конфлікту. Давніше ісландці політично трималися спільного національного фронту. Тепер Ісландія має *чотири* політичні партії. Програмово та ідеологічно вони відповідають подібним континентальним партіям і тому під цим оглядом не потребують спеціальної характеристики. Найстаршою з них є партія *поступова* (*Framsóknarflokkurinn*), а відтак *робітнича*, себто соціально-демократична; обидві повстали в 1916 р. Перша з них в процесі розвитку перетворилася в *селянську* партію. Вона видає три тижневики. Робітнича партія має щоденник «*Робітничу газету*», 5 тижневиків, 1 двотижневик та 1 щомісячник для молоді (42, 131; 12^a, II). Молодшими є дві інші ісландські партії, що зорганізувалися вже після війни, а саме — партія *консервативна* (*Íhaldsflokkurinn*) та партія *ліберальна* (*Fjálslyndiflokkurinn*). Перша з них повстала в 1924 р., друга — в 1925 р. Пізніше вони об'єдналися в *самостійницьку* партію, яка диспонує чималою пресою: має 2 щоденники та 7 тижневиків. Крім цього, на Ісланді виходять ще два безпартійних громадських тижневики. Взагалі ісландська політична преса та часописи зосереджені головню в Рейкьявіку. Але й провінція під цим оглядом не є занедбана: партійні тижневики виходять майже по всіх головніших провінціальних містечках. В ісландському парламенті*) згадані партії представлені тепер (1930) так: партія поступова або селянська має 20 послів, самостійницька — 17 і соціалістично-робітнича — 5 (42; 131).

Крім політичної преси, на Ісланді виходить багато різноманіт-

*) Althingi загалом має 42 послів, з яких 36 обираються виборчими округами (тепер їх є 27) на 4 роки, а 6 — всіма виборцями з цілої Ісландії на 8 років. Виборчий закон тут демократичний, на основі відомої п'ятичленної формули. Жінки користуються виборчим правом. Зрештою, Althingi має дві камери: сойм (*nedri deild*) та сенат (*efri deild*), в склад якого входить 6 вищезгаданих послів, обраних на 8 років, та 8 інших послів, котрих вибирає сойм. Отже сойм має фактично 28 членів, а сенат — 14. Для вирішення деяких особливо важних державних справ обидві камери ісландського парламенту засідають спільно; такий об'єднаний Althingi називається «*deildir*». Ісландський парламент засідає, звичайно, зимою (від 15 лютого) пару тижнів, доки не полагодить чергових справ. На випадок його розв'язання королем, — нові вибори мусять бути переведені не пізніше ніж за 2 місяці, а новий парламент має бути скликаний найпізніше за 8 місяців після розв'язання попереднього сойму. Althingi видає свій офіційний часопис (42; 29).

них часописів наукового, літературного та фахового характеру. Це головню місячники та кварталники. Назагал Ісланд має коло півсотні газет і журналів — найкращий доказ високого культурного рівня цього маленького народу (35^a; 8^a).

в) Можна навести ще інший приклад, що красномовно стверджує цей факт. Маю на думці незвичайне поширення *організаційного руху* на Ісланді. Ця маленька країна вся вкрита густою мережею різноманітних товариств, установ та спілок. Вона є немов живою ілюстрацією націологічної теорії Масарика про те, що мала нація під культурним та громадським оглядом живе інтенсивніше за великий нарід, який занадто спочиває на свою численність. Майже всі професії та фахи мають на Ісланді свої власні організації та пресу. Зорганізовані тут спілки: лікарів, учителів, священників, цивільних інженерів, прихильників мистецтва, агрономів, селян, рибалок; відтак існують тут різноманітні гімнастичні організації, клуби яких поширені по цілому краю та які роблять заходи для відновлення деяких староісландських традиційних забав і спортив. В 1912 р. ісландські спортовці заклали власну централю. Після державного осамостійнення Ісландії організаційний рух може розвиватися вільно.

г) Перша соціалістична організація повстала на Ісланді в 1915 р. За рік закладений вже був «*Ісландський робітничий Союз*» (Alhýðusamband), який в 1920 р. мав 15 організацій та 3.500 членів. В 1930 р. число організацій збільшилося до 32; з них 25 було професійних, 5 політичних і 2 ремісничих спілки. Ці організації мали разом 6.000 членів (чоловіків і жінок). Перша *жіноча* професійна спілка була заснована восени 1914 р. В 1931 р. вона мала 600 членів та є впливовим чинником в ісландському робітничім русі. Другим рішучим фактором у ньому є соціалістичні організації *молоді*, «головна діяльність яких лежить в культурній та просвітній сфері» (7; 7). Союз соціалістичної молоді був заложений на весні 1929 р., але вже від весни 1928 р. її заходами почав виходити щомісячник «*Kyndill*» («Смолоскип»). В 1930 р. цей Союз числив 1.200 членів; з чого 300 припадало на столицю Ісландії. Робітничий рух на Ісланді має професійний та політичний характер. В обох цих напрямках він може похвалитися неабиякими надбаннями. Найкраще це можна бачити, коли порівняти успіхи виборчої боротьби робітничої партії, яка в 1916 р. дістала 398 голосів (6,8%); в 1919 р. вона виставила 3 кандидатів у 2 округах та одержала 949 голосів, але не здобула ще жадного мандату. В. 1923 р. І. С. Р. П. одержала 4.912 голосів і провела одного кандидата. Підчас виборів у 1927 р. вона зібрала 6.097 голосів (19%) та здобула 4 мандати. По числу голосів ця партія мусіла б одержати 7—8 мандатів, але несприятлива виборча геометрія позбавила її щонайменше 3 мандатів. В теперішньому парламенті робітнича партія підтримувала аж до весни 1931 р. урядову селянську партію, яка більш прихильно ставиться до робітничого питання, ніж консервативно-самостійницька партія (7, 7—8; 7^a, 98—101). Значніші були її досягнення

в комунальній політиці. Тут вона йде на другім місці, маючи в 8 ісландських містечках 36 мандатів із 84. Зокрема міцна її позиція у провінції, де І. С. Р. П. є на першім місці. В чотирьох містечках вона має абсолютну більшість (7; 12—13). Щоб поширити свою видавничу працю, ісландська робітничка партія заклала восени 1929 р. «Літературний Союз Соціалістів». Від 1926 р. вона є членом II Соціалістичного Інтернаціоналу. Не підлягає сумніву, що попри поступову селянську партію І. С. Р. П. буде відігравати провідну роль в самостійній Ісландії*). Вже тепер вона стоїть на чолі тої політичної акції, яка має на меті перетворення Ісланду в зовсім незалежну республіку. В партійнім її звіті для IV міжнароднього конгресу II Соціалістичного Інтернаціоналу говоритья з цього приводу: «Ісландська Робітничка Партія домагається розв'язання унії з Данією та заведення республіканського ладу. Ця зміна могла б статися у 1943 р. (коли автоматично кінчається речинець теперішньої дансько-ісландської згаданої унії. Б.), але є надія, що до неї може дійти скорше, шляхом мирного порозуміння з Данією. В кожному разі існує сильна громадська течія на користь розв'язання цієї унії; але робітничка партія хоче йти ще далі та переконати нарід в тім, щоб він також відмовився від дальшого перебування під монархічним режимом (7^a; 100).

Г) З громадського боку цікаво характеризує Ісландію боротьба проти алкоголю, що в цій країні був імпортованим надбанням, головно з Данії. Старий Ісланд був «сухим»; тепер він знову став «сухим». Протиалкогольну кампанію перевів тут «Міжнародній Орден Добрих Темпларів» (I. O. G. T.), який розвинув свою діяльність на Ісландії після 1884 р. Початки антиалкогольного руху датуються тут власне від середини минулого століття. В 1886 р. «Good Templars» заклали в Рейкіявіку свою «Велику Льюжу». За 10 років вони мали понад 2.000 членів по цілому краю. Держава спочатку не дуже то підтримувала ці прямування, що фінансово суперечили інтересам метрополії. Проте, вже в 1888 р. був виданий закон, що обмежував вживання алкоголю. Дальші обмеження було зроблено в 1899 р.; нарешті у 1907 р. цілі округи стали фактично «сухими». Р. 1908 *Althingi* зарядив з приводу цього питання референдум по цілій країні; з $\frac{3}{5}$ парламентських виборців, що голосували, 60% висловилося за цілковиту абстиненцію. Це примусило ісландський парламент видати в 1909 р. закон про заборону імпорту до краю спирту; ця заборона передбачала, проте, мінімальне забезпечення Ісланду чистим спиртом для лікарських, наукових та технічних потреб. Дозволявся також ввіз напоїв, які не мали більше як $2\frac{1}{4}$ % алкоголю. Закон цей почав діяти від 1 січня 1912 р., передбачаючи на протязі трьох років (до 31. XII. 1915) ліквідацію всіх шинків та барів на Ісландії. Ця реформа пройшла без жадних протестів з боку населення. Натомість за деякий час, коли прогібіція була заведена

*) Партія селянська є модерно-аграрною та заступає передовсім інтереси селянського стану. Вона чимало зробила для сільсько-господарського поступу Ісланду.

також у Норвегії та Фінляндії, почав протестувати закордон, з яким Ісландія має живі торговельні зносини. Головно *Еспанія*, що торговельною умовою з Данією (1921 р.) примусила Ісланд відновити імпорту свого вина (21°), загрожуючи інакше торговельними репресіями зі свого боку. Ісланд, для якого Еспанія є одною із головних країн експорту, мусив (1922) капітулювати. Таким чином, продаж легких вин (не вище 21°) був знову дозволений у містах. Це дало привід «добрим темплярам» відновити антиалкогольний рух, що після 1909 р. природно почав занепадати, не маючи підстави для свого поширення (42; 117—119). На весні 1932 р. в ісландському парламенті був поданий проєкт закону про скасування протиалкогольної заборони. Не є виключено, що Ісланд піде цим разом шляхом Фінляндії, де саме був заведений знову вільний продаж алкогольних напоїв.

13. — Може видатися нелогічним вже наприкінці цього нарису говорити про *господарський розвиток Ісланду*. Проте, історично це є зовсім виправдане. Ріжні обставини (у першу чергу природні та кліматичні, а відтак і політичні) спричинилися до того, що Ісланд заізнився у своєму економічному розвитку та нормально почав еволюціонувати щойно в кінці XIX ст. Зокрема політична неволя, що обмежила вільний торговельний його розвиток на протязі кількох століть, була великою гальмою господарського розвитку цієї країни.

а) Тут згадувалося вже про те, що природні умовини та підсоння мало сприятливі для господарського розвитку Ісланду, особливо, коли взяти під увагу, що його минуле, як і майбутнє, зв'язано з сільським господарством. Адже $\frac{14}{15}$ площі цього острова не є та здебільшого й не може бути заселеною. На протязі століть ця площа фактично звузилася з кліматичних та інших причин. Ісландське підсоння несприятливе для хліборобства. Старий Ісланд знав і сіяв лише ячмінь. Зерновий хліб не дозріває на цім острові. Ісланд — це країна пасовиськ, а через це й *скотарства*. В XVII ст. уперше почали плекати тут капусту; в 1758 р. заведена була картопля; згодом — цукровий буряк. Звичайно, продукція цих рослин не покриває цілком потреб цього острова. Аж до XIX ст. на Ісланді в сільському господарстві панували середньовічні традиції та діяло сільсько-господарське законодавство з кінця XIII ст. Земля переважно була громадською, а не приватною власністю. Ще в середині XVIII ст. половина її належала ріжним державним та церковним установам. До приватної власності вона почала переходити в кінці XVIII ст. і початку XIX ст., так що в середині минулого століття тільки $\frac{1}{3}$ її належала громадським установам. Зокрема в останній чверті XIX ст. було звернено увагу на піднесення сільського господарства на Ісланді. В 1883 р. були заложені спеціальні каси (*raektunarsjóður*) для кредитування селян; почалися іригаційні та дренажні праці. Від 1887 р. ці праці переводять спеціальні товариства, яких в 1893 р. було 90, а в 1916 р. вже — 159. Війна, звичайно, обмежила їхню дуже корисну діяльність, але в самотійній

Ісландії вона знову успішно поширюється. В 1927 р. функціонувало 200 товариств. Їхня праця скерована головно на збільшення площі землі придатної для сільсько-господарської культури та для заселення, а особливо на відновлення староісландських лук, т. зв. «*tún*» (42, 60—61; 8^a, 117).

Не мало уваги присвятив Ісланд поширенню агрономічної освіти та техніки. Від 1899 р. існує і дуже успішно працює в цім напрямі «*Ісландське агрикультурне т-во*», яке в 1929 р. мало 94 філій та 2.600 членів. Це товариство видає свій фаховий орган для селян; воно дбає також про розвиток сільсько-господарської промисловости, про раціональне плекання худоби, про організацію збуту сільсько-господарських продуктів, про плянове відновлення лісів, про сільсько-господарське шкільництво. Ісланд має дві державні агрономічні школи з двохлітнім теоретичним та практичним курсом. Крім цього, по цілій країні функціонують зимові агрикультурні курси. Поступ і розвиток цієї акції з'ясовує зріст щорічних видатків на неї (42; 63). Р. 1876 — 2.400 кр., 1880 — 10.000 кр., 1890 — 18.000 кр., 1900 — 42.300 кр., 1910 — 228.000 кр., 1920 — 346.000 кр., 1928 — 708.000 кр., 1930 — 1077.000 кр. (проєктовано).

З організаційного боку агротехнічна акція дуже добре поставлена. Зосереджена вона в «*Союзі агрикультурних спілок*» (Búðnaðarsambönd). Останніми роками програмово працює та багато зробила в цім напрямі *поступово-селянська партія*.

З природних і кліматичних причин сільське господарство, проте, не має великих виглядів на Ісланді; в кращім разі воно зводиться до огородництва і садівництва, якому чимало присвячує уваги згадана агрикультурна акція. Дбає про це спеціально «*Союз садівництва*» (*Gardyrkjúfélag*)*). Сільському господарству не сприяє також занепад ісландського села взагалі. Ісланд переживає саме добу інтенсивної *урбанізації*. Населення тікає на побережжя, де зосереджена торгівля, промисловість, а особливо *рибальство*. В 1910 р. на Ісланді було тільки 6.886 дійсних селян, які жили з рільництва (12^a; 71). Р. 1920 число цих фермерів зменшилося до 6.364. До них треба ще додати 300 селян, для яких сільське господарство є побічною працею та 300 наймитів. На Ісланді було загалом коло 6.700 фарм, себто ізольованих хуторів; з них майже половина

*) Саме тепер (1932) ісландська влада розглядає та хоче здійснити незвичайно цікавий проєкт використання гарячих джерел — «*гейзерів*» для переведення великої огородницької та садової акції. «Гейзери», це одно з найбільших природних багатств на Ісланді. Досі технічно та економічно їхнє тепло використовувалися для центрального опалювання міських будинків та підприємств у Рейкйавіку. Тепер воно має бути вжито для раціонального плекання овочів та деякої ярини, що нормально не росте на Ісланді та імпорт якої дуже дорого обходиться. Також проєктується збудовання величезної *оранжерей*, для опалювання якої буде використана гаряча вода сотні «гейзерів». Це підприємство має бути дуже рентабельним з огляду на зглядно невеликі видатки для технічного його зарядження. Майбутній зиск від нього піде на будівлю дальших таких оранжерей. Таким чином, як лише «*Večerník českého slova*» (1932, ч. 46). «*гарячі джерела вичарують на Ісланді зелену казку*». Це ще один чудовий доказ вмілого використання ісландцями їхньої невдячної природи.

(48%) належала власникам; решта — (52%) орендарям. Від середини XIX ст. число власників фермерів неявно зростає: від 17% до 37% (в 1910 р.) та до 48% у післявоєнній добі (42; 53). Ісландські хутори мають пересічну площу 300—400 га; але фактично вони диспонуєть 4 або 5 га землі, яку можна обробляти; зглядно від 13 до 14 га лук. Пересічна вартість такої селянської фарми здебільшого не перевищує 5.000 ісл. корон*).

б) Краще справа стоїть на Ісланді з *скотарством*, яке не тільки давніше, але й тепер є одним з найголовніших занять ісландського населення та джерелом його заможности. Вівчарство творить його основу, виявляючи тенденції безсумнівного поступу. В 1703 р. на 100 душ населення припадало 533 вівці, а в 1910 р. — 1.000. Далі йдуть коні, які ще недавно були єдиним засобом льокомоції на цім острові; на останнім місці стоїть рогата худоба, що наявно, зрештою, занепадає. (Р. 1703 на 100 душ населення припадало 71 шт. худоби, а р. 1910 — 31). Птахівництво має на Ісланді підрядне значіння. Сучасний стан скотарства на цім острові з'ясовують нижченаведені статистичні данні за 1928 рік (42; 54): овець — 627.140; рогатої худоби — 30.023; коней — 52.245; кіз — 2.845.

Скотарство є важним джерелом ісландського експорту. В другій половині XIX ст. Ісландія вивозила багато коней, головню до Англії. Крім цього, скотарство є тут підставою для розвитку сільсько-господарської продукції. Ця промисловість має здебільшого *кооперативний характер*. Рух кооперативний повстав на Ісланді у 50 роках минулого століття, творячи одну із складових частин тієї агрикультурної акції, про яку тут була вже мова. На засадах кооперативних організувалося передовсім (від 1900 р.) *молочарство*. Воно швидко поширювалося: в 1905 р. функціонувало вже 33 кооперативних молочарні; на 1912 р. припав максимум їхньої продукції. Війна затримала розвиток цієї галузі ісландської кооперації, що здобула собі світове признання, особливо ж масло (в Англії та у Норвегії) і т. зв. «skútt», свого роду ісландський «йогурт» (8^a; 123). В самостійній Ісландії молочарська кооперація знову віджила.

Ісланд має ще другий рід сільсько-господарської кооперації, а саме — «*різниці*». Рух цей почався вже в XX ст., але швидко був зорганізований. Головною його організацією є «*Союз ріниць південних країн*» (Sláturfélag Studurlands), закладений в 1907 р. Ці кооперативи працюють переважно для закордону.

в) Рибальство — наприкінці XIX ст. стає одним із головних занять ісландського населення та господарським чинником першорядного значіння. Історично воно датується ще від XIV ст. Проте, інтенсивно починає поширюватися щойно від середини XIX ст. Перед сто роками тільки 1/2% ісландського населення існувало з рибальства. В 1850 р. вже 7%, в 1890 р. — 18%, в 1900 — 27% (12^a; 76). Підчас світової війни ісландське рибальство трохи занепадо, але

* Ісландська валюта (*króna*) досить висока: 3,73 ісл. кр. (*krónur*) = 1. ам. доляріві.

після 1920 р. знову почало відживати. По перепису 1920 р. майже 20% населення на цім острові працювало в рибальстві. Розвиток рибальської флотилії на Ісланді яскраво ілюструє поступ цієї галузі краєвого господарства. В 1876 р. вона складалася з 3.208 відкритих і 38 критих човнів. Наприкінці минулого століття, а зокрема після 1890 р. зріст її йде дуже швидким темпом; крім цього, вона від вітрил переходить на механічну енергію; починають переважати моторові човни, пароплави, буксирні кораблі; збільшується їхній тонаж взагалі. В 1905 р. він числив 8.287 тон; в 1915 р. — 11.018 тон; в 1925 р. — 22.358, а в 1927 р. — 23.034. Звичайно, дуже зросла за цей час також і вага зловленої риби, зокрема оселедців. Як свідчать статистичні дані (42; 68), було зловлено (у 1000 кг.): за 1913 рік — 49.667, за 1920 рік — 69.996, а за 1927 рік — 133.501. Ісландське рибальство працює майже виключно для експорту, головню до *Еспанії* (21,8%), відтак до Англії (7,1%) та Швеції (5,7%). В 1927 р. було з Ісланду вивезено всяких рибних продуктів 100.402 тони на загальну суму — 45,2 міл. ісл. к. (42; 72).

Звичайно, такий успішний розвиток тутешнього рибальства був можливий через те, що йому присвячувалася ісландськими керуючими чинниками велика увага. Передовсім було подбано про спеціальну освіту кандидатів цього фаху. В 1899 р. була закладена школа навігації, а в 1915 р. морських інженерів. В 1909 р. повстало товариство асекурації рибальської флотилії; а перед тим (1905) ісландський сойм заклав спеціальний «*Рибальський фонд*» з основним капіталом у 100.000 ісл. кор., який в 1928 р. був побільшений до 620.000 ісл. кор. В 1913 р. повстає інший «Ісландський морсько-земельний фонд» для придбання патрульних човнів, які мали нести контрольну службу в територіяльних водах Ісланду, де також переводиться лов риби. Від р. 1911 існує тут спеціальне товариство для підпертя рибальської торгівлі, яке також підтримує місцеву рибну промисловість; р. 1927 воно мало 45 філій та 1500 членів; видає фаховий щомісячник; влаштовує спеціальні курси тощо (42; 74). Словом, на цім прикладі ісландського рибальства можна добре бачити, як усе тут докладно та доцільно організовано з максимальною користю для краю.

г) Для розвитку *модерної індустрії* Ісланд не має покищо багато виглядів і майже жадних традицій. Давніше на Ісланді існувала лише домашня промисловість; конкретно, ріжного роду вироби із вовни для власного вжитку. Закордонні текстильні вироби спричинили в XIX ст. занепад цієї промисловости, для відновлення та піднесення якої останніми часами повстали спеціальні товариства, зосереджені в «Союзі спілок домашньої промисловости». Проте, доводиться констатувати початки ісландської модерної індустрії, передовсім *текстильної* з використанням водної енергії, якої є так багато на цім острові. Існує тут три мануфактурні фабрики; далі, кілька підприємств для перерібки рибних продуктів (трану, гуано, муки) та кілька машинових майстерень. Крім цього, є фабрики для

виробу маргарину, мила, неалкогольних напоїв; невелика кораблярня, газовий завод, гідроцентралі.

Попри ці промислові підприємства існують на Ісландії різні *ремісничі* майстерні. Ремісництво тут теж згідно нової дати... Старий Ісланд не знав окремого суспільного стану ремісників. Першим ремісником був *коваль* (*smiðr*). Так сталося, що ісландська мова всі ремісничі фахи виводить від коваля: отже столяр називається «ковалем дерева» (*trésmiður*); годинникар — «коваль годинників» (*úrsmiður*); швець — «коваль шкіри» (*skósmiður*) і т. д. (12^a; 80). Ремісництво на Ісландії успішно розвинулося в другій половині XIX ст. Для збуту ремісничих виробів жіноче товариство заклало спеціальний «Базар імени Тсорвальдсена».

г) Переходимо з черги до ісландської торгівлі. Тут згадувалося вже про те, що торговельний розвиток Ісландії був загальмований в наслідок норвезько-данської окупації цього острова. На протязі XIV та XV ст. ісландська торгівля фактично була в руках англійців і гамбуржців. Данський торговельний *монополь* тривав на Ісландії від 1602 до 1787 р. Остаточно ісландська торгівля звільнилася від чужої курателі щойно в 1855 р. Від цього часу датується новочасний торговельний розвиток цієї країни. Про його успішність вимовно свідчить статистика торговельних підприємств (42; 77): в 1855 р. — 58, 1870 р. — 62, 1880 р. — 78, 1890 р. — 137, 1900 р. — 208, 1910 р. — 422, 1920 р. — 803, 1927 р. — 932.

Коли в середині XIX ст. половина ісландських торговельних підприємств була в чужих руках, то тепер (1927) вже тільки 1½% (15 підприємств) належить чужинцям. Звичайно, спочатку ісландцям належали лише менші підприємства. Великі ж були виключно в руках чужинців. Але й під цим оглядом ситуація почала мінятися накрає вже перед війною, а особливо *після* війни. В 1912 р. Ісланд мав 15 власних великих торговельних підприємств; в 1927 р. — вже 64.

Велику роль відігравали в торговельному розвитку Ісландії *споживчі кооперативи*, зокрема на провінції та серед міського робітництва. Цей рух повстав у 80 роках XIX ст. і щойно під час війни (1917) був зосереджений в «Союзі кооперативних підприємств». В 1928 р. цей Союз мав 39 кооперативних підприємств та 7.400 членів; загальний його оборот досяг 14 міл. ісл. кор., з чого 5½ міл. припадає на імпорт, а 8½ міл. на експорт. В 1917 р. ісландські підприємці заклали «*Ісландську торговельну комору*» (*Verzlunagð Íslands*), яка видає місячник «*Торговельний Часопис*» та є роз'ємним органом в торговельних справах. Очевидно Ісланд подбав також про торговельну фахову освіту: він має дві державні комерційні школи (з трьохрічним курсом), з яких одна є під патронатом згаданої торговельної комори, а друга — кооперативної централі. Щойно 1928 р. повсталася «*Промислова Рада*», яка об'єднує представників різних промислових підприємств.

д) Новочасному торговельному розвитку Ісландії дуже сприяла доцільна організація *грошових установ*. Слід пригадати, що з

фінансового боку Ісландія стає на власні ноги щойно від 1874 р.: до того ж часу вона майже не знала грошової господарки. Першими грошовими установами на Ісландії були *ощадно-позичкові каси*, які існують тут від 1870 р. В 1910 р. було їх 25, а в 1927 р. 50; вони мали (р. 1927) 21.600 членів, 7.515.000 ісл. кор. вкладів та майже 1 міл. резервового фонду. Дуже швидко Ісланд відчув потребу *банкової організації* для належного заспокоєння з фінансового боку інтересів та потреб свого господарсько-промислового розвитку. Перший банк т. зв. «*Landsbanki Islands*» повстав у 1885 р. при допомозі держави, маючи 500.000 ісл. кор. основного капіталу. Звичайно, він не був в стані задовольнити навіть найбільш нагальних потреб молоді ісландської індустрії. Тому в 1903 р. закладається новий банк (*Islandsbanki*), що розпочав свою працю в 1905 р. з основним капіталом 3 міл. кор. Банкова справа могла розвинути як слід щойно в самостійній Ісландії, коли «*Landsbanki Islands*» стала ісландським *державним банком* і коли для заспокоєння потреб рибальської промисловості та розвитку сільського господарства, засновані були два нові банки: в 1929 р. «*Bunadarbanki Islands*» (Селянський банк), а в 1930 р. *Útvegsbanki Islands* (Риботорговельний банк) з основним капіталом 7 міл. кор. Цей останній об'єднав свою працю з «*Islandsbanki*»; таким чином, тепер Ісланд фактично має три банки. Доцільно зкоординованою працею вони обслуговують торговельно-промислові потреби цієї країни, відіграючи роллю одного з головних чинників новочасного економічного розвитку цього острова, де після війни господарський поступ йде справді американським темпом. «На Ісландії скрізь — каже голова чехословацького сенату — відчувається швидкий ритм нового модерного життя та розвитку. Зростає морська комунікація; експорт та імпорт; будуються шляхи та мости; переводиться електризація побережжя; закладаються молочарні та сироварні з найновішими данськими машинами; будуються радіостанції та телефони. Ісланд отже поволі, але непохитно здобуває собі місце в низці європейських держав та починає бути чинником, з яким доведеться серйозно рахуватися також чехословацькому експортові» (38^a).

Справді сучасний *торговельний* розвиток Ісланду є дуже імпонуючий, як це з'ясовує нижченаведена статистична таблиця (42; 81):

року	В 1 0 0 0 і с л . к о р о н а х			В ісл. коронах скільки припа- дає на 1 голову населення	
	імпорт	експорт	разом	перевага експорту	
1896—1900 .	5.966	7.014	12.980	1.048	169
1901—1905 .	8.497	10.424	18.921	1.927	238
1906—1910 .	11.531	13.707	25.238	2.176	304
1911—1915 .	18.112	22.368	40.480	4.256	463
1916—1920 .	53.709	48.453	102.162	— 5.256	1.109
1921—1925 .	56.562	64.212	120.174	7.650	1.238
1926 .	57.767	53.070	110.837	— 4.697	1.090
1927 .	53.162	63.153	116.315	9.991	1.126*)

*) Домінуючу ролю в ісландським експорті грає рибна промисловість, особливо в останнім п'ятиріччю.

Цікавий географічний розподіл ісландської торгівлі (р. 1927): отже Данія іде на першому місці (34,1%), за нею Англія (31,0%), Німеччина (11,3%), Норвегія (10,1%), Іспанія (3,5%) та Швеція (3,4%)*).

е) З'ясовуючи тут господарське положення Ісланду, не можна оминати однієї справи, дуже характерної для цього острова. Маю на думці комунікаційні відносини в цій країні, де й досі ще немає жадної залізниці і де до 80 р. минулого століття не існувало битих шляхів та мостів, де *кінь* — був єдиним засобом льокомоції на землі, а човен на воді; і де приватні листи нераз посилялися просто у пляшках, які кидалися в море й за деякий час виловлювалися та передавалися адресатові (12^a). Зв'язки з європейським континентом були також рідкі та нерегулярні, хоч у 1858 р. прибув сюди з Данії перший поштовий пароплав (в 1872 з Норвегії, а в 1875 із Шотландії). В 1881 р. Ісланд мав лише один міст. Тепер все це належить вже до історії. В 1884 р. зроблені були тут заходи для вибудування шляхів різного типу (краєвих, повітових, парохіяльних і гірських), придатних для регулярної комунікації. Під цей час має Ісланд державних головних шляхів 2.150 км., з чого 1.400 км. придатні для автомобільової комунікації, яка останніми часами дуже поширилася на цій острові, хоч перше авто з'явилося тут щойно в 1913 р. В 1920 р. було вже зареєстровано 1.151 авт, з них 636 було тягарових, решта — для особового руху. Проектується саме перша залізниця з Рейк'явіку на південь острова в 65 км. завдовжки. Від 1890 р. на Ісланді є залізні (головно ланцюгового типу) мости. Звичайно, найбільш поширена тут водна і головно морська комунікація. В 1929 р. ісландська торговельна фльота мала 69 пароплавів та моторових кораблів з тонажем у 25.000 тон. Спочатку ці потреби Ісландії обслуговували данські та норвезькі пароплавні товариства; від 1914 р. тут існує власне пароплавне товариство (*Eimskipafélag Islands*). Багато зроблено тут також для технічного влаштування ісландських портів, головно ж рейк'явіцького. Для забезпечення морської комунікації Ісланд має чимало добрих маяків, з яких перший був збудований в 1878 р. Тепер (1930) їх є вже 101; з них 57 державних і 44 муніципальних. Розуміється, що й поштова служба в тут тепер добре зорганізована. Аж до 1906 р. Ісланд не мав кабельового сполучення з континентом; не було тут також телеграфів та телефонів. Але в 1928 р. на Ісланді функціонувало вже 260 телеграфних урядів та 6 бездротових станцій; телефонна мережа на цій острові має 3.272 км. завдовжки. Ісланд має тепер 4.295 телефонів, отже один на 24 мешканців. З розвитком авіації Ісланд починає бути дуже важним пунктом проєктованої євро-американської повітряної комунікації. Від 1928 р. тут успішно функціонує внутрішньо-краєва аерокомунікація, що організована спеціальним товариством «*Flugfélag Islands*», яка диспонує 4-ма гідроавіонами і для підтримки якої держава заклала спеціальний авіаційний фонд.

*) Наведений відсоток стосується до експорту та імпорту разом.

в) Так виглядає господарське положення Ісланду в історичнім його розвитку та під цей час. Я свідомо докладніше зупинився над цим моментом ісландського життя, бо власне новочасний господарський поступ Ісландії є яскравим доказом того, що навіть найменший нарід в мало сприятливих обставинах переможе і досягне гарних вислідів, якщо має волю до самостійного життя та зуміє доцільно zorganizувати і використати свої національні сили. Багато для поширення такого творчого національного активізму зробив місцевий «Союз Молоді», що повстав при ісландській селянській спілці з метою будити і підсилювати ісландську національну свідомість та рідну мову; працювати для заховання національної своєрідности цієї країни; прищеплювати в ній надбання новочасного культурного та технічного поступу. Так шляховою працею, спільними зусиллями вдалося ісландцям досягти чималого добробуту всього населення.

16. — Лишається наприкінці цього нарису про Ісланд схарактеризувати його як державу. Історичний розвиток ісландського народу після втрати старобулої політичної його незалежності — прямував до політичної самостійности. На попередніх сторінках були тут з'ясовані шляхи визвольної боротьби ісландського народу, який тільки в останній чверті XIX. ст. міг політично вільніше зітхнути. Перед 60 роками щойно Ісланд фінансово осамостійнився. Це був факт першорядного національного значіння для цього народу, бо уможливив господарський його розвиток та поступ. Проте, вільно і незалежно живе Ісландія лише від 1918 р., коли вона стала самостійною державою, а ісландський нарід господарем у власнім краю.

Цікаво подивитися, як він улаштувався у своїй державній хаті. Читач бачив, що ісландський нарід задалегідь підготовлявся до цього великого і тяжкого завдання. Ісланд є майже ідеальною країною для здійснення громадських думок Руссо та Прудона. Тут демократія не мусить бути лише формальною, бо може бути реальною формою політичного розвитку. Ісланд це країна громадського самоврядування. Історично обставини склалися так, що державний централізм чи бюрократизм тут неможливі.

Ісландська держава адміністративно поділена на 16 округ (*sýslur*) та 8 міст. Ці округи у свою чергу розділені на 203 громади. Округи та громади користуються автономією, парламентом передбаченою та ухваленою. Ісланд має найменший центральний урядовий апарат, що складається лише з трьох міністерств, а саме: 1) міністерства юстиції та церковних справ, яке відає також справами шкільництва й громадського здоровля; 2) міністерства промисловости та шляхів, якому підлягає також пошта та торгівля, а подекуди теж справи внутрішньо-адміністративного характеру; 3) міністерства фінансів, до компетенції якого, крім справ власного ресорту, належить також державне статистичне бюро. Закордонну політику й дипломатичне представництво Ісланд покищо має спільне

з Данією*); *військового* ж міністерства він не потребує, бо історично не знав і не знає мілітаризму в будь-якій формі, так що під цим оглядом є власне державним унікумом.

Нова ісландська держава має багато невідкладної конструктивної праці. Вона мусіла передовсім зорганізувати свої фінанси, в чім придалася їй попередня програмова праця з 80-х років минулого століття, оперта на позитивній фінансовій політиці, яка все рахувалася з реальними можливостями краю і фактичними можливостями народу. Через це фінансове осамостійнення Ісланду пройшло легко. Ісланд є країною і державою без бюджетового дефіциту, як це ілюструє наведений тут огляд його прибутків та видатків від 1876 до 1928 р. (42; 40):

Рік	Прибутки		Видатки	
	в	1 0 0 0	і с л.	к о р о н а х
1876	311		202	+ 109
1895	734		543	+ 191
1905	1.234		1.110	+ 124
1915	2.829		2.704	+ 125
1924	11.148		9.503	+ 1.645
1928	14.256		13.177	+ 1.079

Ці надвишки бюджетові склалися в державний резервовий фонд. Цікаво, що аж до 1908 р. Ісланд не знав зовсім *державних позик*. За браком місця неможливо деталізувати тут ці статистичні дані, що і без цього дуже красномовно свідчать про незвичайний розвиток Ісланду, зокрема ж після його державного осамостійнення. Ми бачили, що саме на цей час припадає дуже велика активність та значний поступ цієї країни на господарському полі. *Magan* гадає, що здобуття самостійности дало Ісландії силу перемогти її страшний економічний занепад (24; 1624). Крім упорядкування фінансів і економічного стану, молода ісландська держава мала до полагодження ще інші негайні завдання суспільного, законодавчого та культурного характеру. Бодай побіжно треба тут зупинитися на них.

а) Хоча старий самостійний Ісланд поклав початки для суспільно-охоронного законодавства, — новий Ісланд має під цим оглядом багато ще чого надолужувати. При нещодавніх, майже патріархальних відносинах на цім острові, не було тут гострої боротьби між працею та капіталом; проте, сучасний господарський розвиток Ісланду загострює ці відносини; у зв'язку з цим повсталася *робітничо-соціалістична партія*, під впливом якої ця країна модернізується в суспільнім відношенню. Це торкається передовсім захисту працюючої молоді та жіноцтва, головно ж суспільного забезпечення проти нещасливих випадків, хороби та старости.

Забезпечення на старість існує на Ісланді від 1890 р.; проти нещасливих випадків від 1903 р.; проти хороби від 1909 р. Модернізо-

*) Скрізь при данських посольствах є ісландський дипломатичний представник; Ісландія там, де потребує, має своїх консулів; справи, що торкаються виключно цієї країни, полагоджуються її дипломатичними агентами; данська закордонна політика взагалі мусить переводитися в порозумінню з ісландським урядом (42; 24).

вані ці установи були власне на протязі останніх п'яти років. Допомога вбогим і немаєтним була заведена законом з 1927 р. Цього ж самого року була реорганізована санітарна справа на Ісланді. В 1928 р. повстав державний *фабричний інспекторат*. Від 1925 р. уряд контролює рух цін і заробітної платні, по зв'язку з чим Статистичне Бюро публікує щомісяця життєвий індекс. Перед війною Ісланд не знав ані страйків, ані льокаутів. Тепер частіше виникають конфлікти між робітництвом і підприємством; для полагодження їх існує від 1925 р. державний *арбітраж*. Молодий ісландський капітал почав організуватися підчас війни, коли в 1916 р. повстав «*Союз власників пароплавів і моторових кораблів*». Запропонований робітничою партією проєкт закону про заведення восьмигодинового робітничого дня був парламентом (у 1930 р.) відкинений (7; 9—10). По зв'язку з урбанізацією Ісланду та гострою житловою кризою, молада ісландська держава на протязі останніх десяти років перевела дуже успішну і на більшу скалю закроєну *будівельну* акцію.

б) Дуже поважною справою для ісландської держави є *уніфікація* краєвого законодавства. Старий самостійний Ісланд мав власне законодавство, про що тут згадувалося. Але за часів норвезької та данської окупації Ісланду накинєні були чужі державні кодекси (в XIII і XIV ст. норвезькі, а в XVII і XVIII — данські), хоч у 1687 р. та в 1732 данський король наказував скласти окремих кодекс для Ісландії, по зразку існуючих законодавств у Данії та в Норвегії. «Цей невдалий спосіб легіслатури — каже ісландський законознавець *Оляфур Лярусон* (42; 37) — спричинив величезну правну непевність». Над кодифікацією та уніфікацією ісландського законодавства працює «*Althingi*» від 80-х років минулого століття. Досі була переведена ця праця щодо карного (1889), морського (1914), родинного та подружнього (1921—1923), водного (1923) законодавства та краєвого самоврядування (1927). Нове ісландське законодавство програмово іде шляхами існуючого скандинавського правознавства.

в) Щойно від часу своєї самостійности може Ісландія належно доповнювати прогалини у своєму *культурному та науковому розвитку*, хоч саме під цим оглядом вона може похвалитися великими надбаннями в XX ст. Р. 1918 було засновано «*Visindafélag Íslendinga*» (Ісландське наукове товариство) з метою підтримки наукових дослідів живим і друкованим словом. В 1920 р. заснований був тут власний Метеорологічний та Кліматологічний Інститут. Після державного осамостійнення Ісландії (1918), вона одержала від Данії 2 міл. корон для ліквідації спільних фінансових розрахунків між цими двома країнами; з цих грошей повстав т. зв. «*Унійний фонд*» для підтримки наукової праці, студєнства та інтелектуальної співпраці між Ісландією й Данією. Ця сума була розділена на дві рівні частини, з яких одна припала рейкявіцькому, а друга копенгазькому університетові. Крім того, в 1928 р. був заснований Фонд для поширення культури. Його завданням є популяризація в краю науки, мистецтва та просвіти взагалі. Від 1930 р. Ісланд має *радіо-*

пропаганду з метою поширення культури через зв'язок цього острова з цілим світом. Всі ці установи одержують грошову підтримку від держави та муніципальних установ (42; 128—129).

г) Чимало доведеться Ісланду надолужувати на полі *мистецтва*, яке з усіх ділянок культури було тут досі найбільше занедбане, що пояснюється головню його політичною неволею та скрутним господарським положенням. Тут згадувалося вже про початки ісландського театру та про «Товариство прихильників мистецтва» (1916). Старий Ісланд знав тільки прикладні мистецтва (різьбу по дереву, виріб килимів, артистичних металевих річей). Малярство, скульптура і навіть музика (хоч народня та церковна пісня мають тут досить давні традиції) — на Ісланді згідно недавньої дати. Розвиток сучасної ісландської *музики* почався від студій над старою піснею і національним музичним інструментом, т. зв. «*langspil*», що уявляє із себе своєрідну комбінацію скрипки з цитрою. В 1860 р. заклався перший ісландський хор. Каменярами новочасної ісландської музики були *П. Гудзйонссен* (1812—77) та *Й. Гельгассон* (1839—1903). Спів хоровий поширився згодом по цілїм острові. Щойно в ХХ ст. Ісланд ознайомився з симфонічною та оркестральною музикою. Звичайно, найбільше плекається тут все ще вокальна музика та аранжировка народньої пісні. Із сучасних ісландських композиторів слід згадати *Свейнберна Свейберссона* (1847—1927), *Сіґфуса Ейнарассона* († 1877) та *Палль Ізольфссона*, автора святочної кантати з нагоди тисячоліття ісландського парламенту.

Малярство також розвинулося на Ісланді щойно наприкінці ХІХ ст. Проте успіхи його значні. Переважає в нїм краєвид, що має видатних представників — *Тзорарінна Тзорлякссона* (1867—1924) й *Аегрімура Йонссона*. Крім них, є понад десять інших ісландських малярів всіх жанрів, які в 1928 р. влаштували виставу своїх праць в Данії та в Німеччині. Закордонна критика привітала їх твори незвичайно прихильно.

В *скульптурі* Ісланд має видатного мистця в особі Ейнара Йонссона († 1874), що є різьбарем світового масштабу. Його долота є кілька майстерних пам'ятників ісландських великих національних діячів. Напр.: першого колоніста цієї країни І. Арнарсона; великого національного провідника Й. Сіґурдссона; видатного письменника Й. Галльґрімссона. У Філядельфії стоїть пам'ятник його праці, що уявляє з себе першу білу людину (ісландця *Тзорфіннура Карлсефні*), яка відкрила Америку. В Рейкїявіку заходами краю був збудований «*Музей ім. Е. Йонссона*», де зібрані всі праці цього великого ісландського різьбаря (42; 158 і 127).

Звичайно, що тільки в самостійній Ісландії зможе вільно розвинутися національне ісландське мистецтво, для поступу якого дотепер були малосприяючі обставини та можливості (8^a, V, § 4; 42, XVI).

17. — Влітку 1930 р. Ісланд святкував ювілей тисячеліття існування свого парламенту. Ці урочистості набули світового характеру. На Ісланд з'їхалося коло 30.000 людей з усього світу. На цїм ювілею

були представлені всі культурні народи, парламенти, держави. Урочистості тривали кілька днів і головно відбувалися на історичнім місці (*Lögberg*), де сходився перед тисячу роками староісляндський *Althingi*. При цій нагоді ісляндський парламент засідав по ритуалу цього славетного староісляндського прасойму. Тут прийнята була ухвала про вступ Ісландії, як суверенної держави, до Союзу Народів*). Тут представники кількох десятків парламентів цілого світу урочисто привітали найстарший цей парламент. Тут відтак відбувся урочистий співацький фестиваль (38). Ціле це свято відбулося дуже величаво. «Народні урочистості — пише др. *Ф. Совкуп* — мали тут свій особливий характер. Все тут було незвичайно поважне, суворе й уважне. Історичні гри з безмежними монологами. Святочні кантати та музикальні симфонії. Люди з'їхалися сюди на конях та в автобусах за сотки кілометрів. Вони витримали сидіти на вохкій землі, траві та каміннях протягом довгих годин, побожно слухаючи ці церемонії. Не було тут жадної музики для забави, жадних танців; вночі люди відпочивали на землі в шатрах, куди з усіх боків провівав морозний ісляндський вітер» (38^b).

Навіть ці свята свідчать про те, які тяжкі умови життя на Ісландії. Політична неволя минула, але боротьба проти суворої природи лишається і надалі. «Скрізь було видно — каже цитований автор — як тяжке життя на Ісландії, повне відречення, страждання та твердої безкрайньої праці. Проте, Ісланд іде все вперед. Ще якихсь пару десятків років і людська праця, яка скрізь робить чуда, принесе також Ісландії щасливіший та спокійніший захист для цього незвичайно чесного, працьовитого, талановитого й культурного народу» (38^b).

18. Я свідомо так докладно з'ясував тут ісляндську справу. І це не тільки через те, що вона майже невідома на континенті, але головно тому, що вона є красномовним доказом безпідставності різних псевдо-наукових теорій, згідно з якими малі народи та країни ніби самою історією засуджені на поталу, як нездатні до культурного та громадського поступу. Ісляндці, — цей справді мініятюрний нарід, — блискуче заперечують такі упереджені погляди та забобони. Вони довели, що навіть в тяжких політичних та дуже несприятливих природних умовах зовсім малий нарід може культурно простувати шляхом новочасного поступу, якщо він має до цього свідому волю та щире бажання. З великим захопленням змальовує ісляндську культуру чеський палеонтолог і мандрівник *Я. Петрбок*, який відвідав цей острів «вогню та льоду» влітку 1931 р. Він влучно назвав Ісланд «королівством, яке є республікою», таким чином характеризуючи далі цей своєрідний нарід: «Чи ви повірили б, що десь у світі є королівство, де немає ані одного жовніра? Де ніколи взагалі не було війська! Де не потребують жандармів та озброєної поліції? Де, зрештою, так мало цікавляться королем, що

*) У веснянім засіданні (1931) «Європейського Комітету» при Союзі Народів ісляндський представник брав участь у ролі гостя.

лишили його на віддаленню п'яти день подорожі морем і це через те, що в 1918 р. іншого виходу ще не було. Що є на світі таке королівство, де кожна людина приходить на світ республіканцем і де ще сьогодні немає жебраків та де при теперешній світовій кризі немає не тільки безробітних, але й незможних людей? Чи ви повірили-б, що цих 108.000 людей, розпорошених на острові вдвічі більшим за Чехію, без жадного війська, не боялися в 1918 р. проголосити свою самостійність? Чи повірили б ви, що тут немає зовсім злодіїв? Тут можна залишити велосипед при дорозі на кілька днів і ніхто його не вкраде! Тут люди лишають нову вовняну ковдру біля моря і ніхто її не візьме; тут люди лишають посуд з молоком вздовж битих шляхів та звичайних доріг; забирають їх відтак вози, що потім так само розвозять порожній посуд. Чи повірили б ви, що існує десь королівство, де не крадуть і де кожен має стільки, щоби безтурботно міг проіснувати своє життя, заповнене працею радісною та вільною? Навіщо отже оцим людям, які самі собі дають раду, чужа династія, котра не зможе їм нічого дати, але скорше щось взяти? Їм, що самі собі збудували всі свої міста, шляхи, школи, університет, музей!?. Чи можна дивуватися, що ці люди з острова, зо всіх боків оточеного океаном, хочуть повної самостійности, бо їм не треба вже нікого на світі»... (31).

Ісландський приклад націоналогічно цікавий також під іншим оглядом: він немов наочно демонструє ту тезу, що *політична самостійність* є передумовою та запорукою культурно-національного розвитку народу і що кожна свідомо нація за всіх обставин мусить прямувати до цієї найвищої мети, ніколи не зрікаючися її. Відтак Ісланд є повчаючим зразком того, як навіть у політичній неволі нарід має пляново та програмово працювати для свого визволення, систематично організуючи та будуючи культурно-господарські і національно-громадські підвалини для свого національного життя.

ЛІТЕРАТУРА II.

1. *A. Baumgartner*: Island und Färöer. Freiburg. 1902.
2. *Його-ж*: **a)** Die Dichtung auf Island im 15. und 16. Jahrhundert; **b)** Isländische Dichter der Neuzeit; **c)** Die Edda — у «*Weltliteratur*» (B. VII. Freiburg im Breisgau. 1912).
3. *I. Bing*: Dějiny literatury norské. Praha. 1913.
4. *Carpenter*: Grundriss der neuisländischen Grammatik. Leipzig. 1881.
5. *Erkes*: Kurzer deutsch-neuisländischer Sprachführer mit Grammatik und Wörterverzeichnis. Dortmund. 1901.
6. *K. Gierset*: History of Island. New-Yor. 1921.
7. Gewerkschaftsbewegung. (Звіт на правах рукопису). Reykjavík. 1931.
- 7^a. *Island*. (Звіт про соціалістично-робітничий рух у публікації: *IV. Congrès de l'Internationale Ouvrière Socialiste*). Zürich. 1930.
8. *Valtýr Gudmundsson*: Islands kultur ved Aarhundredskiffet. Kbhaven. 1902.
- 8^a. *Його-ж*: Island am Beginn des XX. Jahrh. Katowitz. 1904.
9. *Його-ж*: Island i Fristatsiden. Kbhaven. 1902.
10. *O. Hansen*: Islands Renaissance. Kbhaven. 1907.
11. *Jón Helgason*: **a)** Island; **b)** Isländska litteraturen; **c)** Isländska Spraket — у шведській енциклопедії: — «*Nordisk Familienbok*», t. X. Stockholm. 1929.
12. *P. Hermann*: Island in Vergangenheit und Gegenwart. I-III. 1907-1910. Leipzig.
- 12^a. *Його-ж*: Island und Leute. (В збірці: «*Aus Natur und Geisteswelt*», № 461). 1914.
13. *H. Hermannsson*: Icelandic Authors of To-day. Ithaka. N.-Y. 1913. (Islandica VI).
14. *A. Heusler*: Bilder aus Island — в «*Deutsche Rundschau*». 1896. № 22—23.
15. *Iceland* (Island). Нарис у щорічній альманасі: «*The Europa Year Book — 1929*».
16. *Island*. Стаття в «*Herders Zeit-Lexikon*». I. 1921.
17. *Island*. Streiflyt over Land og Volk. Kbhaven. 1917.
18. *F. Jónsson*: Det islandske Sprog Historie i Kort Omrids. Kbhaven. 1918.
19. *С. Ефремов*: Національне питання в Норвегії. Львів. 1902.
20. *T. E. Karsten*: Die Germanen. (Eine Einführung in die Geschichte ihrer Sprache und Kultur). У видавництві — «*Grundriss der germanischen Philologie*». Berlin. 1928.
21. *W. H. Katas*: Skandinawischen Literaturen der Gegenwart. Wiesbaden. 1925.
22. *Ar. Kraus*: Dánsko. Jeho hmotná a duševní kultura. Praha. 1908.
23. *K. Küchler*: Geschichte der isländischen Dichtung der Neuzeit (1800—1900). I. Novellistik. Leipzig. 1896; II. Dramatik. 1902.
24. *L. Magan*. Island. (Нарис у «*Staatslexikon*»). II. 1927.
25. *Al. Mc-Gill*: The Independence of Iceland. Glasgow. 1921.
26. *Mitteilungen* der Islandsfreude. Jena. 1913. (З докладною бібліографією літератури про Ісландію).
27. *E. Mogk*: Norwegisch-isländische Literatur (в *H. Pauls* «*Grundrisse der german. Philologie*»). Strassburg. 1891.
- 27^a. *Його-ж*: Geschichte der norwegisch-isländischen Literatur. II вид. Strassburg. 1904.
28. *S. Nordal*: Udsigt over Islands literatur i det 19 og 20 århundrede. Oslo. 1927.
29. *A. Noreen*. Geschichte der nordischen Sprachen, besonders in altnordischer Zeit (в «*Grundrisse der german. Philologie*» 1913. III вид.).
30. *P. Eg. Ólason*: Grundrag af Island Historie. Oslo. 1927.
31. *Jar Petrbok*: Na ostrově »ohně a ledu« — (Вражіння з подорожі по Ісландії) в «*Právo lidu*». 1931. Чч. 186, 203, 225.
32. *H. Pieturs*: Island. Heidelberg. 1910 (у «*Handbuch der regionalen Geographie*». B. VI., Abt. 1.).
33. *I. C. Poestion*: Isländische Dichter der Neuzeit in Charakteristiken und übersetzen Proben ihrer Dichtung. Mit einer Übersicht des Geistesleben auf Island seit der Reformation. Leipzig. 1897. (Праця джерельна та дуже змістовна).

- 33^a. *Ного-ж*: Eislandsblüthe. Ein Sammelbuch neuisländischer Lyrik. Leipzig. München. 1905.
34. *Ного-ж*: Zur Geschichte der isländischen Dramas und Theaterwesen. Wien. 1903.
35. *Salmonsens Konversation Lexikon*. Данська енциклопедія (нове видання 1915—1928), де вичерпуючо та гарно опрацьована «*islandica*». Передовсім у колективнім парисі — **a**) *Island*. (В. XII; pp. 540—596) з джерельним показником літератури. З менших статей про Ісланд у цім словнику слід згадати: **b**) *Althinget* (I, 584/585); **c**) *Reykjavik* (XX, 92/93; **d**) *Sigurdsson Jón* (XXI, 392/394); **e**) *Thingvellir* (XXIII, 345/346).
36. *H. Schneider: Germanische Heldensage* (у «*Grundriss der german. Philologie*» I. Berlin. 1928).
37. *J. Sigurdsson: Om Íslands statsretlige Forhold*. Kbhaven. 1855.
38. *Dr. Fr. Soukup: a*) На Islandu; **b**) Politické poměry na Islandu. (Вражіння з подорожі голови ч. сл. сенату на ювілейні свята ісландського парламенту в 1930 р. (у «*Večerníku Práva lidu*» 1930, чч. 156 і 160).
39. Статті з нагоди тисячаріччя ісландського парламенту у «*Prager Presse*» 1930. Чч. 165 і 190.
40. *J. Svensson: Nonní, mladý Islandan vupráví své příhody*. Praha. 1921. (У збірці: «*Země a lid*», ч. 18).
41. *M. Thordarson: The Althing Iceland's Thousand Year old Parliament 930—1930*. Reykjavík. 1930.
42. *Thorstein-Thorsteinsson: Iceland*. 1930. Handbok published on the fortieth Anniversary of Landsbanki Íslands (National Bank of Iceland). Reykjavík. II. вид. 1930.
43. *W. H. Vogt: Die heutigen Isländer*. (Mitteilungen der schlesische Gesellschaft für Volkskunde). Breslau. 1906. (Heft 15).
44. *W. H. Vogt — H. Spethmann: Deutsche Isladforschung*. I—II. Breslau. 1930. (Колективна ювілейна праця під редакцією проф. *Фогта* та *Шпетмана* у двох томах, з яких перший є присвячений з'ясуванню *культури*, а другий — *природи* Ісланду).
45. *М. Лотоцький: Між огнем і ледом*. (Ісландія — країна тисячі можливостей). У час. «*Життя і Знання*» (Львів). 1929, ч. 9 (21).
46. *Trygvi Sveinbjörnsson: Ísland í 1931*. У час. «*Nordisk Tidskrift*»... (Stockholm). 1932. № 2.

III. БЕЛЬГІЯ ТА ФЛЯМАНДСКЕ ПИТАННЯ.

1. — *Бельгія* — це, без сумніву, одна з найцікавіших країн під кожним оглядом. Історик, політик, соціолог, а передовсім — *націолог* може на живому прикладі Бельгії багато дечому навчитися. В афористичних характеристиках Бельгії з боку різних видатних діячів і дослідників була належно зазначена її своєрідність та окремішність. Наполеон називав її «європейським пляцдармом» («*le champ de bataille de l'Europe*»); славетний французький географ *Е. Реклю* вважав її «досвідним полем Європи» («*le champ d'expérience de l'Europe*»). Новітній дослідник сучасної Бельгії *Г. Шарріо* (6) порівнює її з «*соціальною лабораторією*». Але передовсім і головню — Бельгія, це клясична країна *національної боротьби та змагань*, асиміляційних заходів і визвольних прямувань, словом, свого роду націологічна «*досвідна станція*» однаково цікава як для пануючих, так і для поневолених народів (4).

По зв'язку з флямандським питанням бельгійська проблема трактується в цім нарисі виключно з *націологічного* боку. Для українського читача національні відносини в Бельгії можуть мати спеціальний інтерес через те, що з одного боку спір *фляmano-валонський* багато де в чім нагадує *українсько-польську* ворожнечу в *Галичині*, а з другого — що у *фляmano-голяндських* відносинах можна добачати деякі аналогічні моменти з *подвійним* аспектом *української справи*. Маю на думці той своєрідний український *дуалізм*, не тільки *краєвий*, але до значної міри і *психо-національний*, що є вислідом неоднакового історично-політичного розвитку Великої та Західньої України (конкретно — Східньої Галичини). *Збруч*, як *внутрішній кордон* України є символічним, мовляв, виявом цього наддніпрянсько-наддністрянського дуалізму, що нагадує багато де в чім фляmano-голяндське національне роздвоєння, помимо спільної мови та програмового «*нідерляндського*» *соборництва*, особливо ж серед флямандців (4^a).

Бельгія не раз трактується, як країна вищої національної синтези. Говориться іноді навіть про *бельгійську націю*. Славетний бельгійський історик *Г. Пірен* є захопленим ідеологом та каменярем цієї теорії (39^b). На його думку, початки бельгійської нації датуються вже від XV ст. та зв'язані з бургундськими впливами в цій країні. Для Пірена Бельгія є нація не тільки в *державно-політичнім розумінню*, але і під культурним оглядом. Він доводить існування національної «*бельгійської душі*» (*l'âme belge*). Інші дослідники, напр., *Курт*, гадають, що формування бельгійської нації почалося щойно перед сто роками, а саме після революції 1830 р.,

коли Бельгія відокремилася від Голандії (6; 13). Попереду згадана теорія бельгійського історика рішучо заперечується як з боку флямандців, так і валонів. Лідер цих останніх Ж. Дестре — у своєму славетному «Листі до Короля» (1912) категорично проголошує: «Ні, Sire! Нема бельгійської душі. Злиття флямандців і валонів не є бажане; але колиб воно і було бажане, треба ствердити, що воно не є можливе... Sire! В Бельгії є флямандці та валони, але не існує жадних бельгійців» (10, 21, 22; 24, 180). Мовний кордон залишився непорушним, маніфестуючи вперту волю двох народів до незлиття (10; 21—22). Флямандці гадають, що сучасна Бельгія була для них мачухою і що вона програмово прямувала до засимілювання флямандського населення в цій державі. Отверто про це казав Ш. Рож'є, один із провідників бельгійської революції 1830 р., доводячи, що в Бельгії урядовою мовою має бути тільки французька і що тому державний апарат мусить бути в руках валонів та люксембурзців, бо, на його думку, «таким чином, флямандці усунені дочасно від привілеїв, зв'язаних з цими урядами, будуть примушені вивчити французьку мову; відтак і спроквола, таким чином в Бельгії буде знищений германський елемент». Ще яскравіше Рож'є висловив цю свою думку в листі до лорда Пальмерстона, кажучи, що «всі зусилля нашого уряду мають прямувати до знищення флямандської мови, щоб таким чином було підготовлене злиття Бельгії з нашою великою батьківщиною Францією» (42; 14). Цією загрозою прилучення до Франції валони охоче послуговуються в своїй антифлямандській кампанії, хоч самі радо закидають північним своїм компатріотам германофільський сепаратизм.

З націоналістичного становища, звичайно, нема жадної бельгійської нації, а є тільки бельгійська держава. Ш. Шарріо дуже критично ставиться до Бельгії, навіть як до державної формації. «Якщо існує якась мапа, справді погано зроблена, — каже він, — так це мапа Бельгії. Бо є одна Фляндрія бельгійська, а друга французька; бо є Ардени бельгійські та Ардени французькі; є Люксембург бельгійський та Люксембург німецький; Лімбург бельгійський та Лімбург голандський. Бельгія у всій цій недоладності уявляється немов гібридний витвір, або саламаха з «відламків кордонів» (6; 47). Національний дуалізм Бельгії тепер визнає більшість її дослідників, які категорично заперечують існування якоїсь мітичної «бельгійської душі». Ш. Шарріо, напр., слушно констатує, що ще «й досі Бельгія не набула вповні свідомости своєї національності... Суспільний устрій — я маю тут на увазі передумовини для існування нації — витворив в Бельгії лише зовсім штучну єдність, цілком умовну. Флямандці та валони мають різні властивості та побут» (6; 15). Флямандські самостійники у своїй програмовій заяві кажуть з цього приводу, що «самостійна Фляндрія та самостійна Валонія є неминучими передумовинами визволеної Бельгії» (42; 80). Також валони, вже навіть після війни, підкреслюють цей національний дуалізм Бельгії. «Валоніо-флямандський конфлікт, — каже один із їхніх лідерів, — це є не тільки звичайний конфлікт матеріаль-

них інтересів. Передовсім — це суперечність вдач, думок, культур... Два наші народи мають право на життя, свободу, щастя»... (7; 41, 43).

Цей національний дуалізм Бельгії не можуть заперечити навіть прихильники державно-політичної її єдності та вороги валоно-флямандського сепаратизму. Не відкидає його цілком ані *Пірен*, автор «*бельгійської душі*». Бодай у своєму викладі в Льежі (в 1905 р. з нагоди міжнародньої виставки), він підкреслюючи культурну єдність Бельгії, констатував, проте, паралельне існування в цій державі двох національних почувань, валонського та флямандського (37; 11). Також проф. *А. Вермейлен*, видатний флямандський діяч, на думку якого, «існування об'єднаної Бельгії є міжнародньою неминучістю» (52; 5), підкреслює, проте, надзвичайну складність бельгійської проблеми, «бо у нас — каже він — мовні різниці ще збільшуються через різниці господарські та політичні»... (52; 6).

Звичайно, що екстремісти з обох боків заперечують будьяку єдність Бельгії та взагалі рацію існування цієї держави. *Ляббертон* у своїм політично-соціологічному нарисі флямандського руху висловлює думку, що «докази про єдність (Бельгії), здається, менше базуються на досвіді минулого, ніж на бажаннях очікуваного майбутнього» (28; 42). Дехто, напр. *Л. П'єрар*, радить рахуватися з Бельгією, як з існуючим фактом. «Бельгія існує — (підкр. ориг. *Б.*) — пише він — чи цього хтось хоче, чи не хоче. Навіть більше: *уявивши собі, що її немає, треба б було її винайти*. Не може бути думки про те, щоб вона швидко зникла з європейської шахівниці» (37; 21). Про майбутність Бельгії, в зв'язку з різними проєктами полагодження національного конфлікту в ній, буде мова вкінці цього нарису. Тут наведу ще цитату з цікавої розвідки *К. Кавтського*, яку можна вважати одною з кращих спроб соціологічної аналізи бельгійської проблеми. На його думку, «...Бельгія уявляє із себе державний утвір, що лучить *два народи, які від тисячі років гостро відокремлені один від одного* і то так, що мовний кордон між ними ніде не пересунувся якимось помітно; це — два народи, з яких кожен виявляє сильне національне життя, кожен є зв'язаний спільною мовою з народом по другий бік державного кордону — на півдні з французьким, на півночі — з голяндсько-фрізьким, але які, проте, міцно тримаються разом і досі, все відкидаючи прилучення чи туди, чи сюди»... (23; 48). Є зовсім зрозуміло, що німецькі дослідники здебільшого заперечують Бельгію саме з національного становища. Особливо ж під час світової війни. Напр. *К. Керлен* у своїй розвідці трактує Бельгію як фактично лише «*правничо-географічне поняття*» та штучний політичний витвір великодержавної дипломатії (25; 9, 36). Інші автори, як *Фр. Йостес*, *К. Борхлінг*, *Фр. Блюнк*, *П. Оссвальд* найбільш критично ставляться до Бельгії саме з націоналістичного боку. Проте й серед німецьких письменників є деякі, що визнають націо-державну рацію існування Бельгії, як скажім, відомий географ *А. Кірхгоф*, що пояснює життєздатність її момен-

тами *господарського* характеру (26; 41), або *Г. Вімбург*, для якого Бельгія є прикладом, так би мовити, «складної нації» (*Gesamtvolk*), що на зразок Швейцарії витворилася в процесі історичного розвитку та спільних громадських і культурних традицій (54; § 2, 4).

2. — Бельгія є, отже, своєрідним державно-політичним об'єднанням двох різних територій та цілком різних народів. Історія, що ніби сприяє цьому об'єднанню, проте заховала майже непорушним *мовний кордон* між цими двома складовими її частинами. Від V—VI ст. нашої ери цей кордон майже не змінився. «Він відповідає правдоподібно — як припускає *Л. П'єрар* — або стародавньому римському шляхові, або є колишньою оборонною військовою лінією» (37, 12; 22^a, 5). «Хоча цей кордон — каже цитований П'єраром *T. Garrison Рід*, автор спеціальної монографії — «*Gouvernement and Politic in Belgium*», додержує досить рігорозно загального східньо-західнього напрямку, звичайно оминаючи міста, проте іноді він проходить через саму середину вулиці. На протязі віків фактично він майже не змінився. Села, де говорять французькою мовою, віддавна стоять супроти флямандських сел, один бік вулиці лишається все флямандським попри другого французького без будь-якого впливу одної мови на другу; не видно також тенденції до витворення спільної мови» (37; 13). Цей кордон починається біля Візе (*Visé*), недалеко від Аахену, на південь від Брюсселя та Кортрайку (*див. mapy*) і прямує до Кале (*Calais*) в північній Франції. На північ від цієї демаркаційної лінії живуть флямандці, на південь — валони. Цікаво, як майже рівно поділені під цим оглядом дев'ять провінцій, з яких складається Бельгія. Отже чотири північні провінції (Фляндрія Західня та Східня, Антверпен, Лімбург) — є чисто флямандські; чотири південні (Ено, Намюр, Льєж і Люксембург) — є валонські; дев'ята ж — Брабант з бельгійською столицею Брюссель — поділена на дві частини, фактично теж належить до національної флямандської області, але здебільшого вважається свого роду нейтральною територією» (37, 12—13; 18, 33—36). Цей національний розподіл Бельгії з *територіального* та *популярного* боку ілюструє наведена нижче статистична таблиця (10; 29):

Назва провінції	Площа в км ²	Населення після даних 1921 р.	
Фляндрія Східня	3.000	1.110.981	Фляндрія.
Антверпен (провінція)	2.832	1.030.671	»
Фляндрія Західня	3.235	822.452	»
Лімбург	2.412	304.450	»
Разом	11.479	3.268.554	
Ено (Hainaut)	3.732	1.229.810	Валонія.
Льєж (провінція)	2.895	869.246	»
Намюр (провінція)	3.660	349.488	»
Люксембург	4.418	223.075	»
Разом	14.705	2.671.619	
Брабант	3.283	1.541.960	Фляmano-валонська область.
Королівство Бельгія	29.467	7.482.133	

Національні взаємовідносини в Бельгії дуже цікаві під *статистичним* оглядом. Флямандці творять фактично тут більшість, хоч є поневоленою нацією. Числове відношення флямандського населення до валонського таке, що на 4 міл. флямандців припадає 3 міл. валонів. Але попри цього коло $\frac{3}{4}$ міл. є тут ще т. зв. «утраквістів», себто власне флямандців, що знають і говорять крім рідної мови також французькою. Бельгійські франкофіли особливо підкреслюють цю обставину, стараючись довести, що Бельгія є *двомовною* країною (теорія т. зв. «*білінгвізму*»).

Офіційальна статистика в Бельгії, як і скрізь у державах з різнонаціональним населенням, є на некористь поневоленого народу, себто в данім разі — флямандців. Розвиток національних взаємовідносин у Бельгії від середини минулого століття з'ясовує нижченаведена статистична таблиця (24; 164):

Мова	1886 р.	1880 р.	1900 р.	1910 р.
Тільки флямандська	2.406.491	2.485.384	2.882.005	3.220.662
Тільки французька (валонська)	2.041.784	2.230.316	2.574.805	2.883.334
Тільки німецька	35.356	39.550	28.314	31.415
Флямандська і французька	308.361	423.752	801.587	871.288
Флямандська і німецька	1.625	2.956	7.238	8.652
Німецька і французька	20.448	35.250	66.447	74.993
Всі три мови	4.966	13.331	42.889	52.547
Жадна з цих трьох мов	6.924	6.412	350.263*)	330.893*)

В цих даних звертає увагу досить висока цифра т. зв. «*утраквістів*», що говорять двома краєвими мовами. Звичайно, це флямандці, бо (в 1910 р.) на Валонію припадало їх тільки 112.343, на Фляндрію ж 745.945. Вони зосереджені переважно в провінції *Брабант*, де є *Брюссель* і де двомовність дуже поширена. Зрештою, в Бельгії переважає в обох національних її частинах яскрава та виразна *одномовність*. За даними перепису 1910 р. 85,4% її населення послуговувалося тільки одною мовою; двох мов уживало 13,9%, а трьох — 0,7%. Тільки по-флямандському говорило — 45,4%, а по-французькому (зглядно по-валонському*) — 39,9%. Ще яскравіше виявляється *одномовність* Бельгії, коли взяти під увагу кожен з її національних областей окремо та виключити *брюссельську округу*, як робить проф. *А. Вермейлен* у своїй аналізі мовно-національних відносин у цій країні. Використовуючи дані перепису населення з 1910 р., він констатує, що в чотирьох північних провінціях плюс Леувенська округа 79,61% населення знає тільки *флямандську* мову, натомість лише *французьку* — 2,01% і здебільшого вживають французьку мову — 3,99%. Для Валонії (з додатком Нівельської округи**) — маємо аналогічні цифри: тільки французькою (себто пере-

*) До цієї рубрики включаються від 1900 р. бельгійські діти у віці до 2 років. *Б.*

**) Бельгійська статистика не реєструє у Валонії окремо французьку та місцеву краєву мову. В кожному разі валонське село та провінція мало знає французьку мову. Взагалі Бельгія говорить не найкращою французькою мовою, яку французи зневажливо називають «*parler belge*» (24, 153 і 129; 10, 45). Зокрема, французький поет *Бодлер*, що жив деякий час у Брюсселі, майже ненавидів бельгійців, іронізуючи та висміюючи їх у своїх віршах (*Amoenitates bel-*

важно валонською) мовою говорить 88,14%, лише флямандською — 1,18% і здебільшого по-флямандському — 2,39% (52; 39). Двомовність взагалі є явищем *міським*. Найбільш вона поширена в Брюсселі (50,80%), — цьому «місті метисів», як призириливо називає Ж. Дестре бельгійську столицю (10; VII), або в цій «столиці культурних гермафродитів», як висловився автор «Жалібного співу Фляндрії» (49^b; 30). Натомість, село і менші міста є виразно одномовними.

3. — Слід тепер зупинитися подекуди на характері населення та території Бельгії. Відразу ж доводиться констатувати, що попередню згаданий *національний дуалізм* її має своє яскраве відбиття як у цілком ріжній *природі* Фляндрії і Валонії, так і в зовсім ріжнім *фізичнім* типі флямандського та валонського населення. Це не дивно, бо флямандці та валони є цілком ріжного походження: перші — *германського*, *другі* — *кельто-романського*. Кельтські впливи, напр., залишили свій наявний відбиток на валонській мові, яка щойно з кінця XVIII ст. почала перетворюватися в літературну. Фляманець відрізняється від валона цілим своїм психо-фізичним типом. Фляманець більший, сильніший, міцніший, спокійніший, мовчазний і витриваліший; натомість, — валон — менший, слабший, дуже рухливий та балакучий, але не такий витривалий. Фляманець дуже релігійний і навіть містичний; валон — байдужий в релігійних справах і назагал легковажніший. «Контраст — каже III. Шарріо — є вражаючий: він обумовлений походженням та спадщиною. Проти чужинців, навіть під їх пануванням, фляманець на протязі століть клав ошір своєю тяжкою пасивністю, своєю шорсткою незбагненістю та своїм непорушним традиціоналізмом. Валон своїм майже південним оптимізмом все був гнучкіший та краще міг пристосуватися до ріжних режимів. Якщо свобода була забезпечена, він не хотів нічого більше»... (6; 20).

Населення Фляндрії та Валонії так само ріжне, як ріжні їхні *країни*. Немов сама природа моделювала національні їхні вдачі. Валони живуть в Арденах навкруги Мези; флямандці заселяють безмежні рівнини довкола Шельди. Валонія — це гірнаста країна; Фляндрія — це низина без однісінького горбка. Валонія — це одна з найбільш промислових країн Європи, один з головних центрів тяжкої індустрії; Фляндрія — це передовсім країна сільського господарства. Цікаво змалював цей контраст флямандського і валонського краєвиду бельгійський письменник К. Лемоньє: «У Фляндрії — каже він — всі шляхи ведуть до бастіонів, цвинтарів, ратуш і могил; вони тягнуться вздовж річок, попри сплячі канали та поля, де, немов символ народу, ростуть коноплі, капуста,

dicae) і ще більше у творах, що вийшли після його смерті (Oeuvres Posthumes), як молосків, мави або «барокове плем'я, якого досі світ не бачив»... Автор славетних «*Kvitiv zla*» особливо погорджував бельгійцями за те, що вони так жахливо калічать французьку мову. «On ne sait pas le français — хотів він у проєктованій своїй книзі про Бельгію — mais tout le monde affecte de ne pas savoir le flamand» (тут не знають французької мови, але всі уявляють, що не знають по-флямандськи). Пор. замітку *Baudelaire über Belgien* в 60; 72—73.

пшениця і льон; відтак ці шляхи ведуть до моря. У Валонії ж всі шляхи простують до шахт, каменоломень, фабрик чи металургічних заводів; вони оточені лісами, скелями та чорними полями і зникають десь в глибині землі. Шляхи ж — це життя, що змінюється відповідно до краєвидів і вдачі»... (24; 126). Цей внутрішній дуалізм Бельгії, звичайно, не міг не відбитися на національних взаєминах цих двох народів, які здебільшого мало приятельські і часто ворожі; психологічно це річ зрозуміла. Фляmano-валонський конфлікт історично виявлявся в традиційній боротьбі проти політично-культурної гегемонії з французького боку. З XIII вже століття датується відоме антифранцузьке бойове гасло фляманців (24; 135): «Wat walsch is, valsch is! Slaat al dood!» (Що валонське, те нещире! Бий усіх на смерть!). В одній старій фляманській хроніці говориться (24; 134—136): «Die Flamingen mogten den Franschman met Zout noch Smout» (Фляманці не хочуть француза ані з сіллю, ані з смальцем).

Проте, Бельгія є політичним фактом. Бельгійська держава, це немов католицьке подружжя, себто аж до смерти нерозлучне, без огляду на те, чи є, чи нема в ньому кохання. Навіть фляманський чи валонський сепаратизм, зрештою епізодичний, це явище випадкове в історії Бельгії. Як слушно констатував К. Кавтський, ані фляманці ані валони не мріють про «Anschluss» із сусідом (23; 48). Відкидає сепаратизм, як методу вирішення національного питання в Бельгії і нещодавній (1929) т. зв. «соціалістичний бельгійський компроміс», про який буде мова далі (§ 28). Причину цього ніби парадоксального факту треба шукати в економічних обставинах: під господарським оглядом Фляндрія та Валонія це дві країни, які одна одну взаємно доповнюють (26; 41). «Поміж Фляндією — каже Л. Перар — країною хліборобства і морських портів, країною селян і ткачів та Валонією з її шахтами, каменоломнями, великими лісами, її металювцями та шклярами існують дорогоцінні господарські зв'язки. Антверпен, що є одним з найбільших портів світу, обслуговує так само промислові долини Мези і Санбри, як і фляманської низини. Бельгійські провінції, кажучи словами пост-імпресіоністичних малярів, це, немов кольори, що один одного доповнюють» (37; 9).

4. — Історія кожного поневоленого народу пересякнена національною трагікою. Проте, небагато є народів-кріпаків, з якими доля обійшлася б так жорстоко, ніж фляманці. На світі небагато є місць, що були б ареною таких кривавих подій, як понурий замок фляндрійських князів у Генті. Вічні переслідування та боротьба за національну самобутність і незалежність є провідними мотивами історії фляманського народу. Вже сама його назва є красномовним доказом цього сумного факту. Назва *Vlaming*, себто фляманець, мала повстати з фрізького слова *vloome*, що значить *тікати* і первісно вживалася для означення фляманських втікачів та емігрантів, котрі з примусу, кидаючи рідний край, тікали головно на північ, де оселялися серед фрізів у теперішній Голандії (24; 125).

Зрештою, саме це слово, як назва, значно старше, бо вперше було історично зафіксоване в 678 р. (22; 5).

Історія флямандського народу цікава ще й з іншого боку: політично вона пошматована більше, ніж українська. Мало який народ мав стільки політичних панів, як флямандці. Рим, Франція, Іспанія, Австрія, знову Франція (цим разом революційна), Голандія, — ось список головних держав, під пануванням яких довелося жити флямандцям у різних фазах їхньої драматичної історії. Проте, вони мали і «золоту добу» свого культурно-національного та господарського розцвіту, а саме в XIV та XV ст. *Гервінус* у своїй «Історії XIX ст.» каже, що «бельгійські провінції у середньовіччю випередили щодо загального культурного значіння всі європейські країни, навіть Італію, ставши на початку хрестових походів посередниками між Азією та Європою, як і між північчю та півднем нашого континенту, та коли *Brügge* був осередком світової торгівлі, а малі князьки цієї країни давали цісарів і королів Єрусалиму, Царгороду, Чехам та римській імперії» (23; 48—49). Але це було тільки епізодичне *intermezzo* на загальному понурім тлі флямандської історії, з головними фазами якої слід тепер бодай побіжно ознайомитися.

Поневолені народи часто називаються «*неісторичними*». Це через те, що їхню історію здебільшого присвоюють собі державні народи-сусіди, мовляв, у порядку політичної окупації та гегемонії. Цей факт особливо яскраво кидається в вічі, коли мова про флямандців. Політична їхня історія, немов мозаїкою, вписана здебільшого в «книгах буття» ближчих і дальших сусідів. Причину цього явища слід шукати передовсім в географічному положенню Фляндрії та Бельгії. Як країна на периферії романо-германських світів, Фляндрія політично все була дуже експонована. Цей *геополітичний* момент у бельгійській проблемі слушно підкреслює *Кавтський*, порівнюючи Бельгію під цим оглядом з Палестиною та підкреслюючи її значіння, як «*коридорної країни*» (*Durchgangsland*), а тому і країни, з приводу якої виникло чимало непорозумінь («*ein vielumstrittenenes Land*» 23; 48, 49). Під цим оглядом є дещо спільне між долею великої України та малої Бельгії, звідки і деякі аналогії в історії цих двох країн, як про це була вже тут згадка і до чого ще вернемося згодом.

Навіть політично Фляндрія виступає на арену історії майже одночасно з Україною, бо в 863 р., коли після розпаду імперії Карла Великого, повстало фляндрійське князівство; його можна вважати першим проявом політичної організації флямандського народу, майбутність якого відтак все була під загрозою головно з боку Франції. Цікаво, що Фляндрія, хоч і була сусідкою з Німеччиною, але *політично* не входила вона до німецької державної організації (44; 14). Постійна боротьба флямандців проти французьких замахів виробила в них непереможне змагання до волі. Не багато в народів, у яких любов до волі була б більш стихійна, ніж у флямандців. «Ми бачимо — каже *Освальд* — що почуття свободи, стихійно демокра-

тичне почуття, доведене тут до вершку, як ніде інде»... (34; 37). Це не раз дошкульно відчули на собі різні епізодичні пани Фляндрії, а передовсім французи, які були дуже настирливими у своїх зазіханнях на цю країну. Ще і досі найбільшим національним святом флямандців є роковини славетної битви під *Кортрайком* (Kortrijk), де 11 липня 1302 р. флямандське робітництво та ремісництво знищило вицвіт французького лицарства і таким чином скинуло французьке ярмо. В цій історичній битві флямандський *plebs* здобув, як військовий трофей, 700 лицарських *золотих острог* (23; 49), через що ця подія зветься «битвою золотих острог» (*Guldensporenslag*). Роковини її скрізь по всій Фляндрії святкуються дуже урочисто. В цей день з присмерку середньовіччя виринає знов перед очима поневолених нащадків колишня Фляндрія в розцвіті своєї національної самостійности та культурного «золотого віку».

Проте, боротьба проти французького поневолення не була легкою. Національний цей ворог незабаром мав щирих союзників серед вищих шарів флямандського населення, які охоче засвоювали французьку мову і панські звичаї, щоб згодом цуратися та зраджувати власний нарід, який навіки затаврував їх зневажливим епітетом «*Leliards*», себто прихильників «*лілей*», що була політичною відзнакою Франції. Себе ж флямандці патріоти називали «*kluuwaards*», себто «*кігтями*», натякаючи цим на льва, що є геральдичним звірем Фляндрії.

5. — «*Золотий вік*» своєї історії флямандці переживали в середньовіччю. XIV та XV ст. були добою не тільки культурно-національного, але й господарського «флямандського розцвіту» (*De vlaamsche bloeitijd*) по влучному вислову *Л. де Раара* (43^a; VIII). Фляндрія, це «...країна старого і сильного кунецтва та могутнього ремісництва»... (23; 48), а через це і надзвичайного розвитку *міської* культури. Флямандці — це яскравий приклад нації *муниципального* типу, де процес її формування відбувався довкола міста, захоплюючи в першу чергу міські верстви населення. Відтак флямандці історично є одним із найстарших прикладів національного самоозначення в Європі. Слушно констатує цей факт проф. *Фр. Йостес* — «як зовсім незвичайне явище в середньовіччю...», звертаючи увагу на «національну свідомість флямандців, що (вже тоді) енергійно виявилася в їхній боротьбі за свою мову» (22; 7). Не дивно, що вони перші зрозуміли політичне значіння нації в державному життю і що саме їм Європа завдячує перший акт про рівноправність мов в країні з ріжнонаціональним населенням. Маю на думці історичну їхню «*Велику Привілегію*» (з 1477 р.), якою так захоплювався *М. Драгоманов* у своїх «*Чудацьких думках*»... (12^a; 75), називаючи її одним із світліших прикладів середньовічного лібералізму. Цим актом встановлювалася рівноправність обох краєвих мов (французької та флямандської) на території сучасної Бельгії (25; 24—25).

а) Звичайно, цей культурно-національний та господарський розцвіт Бельгії підготовлювався здавна. Боротьба проти французьких замахів на незалежність рідного краю сприяла національному усвідомленню флямандців. Передовсім це виявлялося в самоозначу-

ванню флямандців з боку мови. Вже в XII ст. флямандці мали неабияке власне *письменство*. В другій половині згаданого століття ця література дала видатного поета *всенімецького* масштабу *Г. ван Вельдеке* (H. van Veldeke), який був батьком *лицарської поезії* та одним із каменярів придворного епосу в Німеччині. Він послуговувався в своїх творах середньо-німецькою мовою. Особливо славетним він став через свій переспів «*Енеїди*» Віргілія рідною мовою, яка, завдяки цьому твору, почала поширюватися серед тодішньої аристократії, бо уважалося добрим тоном закидати по-флямандськи у розмовах на високі теми на доказ своєї освіченості» (22^a; 12—13). Фляндрія під літературним оглядом була також батьківщиною т. зв. «*звірячого епосу*» в Європі. Тут повстав у XIII ст. славетний його зразок «*Van den Vos Reinaerde*» (Про Лиса-Микиту), що відтак у безчисленних варіантах обійшов цілу Європу. *К. Керлен* вважає його «чудовою демократичною германською пародією тогочасного французького придворного лицарського епосу» (25; 20). Новофлямандське відродження відкрило цей забутий архітвір старофлямандського письменства, що його так майстерно опрацював знову Гете (Reineke Fuchs) і чудовий український переспів якого дав *Ів. Франко* (Лис-Микита). Найбільшим поетом старофлямандського письменства був *Яків Маарлянт* (Jakob van Maerlant 1235—1291), одночасно один із видатніших вчених своєї доби та перекладчик на рідну мову кращих тогочасних архітворів. Маарлянт послуговувався виключно *поетичною* формою і все писав у віршах. Головний його твір зветься «*Дзеркало історії*» (Spiegel historial) та має 91.000 віршів. Більш оригінальними і цінними з мистецького боку є його дрібніші поезії, в яких живо бренть національна мелодія, особливо ж антифранцузький настрій. Вороже було його відношення до тогочасних французьких поетів, яким він закидав нещирість і ненауковість. Під цим оглядом дуже характерним є цей його вірш:

«Al die walschen, valschen Poeten
Die meer rijmen, dan sie weten»...

Себто:

«Всі французькі поети нещирі:
Вони більше римують, ніж знають»... (24; 139).

Маарлянт мав великий вплив на розвиток середньовічної німецької поезії взагалі. Небезпідставно його прозвали «батьком німецьких поетів». Звичайно, його літературний вплив у батьківщині був не менший, особливо ж у Брабанті. Для старофлямандського письменства дуже характерними є *народні пісні*, як духовного, так і світського змісту. Початки їх датуються вже із середини XIV ст., але доба розцвіту цього роду літературної творчості флямандського народу припадає на середину XV та першу половину XVI ст. Чудовою пам'яткою цього жанру флямандського письменства є т. зв. «*Гарна книга пісень*» (Een schoon Liedekensboek), що вийшла друком у 1544 р. в Антверпені з метою «заганяти сум та мелянхолію»

(22^a; 16). XIV ст. взагалі було добою розквіту старофляманської прози, видатним представником якої був Ян ван Ройсбрук (1294—1381), письменник містичного та філософськи спекулятивного напрямку. XV ст. натомість характеризується могутнім вибухом поетичної творчості. Серед плеяди поетів цієї доби найцікавішою є Ганна Байнс (A. Vijns), що учителювала в Антверпені та писала не лише палкі «рефрени» (Refereien) проти реформаційних заходів Лютера, але й справді поетичні вірши, в яких мистецьки змальована була природа та чутливе жіноче серце авторки. Еспанський наїзд відтак задушив культурне життя й творчість фляманського народу. «Фляндрія — каже К. Керлен — стратила підчас еспанського терористичного ладу не тільки свій матеріальний добробут, але, що є ще важнішим, зникли тоді її духовні провідники та учителі народу» (25; 33).

Одночасно у Фляндрії розвинулося теж середньовічне театральне мистецтво. Спочатку, звичайно, у формі містерії релігійного характеру; відтак воно поширилося на теми цілком світського змісту. Про значний його розвиток у той час свідчить факт, що були організовані спеціальні товариства для плекання театрального мистецтва, т. зв. «Rederijkers», себто «реторичні камери», поширені досить густо по всіх Нідерляндах. Це були «товариства для забави» (gheselen van spele), історичні відомості про які сягають аж до 1400 р. Свого найвищого розквіту вони досягли в середині XVI ст. у виді великих т. зв. «краєвих урочистостей» (Landjuweele), що фактично були святочними зборами всіх таких товариств цілої Фляндрії. Вони були власне стихійною маніфестацією фляманських національних почувань у той час. Історично найславнішими та найбільш урочистими вважаються «Landjuweele» в Генті в 1539 р. та в Антверпені в 1561 р. (22; 13). Ці «реторичні спілки» мали, зрештою, більш широке поле діяльності: попри красномовство і театр, головним їхнім завданням було плекання рідної мови. Властиво ця остання обставина з національного погляду забезпечила їм тривке місце в історії фляманської нації (22^a; 25—26).

б) Розвиток рідної мови і письменства це тільки один із творчих чинників у процесі початкового формування фляманського народу. Попри нього слід відмітити великий громадський здвиг у тодішній Фляндрії: розцвіт купецького і ремісничого стану, а поруч з тим і політично-громадське самоозначення міста. Цьому сприяв господарський та політичний розвиток цієї країни в XIV та XV ст., отже в бургундській фазі її історії, коли фляманський нарід пережив найкращу добу національного здвигу, прямуючи до здійснення традиційного свого гасла: «Мінімум влади при максимумі свободи» (6; 78). Це все разом мало незвичайно корисний вплив на культурний його розвиток взагалі.

Коротенько зупинимось тут на цих моментах «золотого віку» фляманського народу.

Фляманська міська буржуазія почала визволятися вже в XIII ст. В архівах міста Антверпена є грамота з 1223 р., якою гер-

цог Іван I давав міщанському стану *carte blanche* за допомогу з їхнього боку. Так монархічний лад у Фляндрії був наперед загальмований та обмежений. Податки мусили князі *вижебрувати*. На старофлямандській мові данина князям називалася «*bede*», що дослівно означає «*жебранина*». Середньовічна правнича наука дефінювала тому Фляндію, як «країну жебранини» (*Een land van bede*). Зокрема флямандські міста були під цим оглядом непримиримі. «Жадні субсидії (розуміється, королеві) без полагодження наших домагань» — було їхнім гаслом. У Фляндрії князі панували з волі *народу*, а не з божої ласки. Актом «радісного вступу» («*blyde incomst*» = «*la joeyese entree*») вони, обіймаючи тут владу, наперед святочно гарантували права й вільготи «підданих». *Гуго Гроцій* слушно сказав про своїх земляків: — «*Закони у нас вище за короля*» (54; 12, 17). Згодом, у XVII та XVIII ст. — в добі національної «руїни» флямандцям доводилося раз-у-раз нагадувати окупантам Фляндрії про це своє традиційне свободолюбство... Так почалася еманципація флямандського міста саме в той час, коли татарська навала руйнуючою лявиною впала на Київську державу. Незабаром міські громади у Фляндрії здобули для себе *фінансову автономію*, що забезпечило муніципальний розцвіт цієї країни. Заховалася дуже цікава під цим оглядом ухвала брюжського (*Brügge**) міщанства з 1280 р., де говориться: «Громада хоче знати рахунки й бачити, куди йдуть гроші: про це треба її інформувати, бож вона платить гроші» (6; 80—81). Так успішно почалася еманципація міського стану, що відтак зорганізувався у гільдіях, та поступово захопив до своїх рук краєву владу, відсунувши на другий план феодалного пана. Незабаром ця міська буржуазія мала небезпечного конкурента — визволене *ремісництво*, зорганізоване в *цехах*, що претендувало на свої політичні та громадські права й відвойовувало для себе відповідне місце у владі. Еманципація цього стану припала на XIV ст. Каменярами її були брюжські ремісники. Швидко громадський провід був в їхніх руках. Вони поглибили ідею волі в *суспільнім* напрямі, підкреслюючи в ній момент рівності та вносячи до неї той своєрідний *демократизм* (*Вімбурі* до певної міри має рацію, називаючи його *демократичним консерватизмом*, 54; 7), що стихійно вибух у XIV ст., накладаючи яскраве тавро на визвольні прямивання флямандського народу. Наймаркантнішим його втіленням був *Яків ван Артевельде*, тогочасний національний провідник (*guwaert*), одна з найвидатніших постатей у флямандському національному пантеоні, як «підсумок моменту, найславнішого у флямандській історії» (6; 84—85) та «велика постать своєї доби, політик над звичайного передбачення» (63; 150). В ньому найяскравіше виявилася тогочасна національна окремішність та свідомість флямандців. Він мріяв про об'єднання всієї Фляндрії в самостійну флямандську демократичну республіку. «Ця далечінь перспективи загубила його»

*) Скрізь у цьому нарисі я транскрибую назви міст та прізвиська з *флямандської*, а не французької мови, оскільки вони відносяться до *флямандської* частини Бельгії.

— по думці одного з новітніх дослідників Бельгії (62; 150). Син Якова ван Артевельде (1345), *Пиллип* (1340—82), фляндрійський гетьман, показав себе гідним наступником свого батька, продовжуючи його протифранцузьку самостійницьку політику та вписуючи таким чином одну із драматичних сторінок у героїчну історію визвольної боротьби флямандського народу... (58; 25—28).

Так формувалася вже в середньовіччю на порозі нової доби *флямандська нація*. По вислову одного сучасника, флямандці «найменші, як і найбільші, були все панамі власного краю»... (44; 82).

У всіх флямандських револьтах проти зазіхань чужинців, особливо ж проти численних замахів з боку Франції, мав провід завжди флямандський *plebs*. Перед ним не раз мусіла капітулювати навіть королівська влада. В цій боротьбі розвинувся дух незалежності та автономізму, що є дуже характерною рисою також сучасної Бельгії. Аджеж бельгійська конституція відразу ж на вступі, бодай теоретично, підкреслює *децентралізаційний* характер цієї держави, кажучи: «La Belgique est divisée en neuf provinces» (Бельгія є поділена на дев'ять провінцій). Це факт чи не єдиний в історії новочасних держав, які звичайно акцентують свої неподільний характер (54; 16). В цій боротьбі зформувалася та виробилася національна відрубність флямандського народу, яку не змогли задушити централізаційні заходи всіх пізніших режимів і з якою не може собі дати ради нова Бельгія, що повстала з революції 1830 року.

в) Цьому загальному розцвіту Фляндрії сприяли *політичні* обставини. В 1384 р. ця країна опинилася під *бургундським* зверхництвом, яке потривало приблизно сто років (1482) і було корисним для визвольних змагань флямандського народу. Річ у тім, що бургундська династія, хоча французька з походження, проте, мала свої власні політичні пляни, мріючи про утворення з теперішньої північної Франції (національно тоді здебільшого флямандської) і теперішньої Бельгії самостійної держави, як буферу між Францією та Німеччиною. Через це бургундська династія захищала Фляндірію проти політичних замахів з боку Франції та одночасно допомагала флямандцям в їхній протифранцузькій боротьбі взагалі. Правда, французька мова була урядовою в зовнішніх зносинах, але у внутрішніх переважала скрізь флямандська, як це в 1477 р. було зафіксовано у «*Groot Privilegie*», про яку тут згадувалося.

Завдячуючи цьому сприятливому політичному положенню, скорше і легше могла проходити визвольна громадська боротьба. Це громадське визволювання було в свою чергу наслідком тогочасного *господарського* розцвіту Фляндрії: торговельного й промислового, а передовсім — *міського*. Брюгге (Brúgge), Гент (Gent) та Іперн (Jepren) славетні «de drie steden van Vlaanderen!» (три міста Фляндрії) мали провід у господарським життю. До них слід додати ще Антверпен, як торговельний осередок і порт першорядного значіння. Це були найбільші тогочасні міста Європи, населення яких перевищувало 200.000, і це в той час, коли Брюссель, Гамбург, Любек

мали тільки від 20.000 до 40.000 населення (43^a; 118, 120), а Париж був менший за Гент (25; 24).

Цей подивугідний розцвіт Фляндрії не тривав довго. Релігійні суперечки та війни, які в XVI ст., немов пошесть, захопили цю країну, спричинили культурно-господарський її занепад. Вмирали по волі також її міста: «Північна Венеція», себто Брюгге, промислова столиця Гент і новочасна Картагена — Антверпен. Згодом *Л. Ледеганк* віддасть їм шану в оригінальній та могутній поемі «*De drie Zustersteden*» (Три міста сестри), якою дуже щасливо дебютувала новофлямандська поезія в середині XIX ст. (18; 117), а сучасна бельгійська література взагалі буде черпати свої теми і мотиви з величньої історії цієї «золотої доби» Фляндрії, коли флямандський нарід ішов не лише на чолі господарського та політичного розвитку Європи, але й був каменярем тогочасного мистецького та літературного поступу, скрізь залишаючи свій помітний слід.

Про літературні досягнення флямандців у цей час тут згадувалося вже. Але «Золотий вік» Фляндрії був передовсім добою розцвіту флямандського будівництва, різьби та малярства, а відтак — музики. Нечуваний зріст міст, багатство міщан і велика заможність ремісництва стимулювала розцвіт цих форм мистецтва, часто виявляючи той стихійний нахил до розкошів, який закидав їм Де Лявеллей. У цей час будуються розкішні *ратуші* та міські «галі», шедеври архітектурного мистецтва, завдячуючи яким сучасна Бельгія є справді живим музеєм будівельної краси. Має рацію *К. Керлен*, коли ці пам'ятки флямандського будівництва називає «закамянілою характеристикою флямандців», мистецька вдача яких виявлялася на полі архітектури головню в двох формах: у високих *Belfrid'*ах, як маніфестація туги до міці мешканця низини, та в імпозантних торговельних «*галях*», як вислів їхнього торговельного генія (25; 21—22). Поруч з цим ішов могутній розвиток *малярства*, виявом чого є відома *флямандська школа* в цім мистецтві, яка здобула світове визнання. Врешті *флямандська музика* цієї доби мала дуже високий курс в тодішній Європі. Вплив її відчувався навіть в Італії. Звичайно, що в добі такого загального культурно-національного і політично-господарського здвигу було чудове поле для пишного розцвіту *театрального мистецтва* (24; 141).

Зовсім зрозуміло, отже, якщо сучасні флямандці з гордістю згадують цей свій «золотий вік», коли охоче покликаються на цю славетну минувшину своєї батьківщини, в ній шукаючи історичного обґрунтування своїх новочасних національних прямувань, і коли вони іноді претендують на те, що, мовляв, «вся культура Бельгії є цілковито флямандська» (24; 133).

6. — Бургундській династії не пощастило здійснити її політичних мрій. Бургундське панування у Фляндрії починає занепадати вкінці XV ст. Південна її частина припала Франції (1477); відтак Нідерланди, а отже і Фляндрія опинилися (в 1482 р.) під пануванням *габсбургської династії*. Габсбурги завжди і скрізь були прокляттям країни, де вони панували. Це відразу ж відчула на собі

Фляндрія. Рік нового монархічного режиму вистачив, щоб Фляндрія повстала (1488 р. у Брюгге, де саме перебував Габсбург Максиміліян I) і примусила цього нового пана скласти присягу, що з його боку не буде замахів на політичну її свободу. Внук Максиміліяна I — *Карло V* зробив Фляндрії дуже кепську прислугу, коли, зрікаючись в 1555 р. трону, віддав цілі Нідерланди (себто, теперішню Бельгію та Голляндію) *Еспанії*, що завела в цих країнах режим безоглядного деспотизму, особливо ж від часу, коли (1567 р.) Мадрид післав сюди відомого *Альбу*, за свою нелюдську жорстокість прозваного фляманцями «крівавим псом». Завдячуючи відкриттю Америки, Еспанія стала тогочасною великодержавою. Вмілою династичною політикою вона поширила свій вплив на значну частину тодішньої Європи. По образному вислову тієї доби, в імперії Карла V «ніколи не заходило сонце». Одночасно Еспанія перетворювалася в абсолютистичну державу, лад якої базувався на політичній деспотизмі та релігійним фанатизмі (католицька ортодоксія і свята інквізиція). Увесь тягар цього жорстокого режиму в першу чергу приголомшував тодішні еспанські «окраїни». До цього ще долучався господарський егоїзм метрополії, що свідомо виключала «окраїни» від участі у своїй колоніальній політиці. Навіть більше того: еспанський абсолютизм програмово руйнував їх економічно, що власне було причиною протиеспанських заколотів і повстань у Фляндрії, яка в цій еспанській ярмі наявно занепадала. Відтак це привело до розриву між південною (фляманською) і північною (голяндською) частиною Нідерландів, отже до внутрішнього розламу в середині нідерландського народу та до повстання *голяндського* народу, що одночасно самоозначувався на обох фронтах, відокремлюючись як самостійна нація і від німців, і від фляманців. Звичайно, в національній історії фляманців це був факт епохального значіння, наслідки якого відчуються ще і досі. Національний занепад фляманського народу є головно зв'язаний з ним. Він почався якось нараз вкінці XVI. ст. Причин цього явища було кілька: господарська агонія, люті політичні сварки із-за протестантизму, а передовсім абсолютистичний режим, що в корні нищив громадську волю і самоуправу Фляндрії. Край був опанований ворожими чужинцями. Вицвіт фляманської інтелігенції був фізично винищений, або ховався десь на нелегальному положенні, організовуючи безнадійну партизанку проти окупаційної влади.

Фатальну роль відіграла в культурно-національній історії Фляндрії — *реформація*. Вона передовсім спричинила деградацію фляманського народу з боку мови, а отже й перспектив її літературного поступу. Коли старофляманське письменство увесь час мало неабиякий вплив на літературний розвиток всіх країн німецької мови, то мовною реформою Лютера воно було засуджене на повільний занепад. «Лютерів переклад Біблії був для нього — каже *Керлен* — майже смертельним ударом. Якоби Лютер був жив кілька міль далі на північ, якщоб він Біблію переклав на далеко навкруги вживану тоді долішньо-німецьку мову, то вся Німеччина гово-

рила б тепер нідерляндською, а не горішньо-німецькою мовою. Але Лютер створив нову штучну мову, виходячи з припущення, що її мало б розуміти якнайбільше німців... Мовні наслідки цього чину ще й досі не виявилися остаточно»... (25; 26—27). З ним зв'язане до значної міри як національне самоозначення Голяндії, так і трагічне роздвоєння між північними й південними Нідерляндами, себто між Голяндією та Фляндією, на релігійнім ґрунті.

Релігійний цей розкол між південною та північною частиною Нідерляндів на ґрунті реформації мав тяжкі національні наслідки для флямандської справи. Оскільки Голяндія масово перейшла на бік протестантизму, фляmano-голяндська мова опинилася через це на католицькому індексі під закидом єретицтва. Це викликало літературний її занепад у Фляндрії. Кращі флямандські письменники протестантського напрямку, як напр., *Карло Мандер*, прозваний «золотою гарфою», або *Яків ван Зевекоте*, — «князь бельгійських поетів» — виїжджали до Голяндії, куди, зрештою, тікало багато зревольтованого флямандського населення. Католицька Іспанія безоглядно поборювала флямандську мову. На розказ кривавого Альби, флямандські книжки та друки скрізь конфіскувалися й прилюдно спалювалися. В другій половині XVI ст. вживання флямандської мови, як урядової для краєвих зносин, було зведено панівець. Вона заховалася тільки в молитовниках, книжках релігійного змісту і, звичайно, в устах простого народу.

7. — Отже, боротьба проти іспанського деспотизму привела до розпаду Нідерляндів та *відокремлення Голяндії*. З націоналістичного боку це явище має власне два аспекти. Річ у тім, що національне самоозначення голяндців у першу чергу було вислідом їхнього відокремлення від решти *німецького* масиву, у зв'язку з реформацією та політичними змінами, які відбулися наприкінці XVI та на початку XVII ст. (32; 26; 19—21). Відтак з цих самих майже причин голяндці розійшлися з флямандцями.

Кавтський добачає причину розколу між північними та південними Нідерляндами передовсім у *географічних* умовах, майже протилежних в цих країнах, особливо ж, коли взяти під увагу морське побережжя Фляндрії, яка ніколи не була і не могла бути *морською* великодержавою. Її торгівля мала виключно європейський континентальний характер. Натомість Голяндія, завдячуючи своїм природним портам, наперед немов була призначена для великодержавного розвитку з трансокеанськими торговельними перспективами. Ось чому Північні Нідерлянди гостріше поборювали господарський абсолютизм Іспанії, ніж Фляндія, аж врешті політично відпали від піренейської метрополії. Між цими двома частинами Нідерляндів були крім цього великі *економічні і культурні* суперечності; під цим оглядом, навпаки, всі плюси, аж до XVII ст. лишалися на боці Фляндрії. Щойно *реформація* розворушила Голяндію, куди відтак перейшов центр не тільки господарського, але й культурного розвитку нідерляндського племені. З другого боку протестантизм викопав між флямандцями і голяндцями непереможну

національну прірву, через яку новочасне *нідерляндське соборництво* (т. зв. «nederlandsche gedanke») марно намагається перекинути міст культурно-національного об'єднання. Фактом є, що для ортодоксального католицького фляманця «*еретична*» (*kettersche*), себто протестанська Голяндія була країною богом проклятою, а її населення «*прокляті голяндці*» («die verdoemde Hollanders» **22**; 20), з якими з релігійних причин було виключене будь-яке зближення. Через це неможлива була спільна фляmano-голяндська боротьба проти еспанської неволі. Правда, не сприяли цьому також і неоднакові *стратегічні* можливості південних і північних Нідерляндів. З мілітарного боку Голяндія більш вдячна країна для оборонної тактики, ніж Фляндрія, через що саме Бельгія стала історичним «пляцдармом народів» (**23**).

Всі ці обставини сприяли та привели нарешті до національного й політичного осамостійнення Голяндії. Шляхом дуже кривавої та майже столітньої боротьби було воно виборене. Властиво вже в 1579 р. північ Нідерляндів розійшлася з півднем, коли фляндрійські провінції об'єдналися для захисту католицької релігії. Голяндські провінції, ставши під прапор протестантського кальвінізму, відповіли на це «*утрехтською унією*» (1587 р.), якою проголосили свою незалежність. Так повстали «*Нідерляндські Сполучені Штати*» — як республіка та зародок нової великодержави на європейським політичним обр'ю. «Майже сто років — каже *Кавтський* — провадили вони війну за свою самостійність від 1563 р. до 1684 р. Вбогою, малою країною без будь-якого значіння вони її розпочинали; як великодержавна та найбагатіша країна Європи вони її закінчили»... (**23**; 53).

Фляманці програли цю національну кампанію не тільки на північній, себто голяндській фронті, але й на південній (для себе більш небезпечній) — *французьким* кордоні. По утрехтському миру (1713) Франції припали теперішні північні її провінції, національно фляманські; незабаром вони стали об'єктом безоглядної винародовлюючої політики та державного абсолютизму, проти якого марно боролися, захищаючи свій традиційний автономізм. Цікава під цим оглядом є відповідь, яку інтенданти фляманських цих провінцій дали вкінці XVII ст. для т. зв. «*Mémoires des généralités du royaume*», що мали бути міродайними для політичного виховання французького наслідника трону. «Фляманці — говорилося в ній — є великими прихильниками свободи та великими ворогами кріпацтва. Це вони мають вже від старих бельгів. Легше здобути їх добром, чим насильством» (**54**; 28). Державний унітаризм, зокрема ж після Великої Революції, безоглядно нищив національну своєрідність фляманського населення на території Франції. Проте, ще і досі живе у Франції понад 200.000 фляманців. Під впливом новофляманського відродження ці західні фляманці прокинулися національно. Але у фляманським національним баянсі це все ще пасивна позиція (**25**; 29).

Згаданий утрехтський мир був для фляманців фатальним

ще і з іншого боку, означуючи фактично їхнє пошматування, бо віддавав теперішню Бельгію під панування *Австрії*, яке тривало аж до французької революції і сприяло, хоча це може видатися парадоксальним, скріпленню французької мови і культури у Фляндрії.

Для закінчення цього загального огляду історії флямандського народу лишається ще тут схарактеризувати три передостанні її фази, себто: *австрійську*, *французько-революційну* та *голянську*.

8. — *Австрійський абсолютизм* з його державно-централістичними тенденціями зустрів у Фляндрії такий самий стихійний протест, як і попередній іспанський режим. Відень, правда, обіцяв (1717) визнати місцеві автономні права, проте, фактично і головною за панування Осипа II Австрія почала поширювати на свої бельгійські провінції систему безоглядної централізації, навіть шляхом державного терору з метою приборкати револьту своїх нідерландських підданих, які героїчно захищали свою традиційну громадську самоуправу. В заяві представників флямандської самоуправи до австрійського цісаря Осипа II з 6 червня 1787 р. між іншим писалося: «Запоруку наших основних законів нам заховали та передали наші батьки; було б вічною ганьбою для нас, якщо б ми їх в повнім обсязі не передали нашим нащадкам, якщо б ми з похливною байдужістю допустили до того, щоб ватра нашої конституції, блискуче сяйво якої було життєдавчим повсякчас у Фляндрії, зтемніла та погасла». 27 липня цього ж самого року в листі до Осипа II знову нагадувалося йому про славні та непорушні права флямандського «культурного, енергійного, пильного й торгівлі відданого»... населення, та рішуче протестувалося проти монархізму влади, яка «нищить щастя народів та приведе до занепаду держави» (54; 28—29). Протикатолицька політика Осипа II ще більш поглибила цей конфлікт між Бельгією та Австрією, дуже революціонізуючи першу. Річ дивна, але одночасно австрійський режим сприяв закріпленню французьких впливів серед флямандського населення, що, звичайно, драгувало національно свідомі його елементи. Зокрема, Антверпен рішучо боровся за права флямандської мови та культури. Під впливом цих протестів Австрія примушена була (1775 р.) бодай у Фляндрії відновити права флямандської мови. Цікаво, що помимо великого занепаду, в яким перебував тоді флямандський народ, в ньому не загинула ще цілком національна свідомість. Доказом цього може бути брошура брюссельського адвоката *Верлоя* (Verlooy), яка в 1788 р. нагадувала флямандцям про те, що вони були і мають бути окремим народом, з власною мовою та культурою, а згодом і самостійною державою (24; 145).

Замаху Австрії на католицьку церкву (1782) і зокрема скасування автономії бельгійських провінцій (1787) були приводом до вибуху в них повстань, які віденський режим задушив безоглядним терором, але ненадовго. Коли у Франції в 1789 р. вибухла революція, флямандці знову підняли прапор протиавстрійської револьти. Цим разом успішно. 7 січня 1790 р. повстали революційним

шляхом «Бельгійські Сполучені Штати». Звістка про цю подію мабуть спричинила смерть Осипа II. В цій новій державі незабаром почалася люта ворожнеча між прихильниками революції та мирного ладу. Це використала Австрія, щоб знову захопити ці страчені нею провінції (1791). Через рік вигнала австрійців з Бельгії революційна Франція. Так в історії флямандського народу почалася нова, дуже драматична сторінка.

9. — На думку Кавтського, Великій Революції вдалося досягти того, про що марно мріяв Людвик XIV, еспанський та австрійський абсолютизм і проти чого вперто весь час боролася Англія, тобто «втілення Бельгії до Франції» та скасування всіх традиційних надбань бельгійського автономізму (23; § 5).

«Перед революцією — каже він (23; 61) — нараз зникли всі ці спеціальні права. Замість традиційних історичних нідерландських провінцій появилися нові департаменти. Всі привілеї провінцій, шляхти, цехів перестали існувати; всі бельгійці без винятку стали французами; всіх обов'язувало однакове право. Урядова мова для всіх була ця сама французька, єдино визнана в державнім життю».

Кавтський пояснює цей дивовижний факт тою обставиною, що французька революція була каменярем і носієм політичного та суспільного *демократизму*, який віддавна грав провідну роль в громадському життю флямандського народу. Ось чому ці вічні ребелянти скорилися навіть перед централізаторськими замахами французької революційної влади, національна політика якої була безоглядно *протифляманська*. Зрештою, ця політика була тільки логічним висновком того державного централізму та примусової асиміляції всього нефранцузького в самій Франції, що творили основу національної ідеології Великої Революції. Для революційних мономанів державного унітаризму фляманська мова була злочинним «*patois*» (діалектом), що з одного боку стояв «на перешкоді до політичного злиття...», а з другого — «підтримував з ворогом небезпечні зносини» (18; 46). Цим самим ця мова була засуджена революційною владою на поталу. Революційний конвент законом з 2 термідору II року (13. X. 1795) заборонив вживання фляманської мови в громадському життю. Ця заборона була ще відтак поглиблена дальшими спеціальними розпорядженнями революційної влади, як, напр., актом з 23 вандемера IV року, яким заводилась французька мова скрізь в місцевих автономних установах, або декретом з 2 фрімера того ж самого року, що наказував обов'язковий переклад на французьку мову всіх актів, написаних місцевою мовою. Так проводилося — як каже *Гамеліус*, видатний історик фляманського руху, «нищення фляманської мови чужими окупантами в чужих інтересах і всупереч інтересам нашого народу»... (18; 48). В 1803 р. (наказом з 24 преріяла XI р.) ця антифляманська політика була довершена введенням французької мови в урядованню навіть приватних установ. Річ ясна, що вона найбільш від'ємно відбилася в шкільній справі, програмово руйнуючи фля-

мандське шкільництво, де рідна мова ледви що терпілася в початкових школах.

«Від 1795 до 1815 р. — каже цитований автор — бельгійські школи могли постачати флямандському народові вицвіт молодих людей, котрих вони навчили забути свою мову та погорджувати нею»... (18; 50).

Наполеон I свідомо продовжував і ще навіть більш поглиблював цю денаціоналізаторську політику своїх революційних попередників, довівши її до протифлямандської «систематичної війни» (77; 546). Режим Наполеона означав фактичний погром національної культури флямандського народу. Всім своїм тягарем він упав на флямандську *книжку* та друковане слово взагалі, забороняючи все, до часописів включно. Ці протифлямандські заборони для українського читача можуть бути цікаві через те, що деякі з них послужили зразком для сумної слави *царського Указу* з 1876 р. Автор цієї заборони, скерованої проти української літературної мови, *Юзефович* — просто *зп'ягував* відповідні протифлямандські інструкції. Взагалі вся *протиукраїнська* політика царського режиму була плягіятом *протифлямандських* заходів Наполеона. Напр., флямандцям цей французький режим дозволяв грати флямандські театральні твори, але під умовою, що одночасно буде гратися також якась французька п'єса з таким самим числом дій... (4^a, 117; 22, 13).

В 1812 р. цей антифлямандський курс в Бельгії трохи «послаб»: було дозволено видавати флямандські часописи, але з докладним французьким перекладом *in margine*; так само можна було публікувати флямандські книжки, але після попередньої цензури в Парижі. В обох цих випадках дозвіл мав властиво лише теоретичний характер; на практиці він не був помітний. Для ілюстрації наведу один характерний і власне типовий приклад: флямандський автор Брукарт написав невинну ідилічну річ, яку в 1811 р. подав своєму префектові на цензуру; звідси манускрипт був посланий до вищої інстанції в Генті, яка в свою чергу переслала його далі до Парижу. Там він пролежав до 1813 р., коли частина його (решта рукопису згубилася десь по дорозі) була повернена авторові з ухвалою цензурного уряду — *перекласти цю річ на французьку мову, бо, мовляв, оригіналу ніхто не розуміє*. Колиб не історичне Ватерло, то може це невинне флямандське оповідання ніколи не з'явилось б друком на світ божий... (18; 51).

Ця політика державної асиміляції спричинила *суспільний* розкол у флямандським народі: як скрізь, винародовилися тільки вищі шари флямандського загалу; народні ж маси залишилися вірними рідній мові. Повстали — як каже *Гамеліус* — дві гостро відокремлені касти: «плебс, без книжок, без часописів, без будь-якого відношення до грамотних, та відокремлене панство, куди не було доступу тому, хто не присвятив цілі роки на вивчення чужої мови»... (18; 51). Звичайно, вислідом цього був великий занепад флямандської мови, як знаряддя культурного життя. Проте, вона пережила цю тяжку добу національного лихоліття, заховавшись головно в *церкві*,

а подекуди і в народнім *театрі*. Фляманське духовенство не покинуло рідної мови під цей час революційного наїзду. З її допомогою воно захищало *релігію*, яку так само рішучо поборювала революція. Таким чином, фляманська літературна мова знайшла притулок у книжках церковно-релігійного змісту. Особливо одна дуже своєрідна публікація відіграла в цій добі чималу роль. Це славетна книга проповідей ще з 1646 р., відома під назвою «Світ без маски» (*Het Masker van de wereldt afgetrokken*), автором якої був патер *Ар. Поїртерс*. Книга не так релігійна, як весела, де чимало сатир, дотепних анекдотів на теми історичні та біблійні; все переказано гарною фляманською мовою. Проф. *Фр. Йостес* характеризує мову цього твору, як «природну, безпосередню, але дуже чисту та влучну; вірші у ньому перемішані з прозою і є дуже гнучкі та мелодійні, яких ми в нашій тодішній літературі марно б шукали» (22^a; 19). В часах французько-революційної окупації курсувало в Бельгії вже 33 видання цієї оригінальної та культурно-побутово цікавої книги...

Театр по-старому зосереджувався у «реторичних камерах» і грав старофляманський репертуар; правда, давалися також і річі нові: Вольтера, Бомарше, Коцебу. Мова, звичайно, була вульгарна та неохайна, але жива. В цих «*Kamer van Rhetorica*» плекалося традиційним звичаєм і *письменство*, себто влаштовувалися, всупереч всім цензурним заборонам, т. зв. «*літературні конкурси*» на актуальні теми і здебільшого в дуже тяжких гекзаметрах. Особливо як популярною була «*геройчна поезія*» (*heldendicht*). Лявреати одержували нагороди, переважно медалі (*bors metalen*) з відповідним лянцюжком, щоб можна їх було носити на шії. Хоч все це було дуже примітивне і вбоге, проте тільки цими засобами фляманський парід боровся проти денационалізаторських заходів Франції. Такий примітивний театр і ще більш примітивні «літературні конкурси», як слушно підкреслює *Гамеліус* — «заховували і в найдальших закутках Фляндрії літературну свідомість; вони нагадували селянам і робітникам, що мова служить не лише для потреб щоденного життя, але що вона є також органом загальних думок і заслуговує того, щоб її самостійно плекати» (18; 56).

Перебування Фляндрії у примусовій злуці з Францією при всіх своїх від'ємних наслідках мало, проте, один позитивний: воно на час об'єднало бельгійських фляманців з французькими, яких в 1713 р. було прилучено до Франції і серед яких денационалізація дуже поширювалася. Від цього об'єднання датуються спроби їхнього культурно-національного пробудження. В літературно-мистецькім регіоналізмі сучасної Франції вони знаходять своє виявлення (40; 237—239).

10. — *Голяндська епізодична фаза* (1814—1830) в історії Бельгії незвичайно цікава саме з націоналістичного боку, як дуже повчальний коментар до ідеології *національного соборництва*. Фляманці та голяндці це властиво один парід, якщо питання їхніх взаємин вирішувати зі становища мови. Правда, між ними були різниці, які впливали головню з географічних умовин, історією скріплених, що

яскраво виявилися як в економіці, так і в культурнім життю (*релігія*), аж врешті (в XVII ст.) були остаточно зафіксовані політичним відокремленням Голяндії. Фляmano-голяндське відношення це свого роду аналогія *сербо-хорватського*, а подекуди *галицько-наддніпрянського* дуалізму. Ось через що це питання заслуговує спеціальної уваги.

Голяндія також відчула на собі імперіялістичну політику Наполеона (1806—1810), яка номінально залишила її самостійною, але фактично зробила з неї васальну державу Франції. Коли Бельгія пасивно терпіла цю французьку гегемонію, то Голяндія рішучо борювала її, в чім знаходила активну підтримку з боку Англії, як непримиримого ворога Наполеона. Лондон скористувався остаточною поразкою великого Корсиканця, щоб вирвати Бельгію з-під політичного впливу Франції, а рівночасно скріпити державне положення Голяндії. Англія подбала про те, щоб ці дві країни знову були об'єднані (1814) в спільній державі, себто в «*Нідерляндських Сполучених Штатах*». «З погляду національної засади — каже *К. Каевський* — фляманці мали б бути більш між щасливі від цього новоствору. Аджеж їх відокремили від Франції, де вони були безнадійною меншістю; їх злучили з північними земляками по мові, з якими вони мали велику більшість в державі, де проти 1½ міл. валонів було 5 міл. населення приналежного до фляmano-голяндської мовної спільноти»... (23; 63—64). Проте, в дійсності сталося щось зовсім інше та майже протилежне. Голяндський режим не був популярний в Бельгії, навіть серед більшости фляманського народу; франкофільські валони стихійно його ненавиділи, «дуже страждаючи від (голяндського) пригноблюючого панування» (6, 29; 77, 512).

Тут говорилося вже про те, що між Фляндрією і Голяндією було багато суперечностей, по мимо спільного національного походження та мови. Вони різко виявилися після державного осамостійнення Голяндії, економічна політика якої брутально руйнувала господарське життя Бельгії. «Розвиток фляманців і голяндців — слушно зауважає *Г. Вімбург*, — всупереч близькому кровному спорідненню, за надто різний був на протязі півтора століття після розпаду Нідерляндів, щоб можна було думати про якесь злиття (54; 10). Для Голяндії об'єднання з Бельгією, вирішене Віденським Конгресом, означало власне *анексію* нової південно-нідерляндської території. *Національний* момент не грав жадної ролі в цім історичнім акті, яким здійснено було гасло фляmano-голяндського соборництва. В Бельгії голяндці не поводитися, як «північні брати», але як у «завойованій країні» (18; 59). Заводячи голяндську мову в бельгійських провінціях, голяндський уряд, звичайно, сприяв національному пробудженню фляманського населення. Проте, робив він це здебільшого з малим тактом, напр., накидаючи фляманцям власний правопис, що різнився від фляманського; навіть більше: «висміюючи бельгійців за їх наголос та місцеві вирази»... (18; 65). Голяндці відтак не в стані були зрозуміти громадських своєрідностей другої частини народу: все їм видавалося там малим, смішним, недоцільним, зай-

вим; на цім ґрунті виникало чимало прикрих непорозумінь. Так від самого початку підготовлялася сприятлива атмосфера для про-голяндських настроїв у Бельгії. Голяндці в першу чергу опанували весь урядовий апарат у бельгійських провінціях. Місцевий елемент, як підозрілий у франкофільстві, був усунений з відповідальних посад. Така нерівність відчувалася також і в парламентській репрезентації, де Бельгія і Голяндія були представлені однаковим числом послів, хоч населення першої було більше: понад 3½ міл., тоді як Голяндія мала тільки 2½ міл. (23; 64). Новий режим погано відбився також в судівництві, де було скасовано деякі ліберальні реформи з доби революції, а крім цього було переведено голяндизацію службового персоналу.

Звичайно, в нових «Нідерляндських Сполучених Штатах» незабаром гостро виявилася стара *економічна* ворожнеча між північною і полудневою частинами цієї держави. Бельгія болюче відчула на собі всі мінуси фінансового положення Голяндії. Відтак був тут майже непримиримий антагонізм між переважно *промисловим* характером Бельгії та *суто-хліборобським* Голяндії, через що тяжко було погодити економічну політику так, щоб вона відповідала господарським інтересам обох частин новоутвореної держави. Голяндія, звичайно, була прихильницею господарської політики відкритих дверей, натомість Бельгія відстоювала митні кордони (23; 64).

Нарешті, прокинувся знову *релігійний* антагонізм між консервативно-католицьким півднем і ліберально-протестантською північчю. В опозиції до кальвіністичної Голяндії було власне флямандське духовенство, на чому вигравала, звичайно, французька опозиція в Бельгії. «Католицька Бельгія і протестантська Голяндія не могли вже порозумітися»... (24; 146).

Словом, як каже Кавтський — «всі ці чинники співдіяли в тім напрямку, щоби об'єднати у все зростаючій ненависті ціле бельгійське населення: валонів і фляманців, масонів і клерикалів, республіканців і монархістів» (23; 65).

Такі були від'ємні прояви голяндського режиму в Бельгії. Проте, він зробив чимало безумовно доброго з погляду національних інтересів флямандського населення. Позитивно голяндський режим відбився на флямандській мові, оскільки поступово привернені були їй права в громадському і урядовім життю Бельгії. Традицію призабутої національної споріднености на ґрунті спільної мови свіdomo використали тодішні нідерляндські *соборники*.

Голяндський режим, програмово заводив скрізь голяндо-флямандську мову, передовсім у *шкільництві*. Він виходив з цілком правильної тези, що власна адміністрація мусить бути попереду вихована в рідній школі. Тому вже в 1814 р. бельгійські початкові школи були зреформовані в дусі засад голяндського шкільного закону з 1806 р., що був зразком для цілої тодішньої Європи. В 1817 р. була переведена відповідна реформа середнього шкільництва. Частково були флямандизовані згодом і тодішні вищі школи (в Генті, Льежі та Леувені), де, зрештою, панувала все ще латинська мова. Для цих

зреформованих шкіл потребувалися нові фахові сили. Вони призначалися з Голяндії. Чимало з них було піонерами національного руху серед флямандського населення. Їхніми заходами у Фляндрії закладалися філії голяндського просвітнього товариства: «Для добра всіх» (Tot Nut van't Algemeen), які організували та підтримували народні бібліотеки, читальні; влаштовували популярні виклади; давали допомогу школярам тощо. Поступово переводилася націоналізація урядового апарату в Бельгії: в 1819 р. — судівництва, в 1823 р. — всього урядування у флямандській частині Бельгії (18; 73—74). Цей саме закон викликав загальне обурення серед франкофільських кол Бельгії, витворюючи той настрій, що привів незабаром (1830) до протиголяндської революції. Бельгійське панство, а ще більше його прислужники із флямандських ренегатів, не могли помиритися з думкою, що у них має урядуватися мовою «в найкращім разі придатною для селян та челяді» (18; 77). Особливо ж обурювалися цим адвокати, від яких вимагалось знання флямандської мови. З ними солідаризувалися вільні професії та стара бюрократія. Сотками петицій та протестів вони реагували на адміністративну реформу нового режиму, що мала на меті повернення національних прав флямандському населенню, яке здебільшого (крім Генту та Антверпена) було пасивним, або навіть ворожим до всіх цих заходів голяндської влади. Не можна отже сказати, що голяндська фаза в історії флямандського народу минула без наслідків. *Ренапус* має рацію, коли каже: «Всетаки 16 років голяндського панування було досить, щоб залишити тривкий вплив на флямандський рух» (44; 17). Початки флямандського національного відродження зв'язані саме з цією голяндською фазою.

Менш вдалим слід уважати голяндський режим з точки погляду нідерландської *соборницької* ідеології. Всупереч своєму політичному фляманофільству, він не зблизив флямандців з голяндцями, фактично навіть їх розвів, зафіксувавши національну їхню відрубність, незалежно від спільності мови. Чи ж це не повчаюча пересторога історії та доказ, що національне соборництво неможливо заводити шляхом примусу, хоча б і з найкращими замірами. Цю політичну аксіому, нажаль, дуже часто нехтують державні діячі. В післявоєнній Європі це питання в більш чи менш гострих формах ускладнює внутрішню політику майже всіх новоповсталих держав (Югославії, Румунії, Польщі та навіть Чехословаччини). Його вирішення в майбутній українській державі буде вимагати великого такту і продуманого пляну. Ось через що неуспіх голяндського режиму в Бельгії, помимо його прихильности до флямандських земляків, мусить бути вічною пересторогою для всіх національних соборників, нагадуючи їм, що питання національної соборности не є лише принадним гаслом національної пропаганди, але й незвичайно тяжкою проблемою політичного мистецтва та державної техніки. Голяндці програли свою справу в Бельгії через те, що були кепськими психологами. Вони, напр., знехтували місцевий традиційний автономізм та партикуляризм; вони поглибили розбрат між фляманд-

цями і собою навіть на ґрунті мови, накидаючи Бельгії голяндський правопис. Є цілком зрозумілим, що їхній режим зустрів ворожнечу з боку франко-валонського місцевого населення. Натомісць, дивним і парадоксальним здається, що вороже приймала його значна частина флямандського населення, яка відтак симпатизувала з протиголяндською революцією 1830 року.

11. — Цю революцію називають іноді «адвокатською» (24; 149). Мовляв, провід в ній мали адвокати. Це до певної міри так. Адвокати, урядовці та представники вільних професій, виховані по-французьки, уважали себе професійно пошкодженими голяндським режимом, що накидав їм мову, до якої вони мали лише великопанську зневагу (18; 77—79). Їхніми заходами була організована протиголяндська акція, яка виявлялася передовсім у масових *петиціях* (протягом не цілого року 1820 було їх подано 932), що домагалися «свободи мови» (*liberté du langage*), себто фактично скеровані були проти визнання флямандської мови як урядової. Флямандський клерикалізм охоче підтримував цей франкофільський рух, мовляв, «французька мова є нашою мовою, як римо-католицька релігія є нашою вірою»... (18; 85), забувши, що так ще недавно вона була для нього «еретичною» мовою Руссо і Вольтера, як мова войовничого атеїзму...

Навіть хронологічно вибух бельгійської революції був до певної міри визначений голяндськими мовними декретами, які передбачали остаточне заведення флямандської мови, як урядової в Бельгії, на протязі 1829—1830 р. р. Правда, сталися в цім часі деякі події, які ще більше загострили протиголяндський настрій в південних Нідерляндах, а саме — подорож голяндського короля Вільгельма I (в 1829) через Бельгію, з метою особисто побачити новоприлучені провінції. Його вражіння підчас цієї подорожі були якнайкращі: край, мовляв, задоволений; бунтує тільки купка люців з причин, що не мають нічого спільного з інтересами цілого населення. На їхню адресу король різко висловився, говорячи про «ганебну та безчесну поведінку» (23; 65. Підкр. ориг. Б.). Звичайно, ці слова тільки роз'ятрили революційний настрій опозиції, яка почала об'єднуватися під назвою *безчесних*. Їхнім гаслом було: «*вірні до безчесности*». Офіційна голяндська преса в Бельгії також не виявляла багато такту. Її орган «*National*», який вів систематичну протибельгійську кампанію, писав, напр., «що бельгійцям треба дати намордники, як псам» (23; 65). Словом, політична атмосфера в Бельгії була напружена до точки кипіння, коли у Франції вибухла липнева революція. Через місяць вона знайшла відгомін у Брюсселі. Сигналом до вибуху послужила відома опера Обера «*Німа з Портічі*» (*La Muette de Portici*), з революційним змістом та визвольними тенденціями. Під впливом революційної арії — «*Amour de la Patrie*» — натовп з театру вийшов на вулицю. Бельгійським революціонерам без великого труду вдалося скинути голяндське панування в Брюсселі. Так впали «Нідерляндські Сполучені Штати», одна з невдалих комбінацій Віденського Конгресу. Південні і Пів-

нічні Нідерлянди знову політично розійшлися; цим разом, здається, назавжди, всупереч романтичним мріям нідерландських соборників, яким залишилося тільки культурно плекати ідею фляма-но-голяндської національної єдності.

Ця революція породила сучасну самостійну Бельгію, незабаром визнану європейським дипломатичним ареопагом. Політично вона зорганізувалася напочатку 1831 р., прийнявши 7 лютого свою конституцію, що відтак була зразком для багатьох європейських держав, які вступали на шлях парламентського ладу. Нас ця нова бельгійська держава цікавить виключно з одного боку: її *відношення до флямандців*. Звичайно, що вона відразу ж програмово почала проводити політику французької, а через це і *антифляманської* орієнтації в усіх ділянках державного і громадського життя (59, А § 2; 77, 546). Передовсім це виявилось в її політиці щодо мови. Вже 16 листопаду 1830 р. провізорична революційна влада проголосила французьку мову урядовою в Бельгії. Тому, що флямандський рух не можна було скасувати якимось декретом, нова влада скерувала свою увагу на те, щоб усунути з нього все те, що нагадувало недавній зв'язок з Голяндією. Тому було заборонено називати флямандську мову *нідерландською*, або *голяндською*. Для неї була офіційна зафіксована назва — *флямандської мови*. Відновлений був відтак старий бельгійський її правопис (*Дероша*), що дуже різниться від голяндського. Флямандська мова була, незабаром, усунена з урядів, у першу чергу в шкільництві, де в одну мить були знищені всі досягнення попереднього режиму (18; 92). Правда, все це робилося дуже обережно і дипломатично; франкофільство нового режиму старанно і більш менш вдало маскувалося. Так, напр., заведення французької мови в адміністрації та урядуванню мотивувалося тим, що це є «мова *найбільш поширена в Бельгії*», у шкільництві ж, як мова, що «*найкраще відповідає б потребам учнів*» (18; 93). В проєкті бельгійської конституції (§ 19) ліберально було сказано, що «вживання краєвих мов у Бельгії є умовне і може бути встановлене тільки законом». § 23 бельгійської конституції, яким вирішена була ця справа Установчими Зборами, номінально є ще ліберальнішим, бо теоретично визнає можливість у Бельгії існування кількох урядових мов, залежно від бажання і волі населення, але фактично бельгійська адміністративна практика від самого початку пішла тим шляхом, що скрізь забезпечувала перевагу французької мови. Влучно це аргументувалося тим, що інші мови, себто — конкретно — флямандська, не є ще належно літературно вироблені та не мають навіть якогось загально прийнятого правопису. Дійсно, на протязі чотирнадцяти років (1830— 1844) бельгійський уряд шість раз міняв офіційний флямандський правопис (18; 100). «23 § конституції — пише *Гамеліус* (18; 96) — завів справжню мовну анархію; кожен говорив і писав, як хотів, не питаючи про те, чи його розуміють сусіди»... Звичайно, що такий хаос був корисним лише для французької мови, літературно і культурно цілком виробленої та зафіксованої.

Панування французької мови і культури в Бельгії було улюбленою мрією революційних будівничих цієї держави. Один з них, Ш. Рож'є, в 1834 р. в приватнім листі старався довести, що «*єдність мови є неминучою базою солідної держави і що французька мова має бути власне мовою Бельгії*» (18; 97). Знання французької мови було тепер обов'язковим для кожного бельгійського службовця. «Ані одного франка більше без французької мови» (1; 9) — було політичною девізою Рож'є, що мріяв про абсолютну асиміляцію фляманського населення, навіть шляхом примусу. В листі до Пальмерстона (в 1834 р.) цей будівничий нової Бельгії одверто писав: «всі стремління нашого уряду мусять прямувати до знищення фляманського племені, щоб підготувати об'єднання Бельгії з нашою великою батьківщиною — Францією» (8; I; 84).

Здавалося, що цей новий режим, назовні дуже ліберальний, в дійсності ж яскраво франкофільський — остаточно зліквідує рештки фляманської національної відрубності, а в першу чергу — *мову*. Проте, сталося зовсім інакше. Незабаром фляманське національне пробудження виявило себе дуже яскраво власне на полі мовних домагань і літературних прямувань.

12. — «Фляманський рух — каже його дослідник і знавець проф. А. Вермейлен — від початку виявлявся, як спроба зрушити фляманський нарід з його інтелектуального занепаду та скерувати цей рух до великої культурної течії за допомогою єдиного активного засобу широкої пропаганди думок — *рідної мови*. Чи треба казати, що він не є ізольованим явищем, а лише одним з багатьох проявів національного пробудження, яке в XIX ст. захопило цілу Європу та власне було вислідом модерного індивідуалізму» (52; 33). Це визначення фляманського руху у вступі нарису його історії є доцільним через те, що, звичайно, бельгійські франкофіли глумливо заперечували факт існування цього руху, хоч дуже енергійно поборювали всі його прояви і не менш злосливо висміювали всі його слабкі сторони. Для них фляманський рух був або «зайвою пропагандою...», або неменш зайвими махінаціями «кількох політичних інтриганів»... чи спекулянтів на громадські сінекури... Проти цих безпідставних закидів на адресу фляманського руху проф. Вермейлен слушно характеризує його, як «один із проявів впертої праці, що формує сучасну свідомість і бажання людей та народів бути цілковито самими собою і панамі самих себе»... Автор закінчує цю характеристику такими словами: «Є фактом, що в цій Бельгії, часто занадто зматеріялізованій, фляманський рух був одним з найбільш масових і славетних колективних зусиль в напрямі ідеалу» (52; 37, 38).

Фляманський національний рух виявився передовсім в *мово-літературній* формі. Його батьком та ідейним каменярем був Ян Франс Вілемс (1793—1846), що ціле своє життя присвятив справі відродження свого народу (17; 43). Разом з ученим каноніком І. Б. Давідом, автором історичних дослідів, Снеляртом, реформатором фляманського правопису, Ледеганком, творцем новофляманської поезії, Т. ван Райсвейком, поетом соборником, захопленим прихиль-

ником «оранжизму» (себто Голяндії), та гентським популярним поетом патріотом *Пр. ван Дойзе, Вілемс* зорганізував генеральний штаб флямандського національного руху, завдання якого було «*відновлення флямандського народу*» (44; 53). «Піднесення нідерландського племені в самопошані, усунення чужих ідей разом з мовою, в якій вони були принесені — каже *Гамеліус* — ось що було головною метою їхніх зусиль» (18; 104). Ця *старофлямандська* генерація виховалася і почала свою національну працю ще підчас голяндського *intermezzo* в Бельгії. Через це вона була національно соборницькою та голяндифільською, себто політично «*оранжистською*». Нова Бельгія відразу ж виголосила їй непримириму боротьбу.

Вілемс вже з дитячих років мав нагоду пізнати та полюбити рідну мову. Батько хотів з нього зробити органіста в костелі. Через це Вілемс ознайомився з латинською мовою, що йому дуже придалося в пізнішій науковій праці. В німецькій родині Бергманів, де його вважали майже за рідного сина, в ньому пробуджена була любов до рідного письменства та історії на ґрунті тогочасного романтичного германофільства у зв'язку з національним здвигом в Німеччині. Одержання посади практиканта в міськiм архіві в Антверпені відкрило йому необмежені можливості історичних дослідів над славним і трагічним минулим свого народу. Зрозуміло тому, що молодий цей флямандський патріот від щирого серця привітав політичну злуку Бельгії з Голяндією, як визволення «*з ярма французької свободи*», що в перших своїх віршах він ентузіастично вихвалював мудру політику «доброго короля» Вільгельма I, яка прямувала до «*відродження рідної мови*» (44; 68).

Вілемс дебютував поетичним закликком: «*До бельгійців*» (*Aen de Belgen*), який він свідомо випустив одночасно з власним перекладом на французьку мову. Ці вірші цікаві своїм національно-патріотичним змістом; мистецька їхня вартість підрядна: «батько флямандського відродження» ніколи не був поетом з божої ласки, хоч не раз промовляв до своїх земляків віршами. Заклик «*До бельгійців*» — це апотеоза голяндського режиму в Бельгії, захист «Нідерландських Сполучених Штатів», рідної мови та мистецтва й рішучий напад на історичного південного ворога Фляндрії, себто Францію. Це відтак гiркі докори на адресу власних перекінчиків (*franskiljons*), котрі зрадили свій нарід і батьківщину, вислугуючись охоче перед ворогом, добровільно приймаючи французьку мову та культуру, забувши власні пісні, не знаючи та зневажаючи рідну мову. Так на порозі своєї громадської діяльності батько флямандського руху зформулював своє національне «*credo*», якому залишився непохитно вірним аж до своєї смерті. Згодом в одній промові він висловив його так: «Наша народність, наша найбільша патріотична чеснота полягає можливо в тім, що ми не хочемо бути жадними *французами*... Виявлення нашої національної сили мусить, проте, вище прямувати, ніж досі: воно має бути од нижчих верств прищеплене вищим на горі»... (22; 49, 50). В 1819 р. Вілемс випустив свою першу наукову розвідку: «*Розправи про нідерланд-*

ську мову та письменство з узянням південних провінцій Нідерландів». (Verhandelingen over de nederduytsch Tael-en Letterkunde, opzigtelijk der zuydelijke Provincien der Nederlande), де автор з великим захопленням змалював розцвіт і славу старофлямандської літератури з очевидною тенденцією викликати у своїх земляків зацікавлення до рідної культури та історії. В 1824 р. він опублікував свій проєкт *реформи флямандського правопису*, де захищав тотожність флямандської та голандської мови, як і потребу об'єднання їх з правописного боку (18; 71—73).

Вілемс видавав архітвори старофлямандської літератури, чудовим знавцем якої він безумовно був. Вже напередодні бельгійської революції він оголосив друком зразки поезії старофлямандського клясика *Я. Маарлянта*. Нова Бельгія не могла пробачити Вілемсові його «оранжизму» і тому вислала цього флямандського патріота до одного маленького містечка в Східній Фляндрії, де йому пощастило знайти оригінальний текст старофлямандського славетного епосу про «*Лиса Мукиту*» (*Van de Vos Reinaerde*). З початку він опублікував цей архітвір у власній перерібіці, але в 1835 р. випустив його в оригіналі. Це було епохальною подією в історії національних прямувань «*флямінгів*». Довкола мови взагалі зосереджена була піонерська праця каменярів флямандського національного відродження. Їхніми заходами в 1836 р. було засновано в Генті патріотичне товариство під дуже символічною назвою: «*Мова — це весь народ*» (De Taal is gansch het Volk). Численні його філії незабаром відкрили флямандську частину Бельгії. З цією самою метою Вілемс майже одночасно заклав флямандський часопис соборницького напрямку «*Бельгійський музей*», що проіснував десять років (1837—1846) і спеціально був присвячений плеканню «*нідерландської мови, письменства та історії батьківщини*». Філологічні розвідки в «*Belgisch Museum*» придбали симпатії до флямандських прямувань в колах німецьких германістів і між іншим славетного вченого *Я. Грімма* (24; 146—153).

Від цих літературно-мовних заходів флямандські патріоти незабаром перійшли до *політичної акції* на користь рідної справи. Переводили вони її традиційним у Бельгії шляхом — «*петиціями*». Тут згадувалося вже про те, що теоретично бельгійська конституція питання урядової мови вирішила дуже ліберально. Практично ж «основний закон» (§ 23) свідомо саботувався, оскільки розходилося про флямандську мову. Щоб примусити центральну владу визнати фактично флямандську мову за урядову, Вілемс зі своїми співробітниками зорганізував у 1840 р. масову акцію по цілій Фляндрії. 214 громад з п'ятих флямандських провінцій північної Бельгії подали петицію з домаганням заведення флямандської мови в адміністрації та в громадському урядуванні Фляндрії (14; I; 22). Звичайно, ці заходи тодішніх флямандських активістів викликали рішучий протест з боку ворогів флямандського руху. Проте, боротьба з цього приводу дуже сприяла поглибленню визвольних прямувань флямандського народу. Флямінганти свідомо надавали їй характер

всенациональної боротьби, доводячи, що мова — це нація. Вони кинули у народні маси боєве гасло: «У Фляндрії по-фляманському» (In Vlaanderen Vlaamsch).

Звичайно, змагання за мову провадилися не тільки на політичному фронті. Продовжувалися вони і на літературному та науковому полі, витворюючи нові організаційні форми. Історично найбільш заслуженою та корисною під цим оглядом установою були т. зв. «Мовні та літературні конгреси» (De Taal-en Letterkundige Congressen), яких у міжчасі 1849—1912 р. р. відбулося всього 32. В основу їх покладена була думка *флямано-голяндської соборності*, плеканню якої згодом була присвячена спеціальна організація «Загальний Нідерляндський Союз» (44; 54—55). І такий конгрес скликало гентське мовно-літературне товариство. Воно у своїм проголошенні мотивувало цей свій крок бажанням «занобігти людським помилкам відносно того, що самою природою є призначене до існування, себто фляманської мови і письменства». На цей нідерляндський конгрес воно запрошувало «всіх приятелів свідомости та національної культури». На цім конгресі припускалися до розгляду всі справи, які мають відношення до заховання нідерляндського племені» (18; 132). Найбільшим надбанням цих конгресів був проєкт великого словника живої нідерляндської мови, здійснений згодом спеціальною філологічною комісією при головній допомозі *Голяндії*. Перший «мовно-літературний конгрес», що зійшовся в 1849 р. у Генті, був великим національним святом і тріумфом фляманського руху. Він ухвалив переведення об'єднання флямано-голяндського правопису в дусі засад вищрацьованих Вілемсом, який особисто не дочекався вже цієї перемоги своїх національних зусиль. Він нагло помер у 1846 р., немов вояк на варті, підчас своєї промови в гентській ратуші на захист фляманського театру, відродженню якого присвятив чимало заходів і праці. Поховано його на цвинтарі в Святім Амандсберзі, недалеко від Генту. Його могилу щороку відвідують тисячі земляків. Фляманці з великим шиком вшанували пам'ять батька свого національного відродження. Епітаф на могилі Вілемса каже, що «ця домовина переховує його останок, але батьківщина його ім'я» (Dit graff bewaart zijn Asch, het vaderland zijn Naam). По смерті вже (1848) була видана зібрана ним колекція старофляманських пісень (Oude vlaemsche Liederen), впорядкуванню якої Вілемс присвятив багато років своєї праці. В 1899 р. з нагоди XXV мовно-літературного конгресу в Генті був відкритий пам'ятник Вілемсові (24; 153), який своєю символікою має перестерігати фляманський народ, а зокрема *жінку* (на жаль, національно менш свідому і дуже байдужу) перед вічною небезпекою перекинництва, себто зрадницького «*франскійонізму*».

Ще кращим вшануванням пам'яті цього невтомного каменяра фляманського руху було закладення в 1851 р. в Генті просвітньо-національного товариства, т. зв. «Фонду ім. Вілемса», якому припала провідна роль в культурно-національному розвитку фляманського народу. Ця установа, філії якої поширені рясно у фляманд-

ській частині Бельгії, має на меті «активну підтримку нідерландської мови та літератури, як і всього, що їх торкається, відтак підбадьорювання і скріплення народнього духу в Бельгії» (44; 56). Цей фонд передовсім видавав дешеві і популярні книжки; далі, закладав народні бібліотеки і читальні, влаштовував виклади та пропагував спів нідерландських*) пісень, яким припала видатна роль в історії флямандського руху. Членська вкладка виносила річно 6 фр. Таким чином кожному була дана змога належати і користуватися послугами цього заслуженого флямандського товариства, якому на допомогу в 1875 р. повстала нова аналогічна установа, закладена *католиками* — т. зв. «*Het Davidfonds*». Цим видавництвом вшанована була пам'ять вченого каноніка Давіда, співробітника Вілемса. Зрештою, закладення цього видавництва викликали ще й певні ідейні мотиви: «фонд ім. Вілемса» був *ліберального* напрямку; в Бельгії, де релігія, а ще більше клерикалізм грають велику громадську роль, треба було вплив цієї установи «неутралізувати» паралельною установою *католицької орієнтації*.

Безумовно, смерть Вілемса була великою національною втраченою для флямандського руху. Проте, він залишив цілу плеяду вишколених учнів і співробітників, котрі дуже успішно продовжували творчу його працю на народній ниві. Роль і значіння Вілемса *Гамеліус* схарактеризував загально так: «В ріднім краю він мусів робити все: заводити методу, відшукувати матеріяли та організувати школу... Він витворив певний напрям громадської думки, керував театром та видавав часопис, зреформував правопис, розпочав акцію з петиціями, був душею товариств, підбадьорював письменників і залишив у своїй країні малу армію пересвідчену та активну, що поступово здобувала і завойовувала крок за кроком Фляндію» (18; 131).

Ця початкова фаза флямандського відродження свідомо була скерована на велике і славне *минуле* Фляндрії. В ній домінували історичні моменти; флямандці, як і всі поневолені, долею приспані народи, в минулому «золотому віці» шукали виправдання своїх національно-визвольних прямувань та заперуку свого майбутнього розвитку. Ось через що в першій фазі їхнього відродження присвячувалося стільки уваги історичним дослідям і публікуванню старофлямандських матеріялів, які красномовно свідчили про колишній культурний розцвіт Фляндрії. «Безпосередньо — каже Гамеліус — ці заперошені томи не були нічим для загалу; посередньо вони дуже впливали на його думки та почування. *Свідомість* великого національного минулого доходила таким чином аж до найменшої флямандської хатини, зкріплюючи гідність племені в сучасному. Патріотизм зміцнювався спогадами про боротьбу, що провадилася проти королів Франції; демократія згадувала розцвіт комунального р'жиму; церква — все те, що вона зробила для віри, яка захоп-

*) Флямандські сборники для означення своєї мови і народу здебільшого вживають назви «*нідерландський*».

лювала колись монахів та лаяків. Модерні думки ушляхотнювали і підбадьорювали в зв'язку з великими чинами попередників» (18; 137).

13. — Темп і ритм дальшого розвитку фляманського національного руху не був рівний і то з різних причин. Через це тяжко вкласти нарис його історії в будь-які схематичні рамки, хоча-би навіть тільки хронологічні. Доведеться подати його далі, мовляв, *епізодичною* методою по зв'язку з видатнішими подіями та особами, характерними для фляманського відродження другої половини XIX ст.

Передовсім слід відмітити одну дуже несприятливу для нього зовнішню обставину, а саме велику *господарську кризу*, яку пережила нова Бельгія на початку своєї самостійності та яка головним своїм тягарем впала на фляманську її частину. Ця економічна криза, що найгостріше виявилася в промисловості та торгівлі, спричинена була з одного боку частими політичними змінами, які пережила Бельгія в другій половині XVIII і на початку XIX ст., а з другого — відкриттям парової машини та народженням модерної капіталістичної індустрії. Вислідом цієї кризи був цілковитий занепад текстильної продукції, яка за Наполеона I досягла свого вершкy. До цього прилучилася гостра аграрна скрута, що почалася в 1833 р. і також захопила в першу чергу фляманські провінції Бельгії. Нарешті, у сорокових роках тут почався жахливий голод з вибухом (у 1845 р.) пошести т. зв. «*бараболової*», або ірландської недуги, яка переполовинила населення Бельгії взагалі, а передовсім Фляндрії (18; 139—141). Центральна влада менше турбувалася долею фляманських провінцій, ніж валонських, хоча господарська криза головно руйнувала саме Фляндію. К. Борхлінг констатує, що господарська політика бельгійської держави, «однобоко франко-валонськи орієнтована, переводилася з брутальною енергією»... По зразку Англії вона витворила у Валонії модерну велику індустрію та досягла в цім напрямі блискучих успіхів, але «це сталося за рахунок фляманських провінцій» (3; 18). Роблючи підсумок господарської кризи у Фляндрії на протязі 1846—1856 рр., цитований автор приходить до висновку, що за цей час «міцне й дуже плідне населення Зах. Фляндрії зменшилося на 2,81%, а у Схід. Фляндрії — на 2,06%. Число домів в обох цих частинах Фляндрії впало на 6000. Проте, одночасно у Валонії доводиться констатувати живий приріст»... (3; 19). К. Борхлінг цитує в кінці своїх уваг афоризм відомого фляманського ліберала Й. Вольстеке, сказаний з нагоди 40 літ. ювілею бельгійської держави в його «*Statistieke Beschrijving van België*» (1869) — та характеризуючий фляманські «досягнення» під бельгійським режимом: — «*наверхизм, неосвіченість, духовне та моральне приголомшення, фізична дегенерація, матеріальний занепад*» (3; 19). Не дивно отже, що фляманські економісти (напр., Л. де Раат) всю вину за це складають передовсім на бельгійську революцію, та на національну господарську політику нової Бельгії, виразно протифляманську. Національна оцінка цієї кризи природно загострювалася через те, що вона різко відбилася в обох ча-

стинах Бельгії. «Що у Фляндрії викликало скруту і голод, те було причиною розцвіту валонської частини нашого краю» (43^a; 163). Пояснювалося це з одного боку тим, що Валонія мала кращі природні передумовини для новочасного промислового розвитку. З другого ж (як це флямандці з докором підносять) тим, що влада, мовляв, свідомо фаворизувала господарський поступ Валонії, занедбуючи одночасно економічно дуже зруйновану Фляндрію (43^a; 164—165). Лише згодом, коли і у Фляндрії було знайдене вугілля, вона економічно, а передовсім торговельно (*Антверпен*) почала відроджуватися та ставати на ноги. Свідомо в цім напрямі працювали піонери флямандського руху, знаючи, що «економічна міць є чинником переважаючого значіння в країні, де одна половина населення хоче відсунути та поневолити другу у справах мови та культури. Флямандці вживають усіх заходів, щоби стати економічно сильними» (43^a; 166). Де Раат випрацював і обґрунтував докладно *господарську* програму флямандського руху (43^b; 43^a; ч. II, X), виходячи з того твердження, що той, хто не розуміє прямувань своєї доби і не зуміє до них пристосуватися, є засуджений на поталу (43^a; 397). На його думку, головно через з'ясування власної економічної проблематики буде можливо розвинути всі сили флямандського руху та врятувати Фляндрію не тільки від господарського, але й культурного занепаду, як і збільшити питому вагу політичних прямувань флямандського народу. Шлях до цього веде через *технічно-професійну освіту* та господарське і торговельне вишколення, брак чого так дошкульно відчував саме Фляндрія, щодо власного фахового шкільництва цілковито занедбана, де по свідощтву англійського дослідника Бельгії *Сібауна Раунтри* — просвітний рівень є нижчий, ніж у Валонії, а павнеризм широких мас значно більший (10; 33). Причину цього слід шукати також у *суспільній деградації* флямандського народу внаслідок денационалізації вищих його шарів, що особливо підкреслює проф. *А. Вермейлен*, коли каже: «різниця щодо мови розділює у Фляндрії інтелігенцію від народу...», вкопуючи між ними «безодню», через що «*тіло флямандського народу є флямандське, а його голова — французька*» (52; 56, 57, 58). Пофранцузження флямандського народу цей автор вважає нездійсненною вже химерою. Він відкидає думку, що флямандці можуть заспокоїтися культурою, мовляв, другої ранги. «Ми хочемо — каже він — цілковитої культури»... і пояснюючи додає, що «культура справді здорова та суцільна може розвинути лише на підставі рідної, національної мови» (52; 57, 58). Відкидає він також закид, що ніби флямандці «хінським муром» власного націоналізму хочуть відсепаруватися від культурного світу та що вони проголошують бойкот французькій мові. На це проф. Вермейлен відповідає: «Ми хочемо знати французьку мову, але ми хочемо бути флямандцями і то цілковито»... (52; 70). Більше того, цей самий діяч, якого слушно земляки прозвали «першим європейцем серед флямандців»... (2; 194), свідомо скеровував флямандський національний рух на широкі шляхи культурного *європеїзму*. Вже у своїй студії

«*Vlaamsche en Europeesche Beweging*» (1900) він висловив та захищав програмову тезу: «Щоб бути чимсь, ми мусимо бути фляманцями; ми хочемо бути фляманцями, щоб стати європейцями» (52, 72; 17, 38)*).

Але саме в цій точці фляманське питання є суто *суспільним* і може бути полагожене лише *економічною* методою, себто шляхом господарського відродження Фляндрії через піднесення життєвого рівня фляманського загалу, що в свою чергу потребує поширення серед нього професійної освіти та господарських організацій, як це докладно передбачає економічна програма фляманського руху, домагаючись націоналізації технічної освіти, як передетапу до флямандизації промисловости та торгівлі, словом ународовлення всього господарського життя, бо, як каже *Л. де Раат*, один із головних авторів цієї економічної програми — «фляманський рух ніколи не був виключно літературним та ще менше рухом аматорів археології чи фольклору; він є рухом *культурним* у найвищій розумінню цього слова, рухом *соціяльним*»... (43^a; 419). На жаль, *господарське питання* лишається й на далі роз'ятреною раною фляманського національного організму, що має основну ваду у своїй *суспільній* структурі: *денаціоналізацію* *горішніх* шарів та цілковите їхнє відчуження від широких мас фляманського населення. Гірко скаржитися на це *Клавдій Северус* у своєму «*Жалібному співі Фляндрії*» (49). «Немає на світі другої країни — пише він — де б прірва між вищими та нижчими верствами була така широка, як у нас»... Він висловлює побоювання що врешті таке відчуження між панством і народом приведе до утворення «двох каст, між якими повстане на вічні часи безодня ненависти та заздрости» (49^a; 29, 33). Цим пояснюється жахливий *соціяльний утиск* фляманського працюючого населення. Вже Маркс назвав Бельгію ельдорадом капіталістів. Пекло цього капіталістичного визиску відчуває на собі фляманська людність. «Промислові галузі — каже *К. Северус*, — що заборонені у всіх інших країнах, знаходять притулок у Фляндрії, де їм сиріє законодавство та дешеві робочі сили. За кілька сантиметрів наші діти від ранку до вечора мусять отруйним живим сріблом чистити шкіри» (49^a; 27). Власне найбільший жах для фляманців — це нечуваний визиск *жіноцтва* й *особливо малолітніх дітей*. Багато дітей, починаючи з шости років життя, працюють вже на фабриках. В бельгійському парламенті 17 лютого 1914. р. відомий фляманський соціялістичний посол, др. *К. Гойсман*, цитував кілька жахливих прикладів цього визиску дітей капіталом. В одному випадку це була 4-літня дитина, що вже працювала *шість* місяців і мала спаралізовані від роботи пальці. Іноді ці діти працюють 14 годин на добу. В текстильних фабриках працюють цілі родини разом. Гойсман наводить такий приклад: мати-вдова з чо-

*) На цих позиціях стоїть сучасний фляманський рух. «Не ізолюватися від європейської культури, але об'єднатися з Європою хоче Фляндрія», кажуть фляманські активісти, на думку яких, ізолюються від народних мас, немов хінським муром, винародовлені його перекінчики... (66; 2).

тирма малолітніми дітьми за 14 годин праці денно має 1 франк заробітку для всіх разом (49^a; 24). Видко, що попереду цитований афоризм *Войльстеке* лишився в силі й у другім п'ятидесятиліттю існування Бельгії...

14. — Фляманський рух здобув собі перші тріумфи саме на літературнім полі. Через це слід тут зупинитися на визначних дебютах *новофляманського письменства*. В ньому теж переважає поезія над прозою; романтична лірика над реалістичною епікою. Все воно було наразі оповите серпанком якоїсь меланхолії, психологічно цілком зрозумілої: занадто вже великий був контраст між дуже сумною сучасністю та колишнім «золотим віком» Фляндрії, до якого раз-у-раз поверталися *новофляманські письменники*. Зрештою, господарська криза, що на протязі одного покоління (1830—1860) виснажувала фляманський загал, не могла сприяти оптимізму письменників, які черпали теми для своїх творів з реального життя, пересякненого розпуккою та злиднями... (18; 141—142).

Перший видатний *новофляманський поет К. Л. Ледеганк* (K. L. Ledeganck) був романтиком і ліриком чистої води. Це була людина великої літературної культури та ерудиції, добрий знавець живих і античних мов. *Ледеганк* (1805—1847), майже сучасник Т. Шевченка, найбільше відчув на собі вплив Шіллера; проте люба була йому поезія Гюґо та Лямартіна, Гайне і Байрона. Він досконало опанував рідну мову, у своїх творах давши кілька зразків майстерної поетичної її форми. Його шедевром є цитована вже тут трилогія «*Три міста — сестри*» (De drie Zustersteden), твір глибоко патріотичний та великої мистецької вартости. класичний у *новофляманському письменстві*, слушно названий «поетичним Євангелієм фляманського руху» (22^a; 21). «Вже перед Ледеганком — каже *Гамеліус* — писалися фляманські вірші, але щойно від нього датується відродження фляманської поезії... Його заслугою фляманська поезія почала знову дбати про свою гідність, щирість, коректність, які вона загубила вже від століть. Культурний фляманець почув, нарешті, настрої свої та свої батьківщини, висловлені письменником, що міг стати поруч з романтичними школами сусідніх країн»... (18; 118, 117).

а) Центральною постаттю *новофляманського письменства* був *Hendrich Conscience* (1812—1883), що збагатив його своїми творами, як ніхто перед ним, або після нього. Він належав до мистецького брацтва «*Оливова галузка*» (Olijftak), що в 1836 р. повстала в Антверпені, відновлюючи давній традиційний союз між фляманськими малярами та письменниками. Річ цікава і варта уваги: на фляманській літературі скрізь відчувається цей вплив рідного малярства (22^a; 28), особливо ж на фляманських письменниках французької мови, про яких згадка далі (30; 213). Я не знаю прикладу подібного мистецького «ендосмосу», хіба ще у *новолитовській літературі*, де, зрештою, скорше відчувається вплив музики на літературу. Довкола цієї «Olijftak» скупчувалися тогочасні *каменярі фляманського руху*. Згодом (1845) його члени заклали

таємну організацію, отже щось подібне до Кирило-методієвського братства, що вже мала політичні завдання та прямування до об'єднання всіх флямандців для спільної визвольної боротьби. В умовах бельгійського громадського життя такий спільний фронт не був можливим навіть в національних справах. Незабаром флямандський рух розпався на два політичні табори: ліберальний і католицький, що відтак гостро між собою боролися, з чого, звичайно, дуже тишилися бельгійські франкофіли.

Але вернемося до *Г. Консьянса*. Це один з найкращих прозаїків новофлямандською мовою, а одночасно і великий поет взагалі, хоч він ніколи не написав ані одного вірша. Відтак це національний письменник у найкращім розумінню того означення. Два його дуже популярні романи на мотиви з флямандської історії, а саме: «*Рік чудес*» (*In't wonderjaer*) і особливо «*Флямандський лев*» (*De Leeuw van Vlaanderen* 1838), де з великим захопленням змальована успішна боротьба флямандців проти чужої окупації в минулому, знайшли живий відгомін серед флямандського загалу. Аджеж в атмосфері, витвореній революцією 1830 р., все це було знову таке актуальне для новофлямандського руху. Не дивно тому; що поява цих творів справді була епохальною подією в історії флямандського відродження, а *Г. Консьянс* придбав собі широкий розголос, як найкращий флямандський письменник. «Націоналізм — каже історик цього руху — святкував з ним свій перший літературний тріумф. Змалювати для народу його минулу славу та сучасні настрої в його власній мові, таке було відтак завдання флямандського письменника» (18; 152). Автор «*Флямандського лева*» свідомо поставив своїм завданням всебічне воскресення власного народу. «Навчати, моралізувати, освічувати та визначити йому певну роль на світовім коні, така була мета його життя... він хотів завоювати серця свого народу; розбудити та піднести його, і це вдалося йому»... (18; 154, 155). *Консьянс*, як письменник, був невтомний. Він написав 71 твір у 100 томах. Остання його праця виїшла за два роки до його смерті. «Я хочу — мотивував він цю свою надпродукцію книжок — приготувати для нашого народу щоденну порцію його лектури» (18; 181). Це вповні йому вдалося. *Г. Консьянс* вже за життя був найпопулярнішим флямандським письменником; його любив і читав увесь нарід. За місяць до його смерті Антверпен поставив йому пам'ятник перед міською бібліотекою з дуже симптоматичним і влучним написом: «*Він навчив свій нарід читати*» (44, 22; 2, 146). Коли *Консьянс* помер, нарід влаштував йому княжій похорон. Перед його дсмовиною схилилася вся Бельгія з Брюсселем на чолі. «*Г. Консьянс* — казав головний промовець над його могилою — є мертвий. Хай живе його дух в нашім народі!» (18; 182).

Консьянс був не лише письменником, але й громадським діячем ліберального та демократичного напрямку. Вже в передмові до роману «*Флямандський лев*»*) він висловився за неминучість фля-

*) Доречі, національний флямандський гімн, т. зв. флямандська марсельєза, також називається: «*De Vlaamsche Leeuw*». Цього лева можна побачити на

мандського «*Home Rule*. Цікаво, що відповідні уступи з цього роману наводить флямандський меморандум з 1919 р. «*Pro Flandria servanda*» (42; 66—68), згадуючи також *відвертого листа* (з 1850 р.) Консьянса, в якому він рішуче засудив бельгійських франкофілів і франскільонів, віщунськи передбачаючи, що безглузда їхня національна політика приведе до загального занепаду Фляндрії та до загальмування національного її самоозначення (42; 94). Про велику популярність Консьянса, як і про те, що нарід не забув цього великого письменника, найкраще свідчить надзвичайно урочисте святкування в 1912 р. сотих роковин його народження. «При цім виявилось — пише *Келлен*, — що всі шари населення люблять його з великим пієтетом. Цей святочний тиждень в Антверпені був одночасно тріумфальною перемогою флямандства; вражіння від нього було тим яскравіше, що валони не можуть заперечувати значіння Консьянса» (24; 155). Спеціальна вистава, влаштована при цій нагоді, змалювала наочно відвідувачам велику творчість і невтомне життя цього найбільшого флямандського письменника, що, як казав у своїй інавгураційній промові *E. de Бом* (2; 145), «завжди користувався довір'ям народу, яке він заслужив».

б) Флямандська література в початкових фазах свого новочасного розвитку ввесь час мала виразно *громадський* напрям. Звідци чималий її політичний вплив на флямандський загал. Нераз флямандські письменники отверто виступали в ролі політичних трибунів. Про *Консьянса* тут вже згадувалося. Політичним актом, що зробив у Брюсселі вражіння «*succés de scandal*», був, напр., сенсаційний *маніфест* антверпенського поета *I. ван Райсвейка* (I. van Rijswyk) (в 1856 р.), скерований проти урядового конкурсу на написання урочистої кантати з нагоди 25-річного панування бельгійського короля Леопольда I (22; 57—59). Цей славетний маніфест був знищуючою критикою бельгійського пануючого режиму та його проти-флямандського курсу. Слід зачитувати з нього найбільш характерний уступ: «Від 25 років, каже автор, валони є любимцями влади, флямандці ж відкинені з призирством. Один може дістати все, бо від народження він знає погано французьку мову; другий не може нічого мати, бо доля дала йому флямандську мати. Станьте французами, кричать нам, і все буде гаразд! Отже, пофранцузчіться, станьте перекінчиками, загубіть усе, що характеризує вас, як нідерляндців, продайте батьківщину вашої душі!... Забудьте про своє походження, славу, що її ви придбали як флямандці в минулих століттях, і все буде гаразд! А що відтак ми будемо, немов негри на плантаціях, або індуси в англійських колоніях, так що з того? Вони ж також живуть у рідній країні, але як?»... Знаючи, що серед власного народу можуть знайтися «вірнопіддані душі», які зловляться на принадну вудочку ювілейної кантати, поет закінчує свій оскаржуючий маніфест гострим засудженням на адресу безхребетних угодовців з власного табору: «І якщоб хтонебудь чи то для флямандським національним прапорі та національних відзнаках. Словом, у Фляндрії він не менш популярний, аніж символічний *півень* у Валонії (10; 65).

т. зв. гонору, чи то задля мізерної квести грошей написав щось інше, він не є поетом у своєму сумлінню, не є фляманцем, не є нідерландцем у своїй душі!»... (18; 211).

В бельгійських міродайних колах цей маніфест зробив враження бомби посеред балю. Брюссель поспішив вийти назустріч національним домаганням фляманців, про що мова в слідуючій параграфі.

Ця подія відіграла у фляманським національним русі роль хронологічного рубікону. Нею закінчилася *старофляманська* його фаза та почалася багатша змістом *новофляманська* доба, авангардом якої була *студенська молодь* та *артистична богема*, котрим у фляманських національних змаганнях припала функція ідейного ферменту та новаторства. Згадаю тут про один дуже цікавий студентський гурток, який в 1852 р. заклався при гентському університеті «'tZal wel gaan» (себто «*Воно піде*», натяк на французьке «*Ça ira*»). Його заходами в цій університеті в 1854 р. заведено було знову виклади фляманської мови та літератури. Він пропагував голяндську літературу серед фляманців та заклав перший літературний журнал соборницького напрямку: «*Noord en Zuid*» (Північ і Південь) з голяндським правописом. Він форсував політичні домагання фляманців того часу. Більш політичне, ніж літературне щодо характеру своєї діяльності, це товариство мало великий вплив на *ідеологію* молодифляманського письменства, звертаючи його увагу на моменти сучасності, поборюючи гіперісторизм старофляманської генерації. «Вони думали — каже *Гамеліус* — не про минуле та ідеали, але про дійсність і сучасність, вважаючи їх жалюгідними» (18; 225).

З цього гуртка виїшов видатний письменник *А. Бергман**) (псевдонім *Тону*), автор дуже талановитих нарисів побутового характеру «*E. Staas*» із життя тогочасного адвоката. Книжка дуже живо написана та чудово змальовує бельгійське оточення в призмі фляманських почувань. Незабаром вона стала найпопулярнішою лектурою фляманського читача. До цієї школи належав *Войлстеке* (*Vuylsteke*), непримиримий ліберал і соборник, поет суворой музи, а передовсім знаменитий публіцист. Організаційний рух цієї доби відбився також на розвитку фляманського *театру*, що був все одним з головних чинників в національній відродженні фляманського народу. Недарма фляманських аматорів театральних вистав прозвали «*вояками національної ідеї*» (18; 238). Особливо ж після 1860 р. театральна акція у Фляндрії стихійно поширюється, захоплюючи по черзі всі головні центри фляманської Бельгії. Повстає ціла мережа нових фляманських театральних спілок; число вистав перевищує сотки. Заслуженим діячем у цій ділянці національної пропаганди був журналіст *Ю. Госте* (*J. Hoste*). Організаційно ця справа зосереджувалася у фляманським «*Театральнім Союзі*».

*) Це син того Бергмана, німецького емігранта, в родині якого виховався *Л. Ф. Вілемс*, як про це вже згадувалося попереду.

в) Читач бачив, як у новофляманських літературно-культурних і національних змаганнях яскраво виявлялися *соборницькі тенденції*: свідомо і програмово підкреслювався зв'язок з північними Нідерляндами. Проте, головню серед *католицьких кол* все жевріли рештки фляманського антиголяндського *партикуляризму*, що боронив фляманську цілковиту самостійність на всіх фронтах, не бажаючи бути «голяндським еретиком, пруським кріпаком*), чи французьким комунаром» (18; 295). Передовсім ці партикуляристи захищали самобутність фляманської мови, базуючи її на *західнім* діалекті, а в першу чергу незайманість історичного її *правотису*, *рішуче* протидіючи її злиттю з голяндською мовою. Органом цього напрямку був журнал «Довкола вогнища» (Rond den heerd), католицько-народного характеру, закладений у 1865 р. *Брогге* був головним осередком цієї течії національної фляманської опінії, а аббат *Guido Gezelle* (1830—1897) — головним її представником та одночасно одним із найвидатніших новофляманських поетів взагалі, як автор поетичних творів глибоко релігійного та національного змісту, що досконало опанував рідну мову і всі фінеси поетичної техніки та мистецтва. Релігія, природа, батьківщина — це три джерела його літературної творчості, в якій містика переплітається гармонійним акордом з контемпляцією та глибоким індивідуалізмом. «*Цвинтарними квітами*» (Kerkhofblommen) називається перша його збірка поезії (1858), навіяна смертю одного молодого семінариста, епітафного змісту і витримана в стилі жалібних кантів. Поетичний профіль Гезелле яскравіше виявився в другій його збірці: «*Поеми, пісні та молитви*» (Gedichten, gesangen en gebeden), також переважно релігійного напрямку, але де, проте, в пісні із селянського побуту та на мотиви старофляманських звичаїв. Гезелле — це поет з Божою ласки; він заперечує утилітарний характер цього мистецтва навіть з національних мотивів. Найкраще виявилася його поетична вдача у збірці (1881) «*Liederen, Eerdichten en Reliqua*», що цікава з двох боків: жартівливим змістом деяких пісень, які зраджували старофляманський гумор, а відтак — мовою; поет покинув тут західньо-фляманський діалект і перейшов на літературну нідерляндську мову.

До цього Гезелле примушений був систематичним та вбивчим замовчуванням його з боку міродайної тогочасної фляманської критики, яка безоглядно поборювала цього найбільшого свого поета за його мовний партикуляризм, не зрозумівши великої мистецької вартості його творів. Щойно, коли Голяндія оцінила Гезелля та видала його твори, він був признаний пророком і каменярем модерної поезії також у ріднім краю. Під його прапором почали гуртуватися молоді фляманські літературні сили. Навіть повсталала ціла

*) Натяк на, зрештою, дуже кволе *германофільство* деяких фляманських поетів (напр., *Дуценберга*), що сильніше виявилось після поразки Франції під Седаном. З цього часу датується поезія *Е. Гіля* (Hiel) «*До німецьких братів*» (Aan dietschen Broeders), де автор захоплено апострофує німецьких переможців, закликаючи їх «до визволення також Фляндрії з ярма, небезпеки і лиха» (24; 159).

школа дуже талановитих письменників і поетів, серед яких найбільш популярним був *Гуго Верріст*, літературний ювілей якого в 1913 р. став всенациональним флямандським святом. Цей несподіваний успіх майже на порозі смерті зацькованого Гезелля викликав у нього новий вибух поетичної творчості, доказом чого останні дві його збірки «*Вінець часу*» (*Tijdkrans*) та «*Низка римів*» (*Rijmspoeg*), що вийшла у 1897 р. Проф. *Фр. Йостес*, оцінюючи значіння Гезелля, слушно зараховує його до найкращих поетів світового письменства взагалі (22^a; 33). Найвидатнішим його учнем вважають, звичайно, *Ал. Роденбаха* (1856—1880). Але цей талановитий, на жаль, передчасно померший письменник, більше відомий як чудовий організатор флямандського студентства католицького напрямку, ніж як поет (22^a; 35). Проф. *Вермейлен* у своєму нарисі флямандської літератури каже про Ал. Роденбаха: «Його флямандський рух був боротьбою за кращу та більшу людяність у Фляндрії. Це була не тільки боротьба за мову, але широка культурна боротьба, це треба тут сказати, щоб зрозуміти великий вплив Роденбаха на нашу літературу (68; I, 307). Зокрема його вплив на молодь був величезний. Він розворушив серед неї масове національне захоплення. З його ім'ям зв'язаний один із найцікавіших проявів флямандського руху взагалі, а саме т. зв. «*Blauwoeterie*». Слово це само по собі нічого не означає. Історичного значіння воно набуло у зв'язку з рухом школярів проти винародовлюючої школи. В середині XIX ст. школа була головним знаряддям денационалізації флямандської молоді. Флямандська мова була в ній абсолютно заборонена. Навіть співати було дозволено лише французькою мовою. У цей час Ал. Роденбах написав театральну сатиру: «*Студенти у Варшаві*», де з цензурних причин дія перенесена до Польщі, фактично ж змальовує положення в однім відомім флямандським коледжі, в яким учився сам автор. В однім романі Консьянса Роденбах знайшов гасло, що розворушило та захопило тодішню флямандську молодь: — «*Vliegt de Blauwvoet? Strom op zee!*» (Чи летить буревісник? На морі шторм!). Цим закликком флямандські школярі віталися при зустрічі. Цим боевим кличем почалася масова кампанія проти винародовлюючої школи. Так повстала «*Blauwvoeterie*», що висунула флямандське студентство у другій половині XIX ст. на чоло національного руху (22; 142—149). Через це А. Роденбах як 22-літній студент став, по словам Верріста, світлом, вогнем, силою, надією та майбутністю Фляндрії (22; 142). Для доповнення цього коротенького огляду новофлямандської літератури треба згадати ще кількох найбільш видатних флямандських письменників останнього часу. Отже талановитого, у Голандії та Німеччині дуже відомого, поета *Поль де Монта* (1857—1931). Як лірик він збагатив оригінальну флямандську поезію. Але більше його значіння як літературного критика та видавця часопису «*Van Nu en Straks*» (Сьогодні та завтра), що мав великий вплив на європеїзацію й модернізацію ідеології флямандського національного відродження (22^a; 37). Найбільшим флямандським прозаїком є новеліст *Стайн Стройвельс* (1872), що

вийшов із школи Гезелля, не послуговується нідерландською літературною мовою, а отже є самотнім мовним «партикуляристом», правда, дуже талановитим. Його твори сутореалістичні та навіть натуралістичні, що пояснюється біографією автора, який пройшов тяжким життєвим шляхом від ремісництва до письменства. Сила та краса їх в надзвичайній чисто фляманській їхній мальовничості. З боку мови близьким до нього є *Герман Теєрлінк* (1879), також прозаїк, а передовсім драматичний письменник, правда, зовсім протилежного, бо містично-романтичного напрямку. До нього мені доведеться ще повернутися по зв'язку з фляманським театром. Окремо стоїть у фляманському письменстві *А. Вермейлен* (1872), європеїзатор фляманського руху та автор цікавого роману «*Вічний жид*» (*De Wandeln de Iood*), що оригінально модернізує цю стару тему. Боевим національним поетом, творчість якого особливо яскраво виявилася під час світової війни, є *Рене де Клерк* (1877). Йому найкраще вдаються народні пісні на патріотичні мотиви. Деякі з них були поетично висловленими національними кличами, як напр., дуже популярний в часі війни вірш — «*Nu of nooit!*» (Тепер або ніколи!), аранжований для співу, як багато поезій цього талановитого письменника (25; 86).

Фляманці, так само, як і українці, не вміли зорганізувати досі як слід видавничої справи, від чого дуже терпить книжна їхня продукція. Правда, вони щастливіші під цим оглядом через те, що твори кращих фляманських письменників, навіть партикуляристів, охоче видає Голяндії (22^a; 40. Про фляманд. літературу крім 18, пор. головнo 68; I, 242—312).

15. — Проблема поневоленої нації має один дуже цікавий та характеристичний аспект. Нарід-кріпак, мовляв, подвійним культурним податком оплачує свою суспільну деградацію. Його *pebs*, не знаючи взагалі, або як слід, панської мови та не маючи літературно виробленої ще рідної мови, засуджений на культурне животіння. Його винародовлена «еліта» збагачує охоче культурний дорібок панської нації. В літературі це питання виявляється здебільшого, як *гоголівська* дилема. Кожен поневолений нарід має своїх *Гоголів* з їхньою особистою трагікою внутрішньої боротьби «*між двома душами*» (С. Єфремов). Але жадна поневолена нація не має *Гоголів* більше за фляманський нарід. Без них немислима взагалі сучасна бельгійська література (76; 545). Матерлінк*), Верхарн, Роденбак, Ш. де Костер, Лемоньє, Ван-Лерберге, Ікгаує і т. д. — всі ці корифеї модерної бельгійської літератури є фляманцями з походження, а часто і всім характером та змістом своєї мистецької творчості, як, скажім, Ш. де Костер, автор клясичного архітвору «*Uten Spiegel*», що майстерно і з великою любов'ю змальовує старофляманського легендарного героя. Нещодавно вийшла дуже цікава розвідка амери-

*) Звичайно, але неправильно його прізвище транскрибується як *Метерлінк*, хоч правильно слід писати Матерлінк, бо фляманське *ae* = *á*, себто в довге *a*, а не *e*, як німецьке *ae* = *ä*. Через те в старофляманському правопису для його графіки вживалося подвійне *a* тобто *aa* (70; § 25; 18).

ганського дослідника *Б. Матзер Вудбриджа* про «Сучасний бельгійський роман» (30). Вона присвячена з одного боку флямандським Гоголям, а з другого з'ясуванню впливу флямандської стихії на сучасну бельгійську літературу.

Гоголь в одному зі своїх листів до п. Смірної (з 1844 р.) автобіографічно пояснює таємницю свого психо-національного дуалізму: «Скажу Вам — писав він — що я сам не знаю, яка в мене душа — хохлацька чи російська. Знаю тільки, що аж ніяк не дав би переваги малоросіянинові перед русским, ані русскому перед малоросіянином. Обидві природи щедро обдаровані від Бога і як навмисне кожна з них окремо має в собі те, чого не має друга*)... Проф. *Мандельштам* довів, що Гоголь свої твори, писані московською мовою, властиво в думках перекладав з української мови («*мысленно переводил* обороты, слова, буквально применяясь к русской речи**»). Це можна сказати також на адресу багатьох флямандських Гоголів, французька мова яких є сильно пересякнена підсвідомою флямандською стихією та, по авторитетній заяві одного місцевого критика, «є найгіршою тортурою для вух людей з між Соми і Луари...», бо всупереч власній волі часто ці флямандські Гоголі «мають у собі щось національне, навіть тоді, коли вони пишуть по-французькому»... (24; 177). Відомий бельгійський письменник Лемоньє висловився одного разу, що «справжня флямандська література написана французькою мовою» (3; 23). Вся тематика їхніх творів черпається головню з рідного побуту, природи та оточення. Вся вона скомпонована з рідних мотивів. Гейзером б'є з них питомий старофлямандський гумор... (30; 83).

Аджеж і найбільший бельгійський поет *Ем. Верхарн*, що вважається національним поетом Бельгії, не лише був з походження фляманцем, але й у своїй мистецькій творчості все залишався стихійним патріотом своєї батьківщини, себто *Фляндрії*. Вже підчас світової війни у розмові з *Нотомбом*, що вітав у ньому того, кого Бельгія «чекає та якого так потребує на зорі свого відродження», Е. Верхарн, погоджуючись з ним та пояснюючи таку свою ролю через те, що «він передовсім є бельгійцем...», констатував, проте, в дальшому з'ясуванні свого національно-мистецького *credo*, що, зрештою, ніколи в найменшому не зраджує свого великого ідеалу (*европейського та вселюдського*) — він «*всією своєю творчістю ціле своє життя був зв'язаний з полями, ріками, містами та героями своєї матері Фляндрії*»... (33; 194—195). Такі були по авторитетному свідочству *Нотомба* останні слова цього великого поета новобельгійського письменства (33; VI; § V. *La leçon de Verhaeren*).

Правда, серед флямандських Гоголів є й такі, що зовсім відцуралися свого народу: глузують з рідної мови батьків; зневажливо ганьблять його національно-визвольні змагання, як напр.. велетень бельгійської літератури — *Матерлінк*, що підчас війни в однім ін-

*) Пор. вступ до україн. видання творів М. Гоголя, т. I, стор. XXI.

***) Ibid., XXIII. Підкр. ориг. Б.

тервю для паризького «*Figaro*» висловив дуже безоглядний, а проте несправедливий засуд над флямандським рухом. «*Партія флямінгантів* — казав він — *гуртується із купки агітаторів, яким низьке селянське їхнє походження і неповна освіта унеможливили вивчення французької мови. Їхня неосвіченість скинулася в ненависть; вони ненавидять мову, вживання якої усно чи на письмі дискредитує їх; а одночасно вони з різних діалектів склали, викували та споганили жаргон, нездатний до розвитку, якого не розуміють навіть ті, кому він накидається, немов рідна мова, та який справжні флямандські поети — є й такі, — або голландці гостро висміюють...* Защищає їх флямандський клер, найбільш неосвічений в цілм світі. Завдячуючи безпідставному вихвалюванню цього воляпюка, зверх двох мільйонів селян перебуває під таким його (клера) пануванням, що до них не може дістатися жаден промінь світла»... (23, 73—74; 1, 27—28).

В цім засуді великого ренегата таїться безмежна національна трагіка флямандців, яка випливає з фатального думкового дуалізму Бельгії, де фанатичний католіцизм півночі люто змагається з релігійною байдужістю і вільнодумством півдня...

Проте, Матерлінк не має рації, коли гадає, що порятунок флямандців полягає в прийняттю французької мови та культури, бо, мовляв, їхня національна культура за всяких обставин буде засуджена на провінціяльне лише животіння. На це питання добре відповідає флямандський патріот європейської орієнтації, проф. *Вермейлен*, роблячи підсумок цих французьких впливів у Фляндрії. «Що ж виграємо ми на цім взагалі? — запитує він. Правда, якусь еліту, дійсно французьку, але числом дуже обмежену, без впливу на маси, а серед неї виїмкових світочів, як Ван-Лерберге, Матерлінк, Верхарн. Припустім однак, що ці люди виростили б у флямандським сточенню, були б вони через це меншими? Чи там, де забракло б французького виразу, повстала б порожнеча? Аджеж мова норвезька, шведська, російська не є дуже поширені у Західній Європі; проте, чи терпіли від цього багато — Ібсен, Бьєрнсон, Стріндберг, Толстой, Достоевський або Горький? І коли Містраль писав свої вірші по-провансальському, а Рабіндранат Такур по-бенгальському, чи це перешкоджало їм одержати премію Нобеля, або тому, щоб їх читали скрізь?» (52; 70—71).

Це, мовляв, відворотній бік гоголівської проблеми в життю поневоленої нації. Але Гоголі — це тільки переходовий етап в історії її відродження та визволення. Флямандський нарід вже щасливо закінчив цю фазу свого національного розвитку. Він має письменників, твори яких поширюються в культурнім світі без традиційного посередництва французької мови (Вермейлен, Таерлінк, Де-Монс...).

16. Перейдемо тепер до ознайомлення з досягненнями флямандського руху у сфері *політичній*. Від середини XIX ст. цей рух набуває виразно *громадського* характеру. Передовсім це виявилось в боротьбі за фактичну рівноправність флямандської мови. Згаданий

тут «Маніфест» І. Ван Райсвейка був приводом до призначення в 1856 р. урядом спеціальної комісії, що мала з'ясувати флямандські національні скарги та домагання, працювала півроку та склала докладний звіт (57), влучно названий *Войльстеком* — «Евангелієм флямандського руху» (22; 59). Девятичленна ця комісія, в якій перевагу ($\frac{2}{3}$) мали письменники та філологи, а не політики, поставилася до свого завдання дуже сумлінно й ґрунтовно з'ясувала тогочасний стан та домагання флямандського руху, попередю ознайомившись з положенням недержавних націй і національної справи в інших країнах (головно у Швейцарії та Франції), а відтак розглянувши історію національної справи в самій Бельгії від найдавніших часів. Її висновок з приводу першої експертизи був такий, що Швейцарія та Франція — це зразкові держави з націо-політичного боку, а саме, як «дві моделі: перша — свободи, а друга — утиску» (57; 86). Щож до нової Бельгії, то над нею присуд був такий: тут, мовляв, «*віймок панує над правилом, привілей над правом і урядовець над народом*» (57; 89). Ця комісія рішуче відстоювала нідерландсько-флямандську мову, заперечуючи всі закиди на її адресу. Вона констатувала, що «сучасний занепад флямандського народу не свідчить ще про закінчення його ролі, але є вислідом тимчасової кризи та мине разом з нею» (18; 216). Дуже цікавий висновок цієї комісії про характер флямандського національного відродження: «флямандський рух — говориться в її звіті — не є якоюсь ізольованою спробою... без коріння в минулому, без овочів на майбутність; ...він є в нашій батьківщині виявом загальної потреби незалежності, нові докази якої дає щодня універсальна душа; мова є чимсь більшим за особисту свідомість, бо вона належить до того, що нарід має найбільш святого; вона є щось більше за політичну опінію, бо ця остання залежить від зовнішніх обставин та підлягає різним змінам; вона навіть є інтимнішою за національну релігію, як старша та більш характерна для народу» (57; 148). Конкретно ця комісія домагалася; відкинення засади *двомовності* в Бельгії, відстоюючи рідну мову в кожній з двох національних її областей; відтак — цілковитої *флямандизації* адміністрації, шкільництва та судівництва у Фляндрії, як і поділу на національні секції урядів в міністерствах та в армії (42; 68).

Звичайно, ці домагання не були здійснені відразу. Кожне з них здобувалося роками в залежності від зросту та зміцнення флямандського руху. Свідомо саботували їх бельгійські франкофіли. Фактично ця програма в цілому не була здійснена перед світовою війною. В 1906 р. весь звіт згаданої «*Vlaamsche grieven commissie*» був знову оголошений друком, цим разом під заголовком — «*Het Vlaamsche Programma*» (34^a; 26). Правда, що *via facti* і на зло Бельгії здійснювала її німецька окупація в 1915—1918 р. р., а проте ще і досі вона не є цілковито зреалізована, хоч багато головних її точок поступово ставали законом, а подекуди й фактом бельгійського громадсько-політичного життя, яке саме було найбільшим союзником і прихильником флямандського руху. Більш ніж декларативні заяви,

непереможні факти промовляли на користь зрівноправнення флямандської мови. Скажім, засуд двох флямандських невинних робітників на смерть (в 1865 р.) тільки через те, що вони не розуміли французької мови, в якій переводився над ними суд, безумовно були в боротьбі за рідну мову аргументом більш рішачим, ніж сотки протестуючих петицій (42; 17). В цій завзятій боротьбі поглиблювалися національні постулати флямандського руху та з'ясувалося виразніше його відношення до Бельгії. «*Ми перше фляманці, а відтак вже бельгійці!*», звучало одно з боєвих гасел тої доби. «*Або Бельгія з нашими правами, або наші права без Бельгії!*» — була друга девіза флямандського тогочасного активізму (42; 68). Поль де Монт, один з флямандських активістів цієї епохи, казав на вічах: «Не досить бути фляманцем, себто плятонічно любити свою мову. Треба бути *флямінгантом*, отже активним пропагандистом флямандських прав. Жадної системи двумовності! У фляманській країні все має бути по-фляманському» (6; 35). Так повстало відоме флямандське гасло: «*In Vlaanderen Vlaamsch!*».

Зріст флямандського руху в цій добі (1855—1874) найкраще ілюструє справді імпозантний розвиток преси (34^a; 45). В 1855 р. нараховувала вона 6 щоденників та 61 інших часописів і журналів. В 1874 р. виходило вже 125 флямандських газет ріжного типу і характеру (18; 234). Відтак флямандська преса невпинно поширювалася як щодо числа поодиноких видань, так і тиражу окремих часописів, головню ж числової переваги над французькою пресою у Фляндрії, де (в чотирьох провінціях без Брабанту) на 116 флямандських газет було французьких всього 41 (18; 295)*). Слід відмітити, що популярна преса та велика мережа всіляких спілок і товариств національного характеру були головним знаряддям флямандської пропаганди, яку французький дослідник Бельгії Ш. Шарріо мусив визнати чудовою та успішною (6, 33; 18; 252).

Варто тут бодай хронологічно простежити перебіг боротьби та досягнень флямандського руху на *політично-громадському* полі. Дебютував він масовими петиціями в 1840 р.; фактично ж першим реальним кроком на цім шляху була згадана попередю «*Commissie der vlaamsche grieven*». Бельгійський парламент конкретно висловився з приводу флямандської справи щойно в 1861 р., закликаючи уряд «прийняти міри для заспокоєння домагань в справі флямандської мови, поскільки вони виправдані (44; 23). Одночасно антверпенські фляманці розпочали активну політичну кампанію. Антверпен — це «великий майдан і цитаделя флямінгантизму» (6; 37). Тут в 1861 р. повстав Нідерляндський Союз для завоювання флямандськими виборцями місцевого муніципалітету та провінціального союму (у 1862 р.). Тут цього ж самого року на ґрунті конфлікту міста з військовою владою відбулися знамениті флямандські «*митинги*», вислідом яких була перемога флямандської мови в цій

*) Тут мається на увазі *місцева* французька преса. Паризькі часописи все ще дуже поширені в Бельгії. В 1910 р. було ввезено до Бельгії 13 міл. кгр. паризьких часописів (24; 168).

окрузі (р. 1866). Історичною подією в цій боротьбі було складення послом Де Латом присяги по фляманському 12 листопаду 1863 р. в брссельському парламенті; тоді вперше під стелею бельгійського парламенту залунала ця досі проскрибована мужицька мова. Щойно через десять років (1873) була вона допущена, як урядова, в судівництві на фляманській території. Це був перший «Закон про мову» на користь фляманців, здобутий головно заходами посла *Кореманса*. Другий подібний закон був виданий в 1878 р.; він визнав фляманську мову урядовою в *адміністрації* Фляндрії. В 1883 р. т. зв. «*lex Coremans de Vignes*» припускав утравкізацію середнього шкільництва у фляманських провінціях. Великим культурним придбанням фляманців, вибореним на політичнім фронті, було заснування в Генті в 1886 р. «*Фляманської Королівської Академії*» (De Koninklijke Vlaamsche Academie), яка чимало прислужилася для розвитку фляманської науки, особливо ж історії, мовознавства та літератури (29)*).

Історичною подією відтак була *перша фляманська промова* в бельгійському парламенті, виголошена в 1889 р. антверпенським послом *Коремансом*. Від 1894 р. можна було складати в парламенті присягу в обох мовах. В 1896 р. бельгійський офіціоз «*Moniteur Belge*» почав виходити також по-фляманському. В 1897 р. та 1899 р. були видані дальші накази щодо вживання фляманської мови в армії. Ці приписи мали на увазі утравкізацію щодо мови бельгійської армії від 1917 р. Серед цих урядових актів засадничо найбільше значіння мав т. зв. «*закон про рівноправність*» (Gelijkheidswet) з 1898 р., яким у Бельгії були визнані урядовими мовами як французька, так і фляманська (42, 24; 34^a, 29—30). В 1913 р. була переведена конкретизація цього закону щодо справ військових і шкільних. Напередодні вже світової війни, в 1914 р. був ухвалений спеціальний закон про основну реформу бельгійського шкільництва, що узгляднював засаду рідної мови в навчанню та ліквідував до певної міри в початкових школах Фляндрії утравкістичну систему,

*) На жаль, і на цій найвишній національно-культурній установі тяжить прокляття внутрішнього роздвоєння фляманського загалу. З боку фляманських *лібералів* вона уважається цитаделлю фляманського *католицького консерватизму*. Непримирним ворогом цієї Академії є відомий лідер фляманських поступовців проф. *П. Фредерік*, автор джерельного «*Нарису історії фляманського руху*» (14), який закидає католицькій більшості цієї установи, що вона тероризує опозиційну поступову меншість; взагалі ж він гостро критикує наукову її діяльність. Що ці закиди не є обґрунтовані, видно з того, що рішучо відкинули їх з боку Академії, як безпідставні, — саме *ліберальні* її члени, а передовсім тогочасний голова її, знаний фляманський ліберал *А. Прайон-ван-Зойлс* у спеціальній промові (18. III. 1903): «*Проф. Павло Фредерік та Корол. Фляманська Академія*» (22, дод. N. V). Чужинцеві, звичайно, тяжко орієнтуватися у цих внутрішніх сварках фляманського табору. Німецький дослідник *П. Оссвальд*, напр., приєднується до критики *П. Фредеріка* (34^a; 49). Натомість, проф. *Фр. Йостес*, автор джерельної німецької монографії — «*Фляманці в боротьбі за свою мову та народність*», рішуче захищає наукову діяльність і значіння фляманської Академії (22; 129—132). На мою думку, справа ця зайво загострюється з мотивів політично-партійного характеру, що здебільшого мають мало спільного з наукою.

дуже недоцільну не тільки з національного, але й з педагогічного боку (44, 24—25; 22).

17. — Читач бачить, що *формально* фляманський рух в останній квадранті XIX ст. може похвалитися неабиякими досягненнями громадсько-політичного характеру. Кажу формально, бо всі попередні згадані тут закони та урядові приписи на користь фляманського народу, на жаль, були правомочними здебільшого *de jure*, а не *de facto* (34^a; 31). Бельгійська бюрократія, ворожа до фляманського національного визволення, віртуозно вміла обходити та саботувати всі ці *гарні* закони про національну рівноправність. Під цим оглядом вона знаходила живу підтримку не лише серед валонського загалу, але й серед чималої суспільно та економічно сильної групи «*франскілььонів*», себто фляманських ренегатів; фляманський же загал культурно, соціально та господарськи більш упосліджений, звичайно, з великими труднощами міг перемагати всі ці ворожі перепони (18; 316—319). Не раз цитований тут *Гамеліус*, автор дуже безсторонньої історії фляманського руху, роблячи в кінці своєї праці загальну характеристику фляманських змагань та досягнень, приходять до такого мало оптимістичного висновку: «В сучасній Бельгії (писано на весні 1894 р. *Б.*) нідерляндська (себто фляманська. *Б.*) мова зведена до підрядності більш чи менш образливої та несприятливої для тих, хто її вживає; *рівність мов є отже химерою*» (18; 319). В своєму меморандумі до короля Альберта, який, вступаючи на трон (1909), склав присягу також *по-фляманському* та при цій нагоді підкреслив засаду національної рівноправності в Бельгії, фляманський комітет, подавши обґрунтовану докладну *програму* своїх національних домагань (43^a; II; 440—481), на вступі, проте, зазначив: «Ми охоче констатуємо, що на протязі останніх 30 років деякі з найбільш гострих наших домагань були законодавством полагождені; проте, значні прогалини та порушення законів здебільшого й надалі лишаються в державних установах: в адміністрації, юстиції, війську, особливо ж у шкільництві» (43^a; 441—442). В кінці цього меморандуму фляманські національні домагання були конкретизовані так: «*цілковите визнання права нідерляндської мови в початковім, середнім та вищій шкільництві, в технічних і хліборобських школах; у всіх галузях адміністрації, юстиції, у військових справах; а також узгляднення матеріальних потреб, як і духовних, у науці, мистецтві та літературі*»... (43^a; II; 480—481).

Моє вражіння від Бельгії (з подорожі в 1928 р.) таке, що це країна *оптичної* національної рівноправності. На око вона ідеально двомовна. Все тут до найменших урядових оповісток ретельно перекладається по-фляманському. Але *акустично*, себто для вуха, офіційна Бельгія вперто заховає свій зовнішній французький характер. Фляманці лише демонстративним шляхом добиваються практичного визнання своєї мовної рівноправності (4; 13). Антверпенський часопис (*Handelsblad van Antwerpen* з 18. III. 1911) слушно з цього приводу зауважив: «Всупереч усім законам про рів-

ноправність, ти по-французькому *мусиш* уміти; по-флямандському ж ти лише *смієш* уміти. Ви не можете собі уявити, які від'ємні наслідки для флямандців спричинила ця різниця між *мусити* та *сміти*» (44; 31. Підкр. ориг. Б.).

II. *Ренанус*, з праці якого я наводжу попередню цитату, цілу другу частину своєї книги присвятив з'ясуванню систематичної францизації флямандців у Бельгії та практичного саботажу з боку урядів теоретичної їхньої рівноправности. Для зразку варто тут навести кілька типових прикладів. Закон наказує, щоб старшини тих військових частин, що перебувають постійно на території Фляндрії, *практично* знали флямандську мову. Але нормально більшість бельгійського старшинського корпусу не знала жаднісінького флямандського слова. Не знали цієї мови навіть військові *лікарі* та *ксьондзи*. Підчас світової війни на цьому ґрунті траплялося чимало трагічних випадків, беручи на увагу, що в деяких військових частинах було понад 80% флямандських жовнірів (42, 27; 76, 615). Один флямандський лікар оповідає, що був свідком сцени, коли біля ліжка раненого флямандця три військові медики не могли жадним робом домовитися з пацієнтом, аж доки якийсь флямандський санітар не допоміг їм, як перекладчик (44; 32).

В *шкільництві* особливо тяжко відбивається така фактична фаворизація французької мови і зв'язана з нею все ще значна *утраквізація* середніх шкіл у Фляндрії (22; 88—107). В 1911 р. Бельгія мала всього 7.590 початкових шкіл, з яких 4.224 було з французькою мовою навчання, а 3.261 — з флямандською, хоч у той же час «переважно» говорило по-французькому 3.183.000 душ населення, натомість по-флямандському — 3.852.000. Цікаво відмітити, як подбано було в цих школах про навчання другої краввої мови. Отже з 4.224 французьких шкіл флямандська мова викладалася лише в 565. Натомість, з 3261 фляманд. шкіл французьку мову мали 3.244 школи. Утраквізм щодо мови в середніх школах уявляється так: з 9.520 обов'язкових годин, які припадають на проходження середньошкільного курсу, — 6.560 годин прослухано було по-французькому і тільки 2.320 по-флямандському; 640 припали на чужі мови. Результати такої системи, зокрема в початкових школах, є дуже від'ємні. Було констатовано, що «в Брюсселі є діти, які не вміють читати на тій мові, якою вони говорять, та не розуміють тієї, яку вони читають» (44; 34—35). Проф. *Флібері* констатував, що багато з флямандських абітурієнтів, закінчуючи середню школу, не в стані грамотно скласти листа ані по-французькому, ані по-флямандському (24; 166). Флямінгонтська преса раз-у-раз реєструє дійсно обурюючі факти фляманофобії по деяких школах для дівчат. Має бути, напр., лекція флямандської мови. Викладає її часто особа, що не має про неї уяви, а до того ще ненавидить її. Одна така учителька попереджала своїх школярок таким чином: «*Дівчатка, це лекція флямандської мови; отже, можете бавитись*». Інша доводила, що в Бельгії є тільки одна мова — французька, а крім цього на півночі існує ще «*жаргон*», що зветься флямандською мовою,

але він не має більшої вартости, ніж мова наших «*конго-братів*» себто африканських дикунів... (44; 19). Звичайно, що така анти-фляманська система виховання дівчат мала дуже від'ємний вплив на них; цим пояснюється значне пофранцузження фляманського *жіноцтва* та його національна байдужість, від чого дуже терпів фляманський рух. Слід констатувати, що після війни ситуація під цим оглядом покращала: фляманська жінка почала бути активним співробітником на полі національного визволення свого народу.

Найгірше фляманці були упосліджені щодо *вищого шкільництва*. Бельгія має 4 університети, але всі вони французькі. Понад півстоліття фляманці вже борються за націоналізацію *гентського університету*. Щойно тепер ця справа вирішена позитивно. Безумовно, що таке систематичне саботування культурних потреб фляманського народу дуже несприятливо відбилося на його загальному положенню, гальмуючи нормальний розвиток і поступ фляманців у всіх царинах національного життя. Культурний рівень серед них нижчий, ніж у валонів. Число неграмотних серед фляманців напередодні заведення в Бельгії обов'язкового навчання (в 1914 .р) було значно більше: 28,4% на 19,1% серед валонів (17, 95; 6, 125). Про суспільну і господарську деградацію фляманського народу, тут вже згадувалося. Фляманці — це передовсім бельгійська *misera plebs*. З них рекрутується головно бельгійський некваліфікований пролетаріят. Словом, під цим оглядом загальне положення фляманців, помимо всіх безсумнівних успіхів і досягнень фляманського руху, стверджує правильність націологічної тези *Масарика* (висловленої в «*Новій Європі*») про те, що «*нарід політично поневолений і в найкультурнішій державі пригнічується, а економічно і соціально використовується*».

18. — Фляманський національний рух виявлявся в різних формах. Тут вже зверталось увагу на те, що провідну роль в нім відігравали преса і громадські організації. Бодай побіжно варто тому ознайомитися з *організаційними формами* цього руху, оглянувши головні громадські фляманські установи та товариства. Зробимо це в хронологічному порядку, узгляднюючи тільки найбільш типові і характерні з цих організацій. Але попереду слід пригадати специфічну своєрідність бельгійського політичного життя: партійно диференціюючим чинником є тут не *національний*, але *ідейний* антагонізм. Над валано-фляманською ворожнечею домінує непримирима боротьба між *лібералізмом* і *католицизмом*. Навіть загальнонаціональні установи чисто культурного характеру згодом мусили роздвоюватися відповідно до цього політичного дуалізму, як, скажім, просвітний фонд ім. Вілемса та Давіда. Ось чому фляманці не спромоглися на якусь окрему національну партію на зразок, напр., ірландської в лондонському парламенті, але належали до існуючих бельгійських партій, стараючись придбати серед них симпатії та підтримку для своїх визвольних змагань.

Всі фляманські національні організації, незалежно від їхнього характеру, мали ту саму провідну мету: «*відродження фляманд-*

ського народу» (44; 53). Як ми бачили, спочатку переважали серед них установи літературного і наукового, а відтак загальнопросвітнього характеру. Щойно після 80 років, у зв'язку з політичними реформами в Бельгії в напрямі конституційного вирішення деяких найбільш пекучих фляманських домагань, поширюється серед фляманців *громадський рух*. На арену виступає новий, дуже активний чинник — *студіююча молодь*, що з одного боку сама починає організуватися, а з другого — відігравати роль організуючого фактора серед свого народу. Від 80 р. р. новофляманська фаза, яка почала формуватися в другій половині XIX ст., виявилася спонтанним організаційним рухом по цілому фляманському національному фронті.

а) «*Фляманська Сторожа*» (Vlaamsche Wacht), яка повстала в 1885 р. в Антверпені, була першою з цих неофляманських активних організацій безпартійного характеру з метою всебічного захисту національних прав фляманського народу. Вона видавала свій часопис та відновила урочисте святкування річниці битви «Золотої остроги» (в 1894 р.) День 11 липня став днем величезних фляманських маніфестацій в Антверпені та в інших містах фляманської Бельгії. З її ініціативи повстав згодом (1896) «*Загальний Нідерландський Союз*», про який мова далі. В 1887 р. організуються фляманські абсолювенти вищих шкіл на засаді релігійної приналежності, отже як *католицька* установа. Між тим об'єднується на цій самій засаді студіююча фляманська молодь. Так у р. 1890 повстає «*Католицький Фляманський Союз*», як студентська організація національно-активістичного напрямку. Ця молодь відкидає до теперішню засаду політичної нейтральності. Навпаки, вона жадає об'єднання всіх активних фляманських сил та енергійної національної пропаганди серед існуючих політичних партій. Від 1906 р. вона почала видавати власний тижневик «*Вище Життя*» (Hooger Leven), а від 1911 р. ілюстрований часопис «*Наше національне пробудження*» (Ons volksontwaakt). Обидва ці часописи яскраво націоналістичні. В 1908 р. студентська молодь цієї орієнтації об'єднується в центральній установі «*Het Katholic Vlaamsch Secretariat van Antwerpen*», яка виконала чимало творчої праці для фляманського національного відродження, збираючи для архіву матеріали і документи до історії фляманського руху, слідкуючи за кожним фактичним порушенням національних прав фляманців, ведучи активну національну пропаганду серед широкого загалу, випускаючи летючки про актуальні справи фляманського громадського життя (в 1911 р. понад 100.000 примірників. 44; 72) і програмово працюючи для пофляманщення гентського університету. Одночасно цей «Секретаріят» домагався фляманізації адміністрації у Фляндрії, а також націоналізації бельгійської армії. Радіус її діяльності та впливу з кожним роком поширювався, захоплюючи все нові елементи фляманського громадського життя, напр., батьків, об'єднаних у 1910 р. в спеціальнім союзі для боротьби за рідну школу.

Осередком національної акції в 90 р. р. стає «*Фляманський*

Національний Союз» (Het National Vlaamsch Verbond), закладений в 1891 р. з централею в Брюсселі та з філіями у флямандських провінціях Бельгії. На чолі цієї установи стояла «Народня Рада» (*Volksraad*), як керуючий орган. Заходами цієї організації видавався «*Tijdschrift N. V. B.*» (Het Tijdschrift v'het N. V. B.). Це товариство багато зробило для популяризації флямандських національних домагань серед широких мас. Воно рішуче поборювало безпринципову угодовщину деяких занадто вже поміркованих флямінгів; відтак, вело енергійну кампанію за пофлямандщення гентського університету.

Заходами студентства в 1892 р. були закладені «*Флямандські високошкільні курси*», себто народний університет, що одночасно розпочав свою акцію в Генті та Брюсселі, влаштовуючи флямандською мовою популярно-наукові виклади та видаючи щомісяця дешеві публікації просвітного характеру. Ця установа, що повсталала з ініціативи *поступового* студентства, згодом (1898) викликала паралельне товариство *католицького* напрямку, засноване в Антверпені з районом діяльності значно більшим, головню ж у провінції. Обидва ці товариства багато зробили для популяризації знання серед флямандського населення, а одночасно і для вироблення флямандської мови з наукового та термінологічного боку.

б) Поневолені народи, а зокрема малі, доки не стали певно на власні ноги, часто підсилюють свої національні прямування ідеєю культурних взаємин зі своїми найближчими співплемениками. Кожен з них у певній фазі свого відродження складає данину цьому, так би мовити, *расофільству*. Пригадаймо собі ролі славянофільства в історії відродження австрійських і балканських славян; культу латинської раси в ідеології Ф. Містраля та неопровансальського фелібризму; ідеї скандинавізму в культурнім поступі в ХІХ ст. серед народів прибалтійських тощо. Для флямандців такою ідеєю було не тільки *нідерландське* соборництво, себто культурна спільність із сусідньою Голяндією, але і з усіма, *кто* вживає цю мову та *де* вона лунає. Цю ідею зформулював у 1849 р. на І літературно-мовному нідерландському конгресі видатний флямандський письменник *Снеларт*, закінчивши свою привітальну промову цим соборницьким *credo*: «Існує національна та державна спільність; ця друга є ділом людей, але перша є від Бога даною... Великодержави є безсилі, коли хочуть роз'єднати братські народи, які вийшли з *одного* племені та які є зв'язані *одною* мовою» (34; 22. Підкр. ориг. В.). З ініціативи флямандського діяча *І. Меєрта* в 1895 р. у Брюсселі повстав «*Всенідерландський Союз*» (Het Algemeen Nederlandsch Verbond) з метою «підвищення матеріяльної та духовної міці нідерландського племені», як і «плекання та поширення нідерландської мови». Ця організація має три секції, залежно від географічного терену її діяльності. А саме: голяндську з Америкою (для еміграції); колоніяльну для Голяндської Індії та інших заокеанських територій цієї держави, і бельгійську (для Фляндрії) з південно-африканською (для бурів і Конго). Її централь міститься

на голянській землі в Дордрехті, де виходить пресовий орган цього аполітичного товариства — *»Neerlandia»*. Бельгійська його секція, доречі — найбільш активна, диспонує дуже рухливим підвідділом для влаштування популярних викладів. Цей союз розпочинав свою працю в 1895 р., маючи всього 67 членів. В 1910 р. число їх збільшилося до 13.000. Своїх книжних філій він мав у 1910 р.: в Європі — 43; в Азії — 5; в Ост-Індії — 12; в Африці — 2; в Північ. Америці — 16; в Півден. Америці — 6; в Зах. Індії — 6 та 3 в Австралії (34^a; 25—25).

в) 90-ті роки минулого століття були добою незвичайного поглиблення та поширення флямандської націо-організаційної праці. В 1896 р. почали організуватися професійно-наукові працівники, передовсім лікарі і природники, відтак інші фахи. Вислідом цього були флямандські *наукові конгреси*, які відбувалися здебільшого кожного другого року, а згодом (напередодні світової війни) і наукові періодичні видання. В 1910 р. в Антверпені відбувся спільний науковий конгрес флямандських учених з метою підтримання домагання пофлямандщення Гентського університету, в яким брало участь 1500 членів (44; 79). В 1913 р. з аналогічною метою відбулися всефлямандські наукові конгреси в Генті. Цим разом число їх учасників збільшилося до 2000 (42; 88).

г) *Університетське питання* — це одна з найбільш пекучих справ флямандського національного руху. Бельгійський уряд і франко-фільська більшість в парляменті свідомо саботували це флямандське домагання, висміюючи наперед ще неіснуючий флямандський університет, як *«flaboche»* (прогерманський), а з наукового боку, як установу зовсім зайву (52; 42). Відомий бельгійський державний діяч і політик П. Гіманс (Humans) яскраво висловив бельгійську нехоть до флямандської університетської справи в клясичнім майже афоризмі: *«Флямандизація гентського університету? Ніколи»* (42; 27).

З флямандського боку для переведення цієї справи в 1896 р. заклалася спеціальна високошкільна комісія, яка запропонувала флямандизацію чотирьох нетехнічних факультетів гентського університету, спеціальні його відділи залишаючи покищо французькими. В 1907 р. ця комісія була поширена. В 1908—09 вона випрацювала новий проєкт, цим разом домагаючись уже цілковитої флямандизації всього гентського університету, а отже і технічних його факультетів. В 1911 р. на основі цього еляборату флямандські лідери всіх трьох партій подали в парляменті законопроект про флямандизацію гентського університету, крім цього жадаючи ще заложення флямандського Ветеринарного Інституту. Для пропаганди цієї справи був закладений спеціальний щомісячних *«De Vlaamsche Hoogeschool»*; далі відбувалися час-від-часу різного роду маніфестації, як згадані тут об'єднані наукові конгреси, або *«день мистецтва»* (у Генті в липні 1911 р.), чи заява католицьких єпископів тогож самого року. В результаті гентський університет не був, правда, пофлямандщений, але засновано флямандські катедри в обох вільних бельгійських університетах (у Брюсселі та Леувені).

42; 64). Ця боротьба флямандців за власний університет багато де в чім нагадує майже одночасну боротьбу за український університет у Львові. Поведінка ворогів цього домагання в обох випадках надзвичайно подібна: нехтування, глузування, свідоме саботування, компромісовий утраквізм, а врешті проєкт вирішення цього питання *не там*, де цього бажали зацікавлені сторони, себто не у Львові і не в Генті. Брюссель годився врешті на флямандський університет в Антверпені чи в Брюгге (37^a; 274), аби тільки гентський залишився і надалі фортецею французької культури у Фляндрії. Флямандці цю пропозицію рішучо відкидали. Їхнім кличем було (37; 19): «Гент або нічого!» (Gent of niets!).

г) Я вже тут згадував про те, що провідники флямандського руху присвячують велику увагу *економічній* частині його програми. В господарськiм життi Бельгiї флямандцi, як елемент суспiльно здеклясований, грали пiдрядну ролю. Велика промисловiсть i торговля були зосередженi в Валонiї та в руках французького капiталу. Флямандцям залишалася дрiбна iндустрiя, ремiсництво i торговля. «Взагалi ж — каже К. Северус — слiд зауважити, що вся велика iндустрiя у Фляндрiї не належить краєвим пiдприємцям. Капiтал i керування є в чужих руках. Справдi флямандською є лише бiдолашна, т. зв. хатня iндустрiя, яка не потребує жадного капiталу: стже нашi — ткачi рукавичники, кожем'яки, плахтярi, виробцi дерев'яного взуття i т. д.» (49^a; 27).

Флямандська мова не грала в господарськiм мiсцевiм життi жадної ролi. Скрiзь панувала суверенно французька. Пiдтримували цю гегемонiю французької мови навiть самi флямандськi купцi, гадаючи, що в торговлi майбутнiсть належить свiтовим мовам, i через це з практичних мiркувань висловлюючись проти того, щоб iхнi дiти вчилися «мертвим i мало вживаним мовам». Натомiсць, вони мають вивчати свiтовi мови, бо «лихо малим народам, котрi не схочуть цього зрозумiти» (44; 81). Саме життя незабаром скорегувало цi неначебно дуже «практичнi» теорiї. У Фляндрiї, як i скрiзь серед поневолених народiв, почало поширюватися i набувати силу в господарськiх вiдносинах вiдоме гасло: «свiй до свого». Особливо ж у торговлi. В 1908 р. повстав по зв'язку з цим рухом «Флямандськiй Торговельний Союз» (Het Vlaamsch Handelsverbond), заходами якого виходить економiчний щомiсячник «Торговля i промисловiсть» (Handel en Nijverheid). Членами цього товариства є промисловцi, фiнансисти, купцi, службовцi та практичнi економiсти. Його завдання: флямандизацiя господарського життя у Фляндрiї та поширення флямандських виробiв за кордон. Цей рух мав перед вiйною значнi успiхи. Його заходами флямандська мова почала поширюватися у господарськiх зносинах в Бельгiї. Вона стала викладатися у вищих торговельних школах поруч iз нiдерляндською торговельною кореспонденцiєю.

Для сiльсько-господарського поступу та розвитку хлiборобської кооперацiї у Фляндрiї багато зробила флямандська «Селянська Спiлка», т. зв. «*Boerenbond Belge*». Вона повстала й досi iснує

як самостійна секція при католицькій партії. Її ідеологія отже є християнсько-суспільна. Її повстання викликала хліборобська криза 80 років, що передовсім захопила флямандське село. Інтенсивний та незвичайно успішний розвиток «*Boerenbond'u*» датується від 1903 р., коли генеральним його секретарем став монсіньор *Лойтгааренс*, що поставив кооперативну діяльність цього об'єднання на нові організаційні засади. В основу її була покладена «гільдія», себто місцева спілка — тепер ці «гільдії» існують майже в кожній флямандській громаді. На початку 1931 р. було 1228 таких «гільдій», що мали разом 127.859 членів, не рахуючи 402 гільдії молоді з 15.714 членами та коло сотні жіночих гільдій з майже 12.000 членів. Від 1904 р. бельгійська «Селянська спілка» видає свій орган «*De Boer*» («Селянин»); від 1906 р. організує *жіноцтво*; з 1909 р. має окрему секцію для раціонального плекання *городництва*; від 1925 р. закладає окремі спілки для молоді. Програма її діяльності дуже широка й охоплює всі галузі селянської кооперації та модерної агротехніки взагалі. Конкретно: меліорацію, дренаж, електрофікацію села, будівельну кооперацію, практичну зоотехніку, раціональну продукцію рослин; відтак — фахову консультацію, кооперативну контролю, збут і закупню, кредитову кооперацію та кооперативну асекурацію; врешті — програмову просвітню працю, отже — загальні та спеціальні курси, виклади, екскурсії, сходили, поради, фахові школи, видавництва тощо. Централь «*Boerenbond'u*» перебуває у Леувені. Його діяльність поширена також на валонську частину Бельгії, для якої видається французький часопис «*Le Paysan*». (80; 1095—1097). Слід додати, що «*Boerenbond*» є одною з найбагатіших бельгійських установ, а фінансово — єдиною незалежною в цій державі, де все господарське життя є змонополізовано великокапіталістичними трестами, картелями і концернами. Цікаво, що окрема валонська селянська кооперація, центром якої є Намюр, животів її скорше чи пізніше буде цілковито опанована флямандським «*Boerbond'ом*» (31; 185). Фляндія взагалі — це класична країна кооперації. Серед флямандців у 80-тих роках зародилася бельгійська *робітничо-соціалістична* кооперація, зосереджена у Генті навкруги «*Voorruit*» (Вперед), що під кожним оглядом може конкурувати із «*Boerbond'ом*» своїми зразковими установами, грошовою міццю та незалежністю, а особливо своїми монументальними будівлями (6; VI; II).

д) Елементом ще менш сприятливим для флямандизації була *бюрократія* всіх категорій: урядовий апарат не тільки державний, але й міський. Тут переважали, особливо ж у вищих державних установах, валони та «франскільони», назагал дуже вороже настроєні до флямандських національних змагань. Проте й цю неприступну фортецю флямандці потроху здобувають. Від 1909 р. існує «*Флямандське об'єднання урядовців*», членами якого є урядовці муніципальних, провінціальних і державних установ. Ця організація є незалежна від подібних валонських товариств і підтримує з ними тільки професійний зв'язок. Вона видає фахові часописи

по-фляманському; має чимало філій на провінції, для яких її заходами виходить журнал: «Користь і забава» (Nut en Vermaak).

е) У Фляндрії працювало крім цього багато різних спілок і організацій спеціального призначення. Серед них у першу чергу доводиться згадати про *театральні товариства*, т. зв. «*Tooneelmaatschappijen*», яких у 1913 було всього 523. Роль їх у національним фляманським відродженню дуже видатна. «Справжня народня сцена — каже *Ренанус* — є в кожному разі найкращою зброєю фляманців у боротьбі проти винародовлюючої францизації» (44; 40). Фляманці мають власні національні театри як в Антверпені, так і в Брюсселі. В Антверпені є також фляманська *Національна Опера*. Слід тут пригадати, що *спів і музика* відіграли велику роль у фляманських національних змаганнях, популяризуючи ідею визвольної боротьби та сприяючи національному самозначенню фляманців. Під цим оглядом зокрема заслуженою є каменярьська праця талановитого фляманського музики *П. Бенуа (Benoit)*, автора кількох великих кантат і ораторій національного характеру та провідника т. зв. «*антверпенської школи*» в бельгійській сучасній музиці, що свідомо і програмово працює в напрямі відновлення старофляманських музичних традицій, звичайно, належно пристосовуючи їх до вимог та технічних надбань сучасної музики. До цієї школи належать талановиті учні Бенуа: *Я. Блокс* — фундатор фляманської національної опери та більш за кордоном відомий *Е. Тігель* або *П. Гільсон* (3, 25; 62, 300). В зв'язку з цим у Фляндрії дуже поширені *музичні товариства*; існують численні хори та влаштовуються великі святочні фестивалі. Підчас рубенсівської урочистості в Антверпені, святочну рубенсівську кантату, скомпоновану Бенуа, виконував хор, що складався з 1400 співаків (44; 9). Фляманці мають вже драматичних письменників європейського значіння, як напр., *Г. Теїрлінка* (H. Teirlinck), славетна драма якого «*Міраклъ*» (Ik dien) виставлялася Рейнгардтом у Німеччині та в Австрії і була використана польським композитором *Ліленом* як лібрето для опери «*Beatrux*» (1; 261).

З інших фляманських організацій, котрі повстали вже напередодні світової війни, слід згадати «*Об'єднання для підтримки національної сили*» (Vereen. tot bevordering van Volkskracht) з 1911 р., що було суто-національною і безпартійною установою. Його заходами виходив добрий часопис «*Volkskracht*»; енергійно підтримувалася акція народніх університетів та багато було зроблено для національного усвідомлення фляманських народніх мас. В цім напрямі, зокрема, прислужилися свого роду пластунські організації для молоді, т. зв. «*мандрівні хлопці*» (Wandelknapen), завданням яких було виховання «*справжніх фляманців*». Ця організація видавала для молоді щомісячник «*Фляманське життя*» (Vlaamsch Leven) з програмою національно-виховавчого характеру (44; 88—89).

ж) В 1908 р. було переведено об'єднання всіх тоді існуючих (80) фляманських національних організацій у центральнім «*Союзі фляманських товариств*» (Verbond der Vlaamsche Maatschappijen)

з метою скоординувати різноманітну діяльність поодиноких установ, що працюють для відродження і визволення флямандського народу.

19. — Тут згадувалося вже про те, що у Франції існує *флямандська національна меншість*, яка після офіційних даних нараховує зо 200.000 душ і яка за панування Людвіка XIV була відірвана від Нідерляндів та прилучена до Франції, де швидко почала винародовлюватися. Коли підчас Великої Революції Бельгія опинилася під французьким пануванням, і обидві ці частини Фляндрії були знову об'єднані, почалося національне пробудження цієї Західної Флямандії.

У Дюнкірхені в 1853 р. був заложений флямандський комітет, заходами якого почали виходити — «*Annales du Comité flamand de France*». Звичайно, цей рух у Франції так само, як і в Бельгії, не був германофільський, як це дарма намагалися довести його вороги. Перед 50 роками відкинув цей закид Драгоманів, констатуючи, що флямандський рух «виявив мало охоти поринути у пангерманізм, хоча-б навіть лише літературним, не кажучи вже про політичний» (12; VIII; 705—706).

Підчас франко-пруської війни 1870—71 р. — як згадує про це Драгоманів, — префект Ліля оголошував відозви та видавав обіжники також у флямандській мові. В мистецьких регіональних прямуваннях сучасної Франції флямандський її район є дуже активним чинником. Правда, цей рух (від 1892 р.) виявляється у літературній творчості та часописах на *французькій* мові. В 1902 р. у Лілю відбувся навіть «*Congrès des Poètes*» флямандських симпатиків французької мови та здебільшого флямандського походження (40; 238—239). Проте, флямандська мова не вимерла у Франції. Вона живе у церквах та на *сели*. В 1911 р. було нараховано у Франції 18 флямандських парохій. 270.000 французького населення говорить ще й досі цією мовою, хоча поверх 250 років живе під безоглядним винародовлюючим централізмом Парижа. В околицях Дюнкірхен і Гревелінген підчас світової війни нотаріяльні акти складалися флямандською мовою, бо місцеві селяне не знають все ще французької (34^a, 45—46; 1, 14—15; 25, 29).

Звичайно, що доля французької Фляндрії живо цікавить бельгійських флямандців. В 1912 р. заходами д-ра А. Бормса було закладене в Антверпені спеціальне товариство «*Pro Westlandia*», яке своїм завданням поставило: «Відновити флямандське мистецтво і мову у французькій Фляндрії та в сумежних західньо-флямандських областях» (44; 89). Це значило розворушити в першу чергу дуже приспану національну свідомість цієї частини Фляндрії. З цією метою з Бельгії влаштовуються туди пропагандійні подорожі для ознайомлення цих винародовлених земляків з флямандським танком, піснею, старими звичаями, а передовсім з літературною мовою, для чого там організуються епізодичні курси нідерляндської мови. Париж, звичайно, поставився ворожо до цієї акції, добачаючи в ній

замах на французьку державно-політичну засаду «*une et indivisible*». Проте, вона успішно поширюється, зокрема ж після світової війни, коли доводиться констатувати наявне оживлення національного пробудження серед французьких флямандців, або «рух *рефлямандизації*» (*reflamandisation*). Особливо це помітно після *регіоналістичного* конгресу в Лілі (1920 р.). На чолі цих неофлямандських змагань у французькій Фляндрії стоїть канонік *Лоотен*. Рух сам виявляється покищо в культурно-національних формах, отже — в організації спілок для плекання рідної мови та заховання власної національної окремішності. З цією метою що року відбуваються літературні конкурси, а на католицькій університеті в Лілі заснована була катедра *флямандської мови та письменства*. Плекання культурних взаємин з бельгійською Фляндією, звичайно, сприяє поглибленню національних прямувань серед французьких флямандців (76; 709—710). Осередком флямандського національного пробудження у Франції є товариство «*Vlaamsch Verbond van Vrankrijk*», заходами якого виходить два часописи флямандської орієнтації: «*Torrewachter*» та «*Lion de Flandre*» у Бель (Belle). Крім цього журнал «*Le beffroi de Flandre*» (від 1919 р.), що пляново пропагує флямандські літературні змагання (63; II; 146).

20. — Бодай загально слід тут згадати про новочасні *жіночі* змагання у Фляндрії. Це досі найслабша точка флямандського національного руху. «Флямандський рух — пише *Ренанус* — мало що завдячує флямандським жінкам і дівчатам» (44; 92). Флямандська жінка до-недавна ще комплектувала головню франскільонський фронт. Констатують це всі знавці флямандського руху. З властивим флямандцям гумором дотепно змалював це болюче питання барон *А. де Маре Д'Артрайке* — у своїй промові (21. VI. 1894) в засіданню флямандської Академії. Наведу з неї декілька уступів. «Хоч як численні наші перемоги. — казав він, — хоча великий шлях вже за нами, проте, ми не досягли ще кінцевої мети. Ми добули та заняли вже: палаци, парламенти, міністерства, ратуші, суди; вся флямандська країна належить нам; лише одна цитаделя, один бастіон, один замок лишається ще тут, якого ми не доторкнулися; він не піддається нам та провокує нас: *це власна наша хата...* В ньому стало панує *жінка* з її чужою мовою (себто французькою. *Б.*), яку вона взяла під свій захист... Що-ж робити? — питає промовець. — Що? Ми мусимо добути жіноцтво. Звичайно, я не мрію про якусь сабіянську виправу проти дівчат, для цього я вже застарий, а крім цього наш достойний голова запротестував би проти цього; але багато з нас в Академії та поза нею — є як ніяк жонаті: одже, обов'язком їх, кожного з них є звести жінку, — розуміється, свою легітимну дружину. З гори мусить прийти покращання, бо просте населення «віддзеркалює завжди те, що є у вищих верствах»... (22; 114—115). Лише цим шляхом ународовлення щодо мови флямандського панства через жінку, — на думку цитованого автора, буде назавжди заповнена та прірва, що тепер існує між двома частинами флямандського загалу, себто, між панством,

яке говорить по-французьки, та народом, що говорить флямандською мовою» (22; 115). Щойно в ХХ ст. почалася плянова акція з метою визволення флямандської жінки з цього ворожого для національної справи табору. В 1909 р. повстає пропагандійний часопис для жінок «*De Lilie*» (Лілія). Одночасно почали влаштовуватися для дівчат вакаційні курси флямандської мови. В 1910 р. «*Davidsfond*» завів у себе спеціальну жіночу секцію. Такі самі секції незабаром позаводили у себе католицькі популярно-університетські курси. Напередодні війни флямандська письменниця *М. Бельнер* — заклала жіночу самостійну організацію «*Constance Teichmann Bund*», яка відразу ж розвинула дуже живу національно-виховуючу акцію. За рік заклався аналогічний союз флямандських дівчат. Незабаром подібних організацій було більше; мережа їх філій поширювалася, зокрема захоплюючи школярок і студенток. Війна не в стані була зупинити цей молодий рух, який дуже форсували флямандські активісти. Перед війною флямандська жінка почала організуватися також професійно: в містах повстають т. зв. «*жіночі гільдії*» (*Vrouwengilde*), а по селах «*Спілки селянок*» (*Boerinneengilde*). В 1913 р. було в перших організовано 20.000 жінок, а в других — 13.000. Цей жіночий рух має власну пресу, а взагалі виявляє неабияку енергію та активність.

Цікаво, що в літературі флямандська жінка виявила себе дуже активно й то віддавна. Тут згадувалася *А. Байнс*, як видатна флямандська постеса в добі реформації. У новофлямандському письменстві жінка здобула вже почесне місце. Згадки заслуговує передовсім пані *Кауртманс* (*Courtmans*), одна з фундаторок новочасного флямандського роману; це флямандський, мовляв, *М. Вовчок* і *Е. Ожешко* в одній особі. В її творах домінують громадські мотиви. По свому змісту вони соціальні та реалістичні. Ця письменниця закликала флямандський загаль до націотворчого активізму та поборювала небезпечний громадський пасивізм і національну байдужість винародовленої флямандської інтелігенції. Твори пані *Кауртманс* придбали велике признание й популярність у Голландії (18; 275). Сестри *Ловелінг* (*Loveling*), що дебютували в 70. роках, є цікавими представницями як неофлямандської прози, так і поезії, хоча муза їх понура, а сум та біль є провідними мотивами їхньої літературної творчості (18; 278). Типу *Лесі Українки* була *Гільда Рам* (1858—1901), письменниця виразного профілю та великий майстер форми й рідної мови. З приводу поетичних її творів *М. Розес*, — один з видатніших нідерландських критиків, — влучно висловився: «Ось нам народився поет!» (22^a; 37). Звичайно, що тільки після повної національної еманципації флямандського жіноцтва належно виявиться творча роль флямандської жінки на полі рідного письменства...

21. — Читач бачить, що серед організаційних форм флямандського руху одної майже цілковито бракує, а саме — *політичної партії*. Попереду вже згадувалося про те, що партійна політика в Бельгії перед війною базувалася не на *національним*, але на *ідеоло-*

гічним принципі (7; 25). «В жадній країні на світі — говорить у флямандським *Меморандумі* — не є партійність більш загострена, ніж у Бельгії, де людина в першу чергу є католиком, лібералом, або соціалістом, а потім вже флямандцем чи валоном» (42; 90—91). В Бельгії існували три політичні партії: католицька, ліберальна та робітничка, членами яких були послі обох національностей. Флямандці гуртувалися головню в католицькій; валони — в ліберальній; робітничка з національного боку є мішана (34^a; VI). Звідци консервативне політичне забарвлення флямандського питання назовні, а зокрема в бельгійським парламента, де, по вислову П. Оссвальда, «лівиця є рівнозначне поняття з валонами, натомість — правиця — з флямандцями» (34^a; 27). Флямандське політичне життя більше виявлялося у різних громадських угрупованнях і товариствах, хоча флямандцями робилися спроби закладання самостійної національної партії і хоча в політичній та суспільній житті Бельгії флямандці не раз були чинником ідеотворчим та піонерським. Проте, флямандці даремно намагалися перекинути міст через ідейну прірву між двома бельгійськими політичними таборами: ліберальним та католицьким. Мріяв про це вже Г. Конс'янс, бажаючи обійти цей антагонізм закладенням неутралізуючої демократичної партії, але — безуспішно (18; 153). Спроби національного надпартійного об'єднання флямандців кожного разу кінчалися невдачею та дальше випрацювання фундаментальних точок національної програми не йшли (17, 99; 18, 153). Як ми бачили, втрималися лише всефлямандські організації з *політичного* боку абсолютно *неутралні*. Безуспішними були також спроби організації флямандських політичних угруповань якогось одного політичного напрямку. В крапцім разі вони проіснували тільки так довго, доки виконали своє спеціальне призначення, як скажім, «флям. ліберал. об'єднання», засноване (1869) флямандським лібералом *Войльстеке* для муніципальної виборчої кампанії у Генті (18; 252). Епізодичний та спеціальний характер мала і т. зв. партія «*мітінгістів*», що багато зробила для успіху флямандської акції в антверпенській окрузі. Натомісць каменярьську роллю в історії бельгійського робітничого руху відіграла флямандська *соціалістична* партія (V. S. P.), заснована в 1880 р., яка через п'ять років об'єдналася з усіма робітничими організаціями в теперішню «бельгійську робітничу партію». «Селянські спілки» (Boerenbonden), закладені під протекторатом католицької партії, політично занадто їй підлягають, хоча соціологічно мають всі дані до осамостійнення, як партія для захисту інтересів флямандського селянства (17; 82—83). Спроба флямандських *лібералів* здобути певніші позиції у ліберальній партії не могла бути успішною, беручи під увагу традиційне франкофільство цієї партії, хоча слід визнати зовсім слушним гасло флямандських її членів, що «*лібералізм у Фляндрії має бути флямандським, або його не має бути взагалі*» (17; 104—105).

З громадських угруповань, які залишили політичний вплив у флямандському русі, слід тут згадати про дуже своєрідний гурток

письменників і публіцистів, скупчений довкола часопису «*Van Nu en Straks*» (Сьогодні та Завтра), що на протязі восьми років (1893—1901) був каменярем модерного *європейського* духу у Фляндрії під проводом не раз вже цитованого тут «флямандського європейця» проф. А. Вермейлена (2; 201—208). Цей гурток перевів генеральний та критичний перегляд всіх культурних і національних вартостей у всіх ділянках флямандського громадського життя, кинувши бовже гасло «*З минувиною треба образуватися; минувиною треба перемогти*»... (2; 203). Все, що є нове і життєздатне у флямандським русі повітньої доби, генетично звязане з цим об'єднанням. Передовсім в літературі та мистецтві; відтак у громадських прямуннях та в політиці, куди «з освіжаючим впливом «*Van Nu en Straks*», що так багато доброго зробив для Фляндрії, повіяло з ґрунту вільнодумним духом» (17, 104; 22^a, 36).

22. — Напередодні світової війни фляmano-валонський спір був надзвичайно загострений. Проте, коли вона вибухла, а німецька армія брутально окупувала Бельгію всупереч міжнародньо гарантованій її нейтральності, як валони, так і флямандці спільним фронтом виступили проти цього ворожого наїзду, маніфестуючи таким чином перемогу бельгійської державної думки (69; II, 9). Після 4 серпня 1914 р. — як каже *Дестре* — «не було ані валонів, ані флямандців, а були тільки бельгійці» (10; VII; 134). Якщо ця первісна політична солідарність була відтак порушена з боку флямандських активістів, сталося це головню з вини керуючих бельгійських чинників, які навіть у цю трагічну хвилину не могли побороти своєї ворожнечі до флямандського національного руху, прилюдно виявляючи свою фляmanoфобію. З офіційного бельгійського табору лунали на адресу північних компатріотів такі погрози: «*після війни не буде вже більше говоритися по флямандському!*». «*Завтрішня Бельгія буде латинською, або її не буде взагалі*» (42; 27). Бельгійський уряд, що внімігрував до Франції (а саме до Гавру), незабаром також зайняв вороже становище до флямандців, хоча вони в бельгійській армії були в наявній перевазі*) та хоча на початку війни король проголосив горожанський мир і завішення внутрішніх суперечок, бо, мовляв, «перед ворогом не слід виявляти жадного іншого бажання й турбот, крім визволення рідного краю» (17; 119). На цей заклик відгукнулися всі флямандці, навіть пізніші крайні активісти з д-р. А. Борисом на чолі. Відстоюючи засаду «*подвійної автономії*» (*Tweevoudig Zelfbestuur*) в Бельгії, флямандські політичні провідники спільним фронтом стали на продержавні позиції. На еміграції в Голяндії, вони (1915) свому традиційному святу (11 липня) надали характер лояльної маніфестації. В телеграмі, яка була послана королеві з цього свята, підкреслювалося віру в те, що «його мудрим передбаченням буде забезпечена самостійність Фляндрії в незалежній Бельгії» (17; 118). Особливо-ж боронили ці

*) На фронті в бельгійській діючій армії було на 80% флямандців, лише 20% валонів. На це звертає увагу також французький дослідник флямандського питання — Р. Гілоуен (76; IV; 615).

позиції флямандські «пасивісти», себто угодовці з д-р. Ф. ван Кауве-лаартом на чолі (38; X); для них флямандське питання було *внутрішньо-політичною* справою Бельгії, через що наперед виключалося пересунення її в площину *міжнародної* політики. Вони були скупчені навкруги еміграційного (в Голяндії) часопису «*Vrij België*» (Вільна Бельгія). Провідним гаслом цієї орієнтації був клич: «*У першу чергу бельгієць і щойно відтак флямандець!*» (22; 198). Що бельгійський уряд не заслуговував такого довірря з боку флямандців, стверджують навіть їхні вороги, напр., Рюдігер, автор протифлямандських публікацій (45; 45^a), на думку якого, флямандський революційний рух можна було б легко припинити, «якщо б уряд емігрувавший до Гавру виявив добру волю та зрозуміння флямандських національних бажань». В дійсності ж було навпаки: флямандське військо на фронті відчувало на собі дошкульно всю нехоть і упередження до себе з боку керуючих чинників, як це му-сить констатувати навіть цей самий автор (45^a; II; 3, 5). Суворо переслідувалося серед війська, напр., лояльну «*Молитву за Фляндію*», де казалося, що флямандець «*любить Фляндію в Бельгії*» (17; 129). Така загальна ситуація була мало вдячна для флямандських *угодовців*. Зрозуміло, чому не тільки в окупованій Бельгії, де німці з тактичних міркувань проводили «фляманофільську» політику, але й на еміграції (в Голяндії), формувалися нові політичні угруповання, що більш чи менш критично ставилися до первісного «бельгофільства». Так, напр., більш радикальне національне крило флямандської еміграції в Голяндії гуртувалося довкола часопису «*Vlaamsche Stem*» (Флям. Голос) під проводом відомого поета Р. де Клерка та видатного діяча д-ра Якобі. Його кличем було: «*Спершу флямандець, відтак бельгієць!*». Його політичним домаганням: «*Вільна Фляндія у вільній Бельгії*». Конкретно воно жадало пере-ведення політично-територіальної автономії (*Zelfbestuur*) Фляндрії, та домагалося, щоб підчас війни вже бельгійський уряд зобов'язався прилюдно здійснити цей флямандський постулат після звільнення Бельгії з під німецької окупації (22; 198). На сторінках свого органу ця група оголосила «*Отвертого листа до наших приятелів у Фляндрії*, де рішуче відкидалася політика як зовнішнього, так і *внутрішнього* імперіялізму, а натомість відстоювалася політика *абсолютної неутральности* й ставилося руба домагання *флямандської автономії*. Відтак цей орган розвинув теорію *обопільної лояльности*, себто, не тільки нації до держави, але й *держави по відношенню до нації* (17; 121—122).

Дуже яскраво флямандський активізм виявився, звичайно, в окупованій Бельгії, де німецький режим ішов йому радо на руку. Проте, об'єктивно треба ствердити, що більшість флямандського загалу з тих чи інших причин не виявляла масово свого національного незадоволення підчас війни. Його позиція назагал була вичікуюча, а до німецької окупації не раз демонстративно ворожа (49; 9). Під цим оглядом тодішнє положення флямандців було з національного боку так само трагічне, як майже всіх поневолених народів,

прямуючих до свого визволення. *Келлен* так характеризує настрої та орієнтації флямандського загалу під час світової війни: радикальна, але незначна меншість, мріяла про цілковиту самостійність Фляндрії в союзі з Німеччиною; це були бсєві *активісти*. Значна більшість т. зв. «*пасивістів*» не погоджувалася з офіційною політикою уряду, проте залишалася на *бельгійських* державних позиціях, гадаючи свої національні домагання (автономія Фляндрії) здійснити аж після війни. Найслабша була третя франкофільська орієнтація *à la* Матерлінк, що висловлювалися за цілковите пофранцузження флямандців (24, 190; 22, 194—220; 25, 49—90; 17, VII).

23. — *Німецька окупація* була подією чималого значіння в історії флямандського руху. Німецькі окупанти помімо всіх інших мотивів просто з тактичних міркувань могли демонстративно виявляти свої симпатії до поневолених флямандців. Аджеж офіційна ідеологія обох воюючих таборів дуже охоче признавала засаду самоозначення народів, правда, з езуїтською *reservatio mentalis*, що практично вона має здійснюватися за рахунок ворожих держав. Зрештою, німці мали також інші мотиви свого фляманофільства, а саме — *расові симпатії* до германських співплеменників. Як ми вже бачили, в історії флямандського руху цей момент був підрядним та виявлявся у *всенідерляндських*, а не *германофільських* почуваннях. Флямандське германофільство не пішло даліше ліричної поезії та співацьких фестивалів (22, 182—194; 23, § 9 в). Слід нагадати, що *пангерманізм* всенімецького напрямку зі своїми агресивними винародовлюючими плянами та малим тактом швидко загасив це кволе германофільство флямандців, накидаючи їм плян німецької літературної мови. Цікаво, що цей проєкт знайшов відгомін серед валонів, які, стоячи перед альтернативою вивчення другої краєвої мови, звичайно, воліли, щоб це була світова — німецька, а не локальна — флямандська (24; 191). Флямандці, як партикуляристи чистої води, не для того боролися проти французької мови, щоб виміняти її за німецьку. *Освальд* слушно каже, що свою визвольну акцію вони хотіли *самі* вибороти, відкидаючи непрохану допомогу з боку сторонніх елементів (34; 244). Цією обставиною пояснюється також їхня цілком незалежна тактика по відношенню до німецького окупаційного режиму в Бельгії. Флямандці-активісти спокійно приймали те, що робив цей режим для полагодження найбільш пекучих флямандських домагань, гадаючи, що це їм належить по праву та переводиться окупаційною владою у згоді з міжнародними правовими формами, як це вони зазначили в прилюдній заяві з нагоди пофляманщення німцями Гентського університету (24; 183). Треба сказати, що цим разом німці переводили свою політику з тактичною доцільністю: здебільшого вони *давали* флямандцям *фактично* те, що Бельгія *теоретично* їм *обіцяла* та *формально признала*. Отже передовсім заводили у Фляндрії скрізь флямандську мову; в першу чергу в школах, а потім в урядах. Відтак вони полагодили хронічні флямандські домагання в справі власного університету та краєвого розмежування Бельгії на національні області. Звичайно,

ній фляманофільській своїй політиці в Бельгії німці свідомо надавали характер програмової *національно-визвольної* акції. У своєму *exposé* в берлінському парламенті (5. IV. 1916 р.) німецький канцлер *Бетман Гольвег* зробив таку зобов'язуючу заяву з приводу флямандської справи: «...Німеччина не може, звичайно, покинути на поталу флямандський нарід, що від довшого часу перебуває в ярмі валонів; вона *забезпечить йому здоровий розвиток, відповідаючий його багатій талановитості, й базований на його нідерляндській мові та звичаях*» (10; 141). В 1917 р. німецький канцлер, приймаючи флямандську делегацію, яка дякувала за переведення адміністративного розмежування Бельгії (актом з 4. III. 1917), зазначив, що завданням політики німецького уряду є уможливлення «флямандському народові... *вільного культурного та господарського розвитку, а таким чином покладення фундаменту під його самостійність, якої він сподівається досягнути, але власною силою ледви чи зможе здобути*». В кінці своєї промови Бетман Гольвег додав: «Німецька держава зробить усе можливе підчас мирових переговорів і після миру в тім напрямі, щоб *підтримати та забезпечити вільний розвиток флямандського племені*» (24; 188—189. Підкр. ориг. Б.).

З актів цієї політики німецького режиму, звичайно, найбільше значіння мала *флямандизація гентського університету*, урочиста інавгурація якого відбулася 21 жовтня 1916 р. в присутності шефа окупаційної німецької влади в Бельгії, генерала *Бісінга*. У своїй промові він зокрема зазначив, що тут у Фляндрії «*не має повстати жадна німецька, а тим більше французька висока школа, але нідерляндська, коріннями своїми зв'язана з флямандським народом*» (24; 184).

В жовтні 1916 р. німецька влада розділила міністерство освіти та мистецтва на дві національні секції (флямандську та валонську). Так фактично була переведена цілковита автономія культурно-національного життя в Бельгії. Відтак вже лишався один тільки крок до територіального її розмежування, себто, до здійснення традиційного флямандського гасла «*Bestuurlijke Scheiding*», яке було переведено 3—4. III. 1917 р. Ця реформа мала виключно *адміністративний, а не політичний* характер та поширювалася на головні ділянки адміністративного життя. Вона ділила Бельгію на дві національно відрубні області: флямандську з центром у *Брюсселі* та валонську з центром у *Намюрі*. Ця реформа практично була лише розпочата; занадто вона була складна, щоб окупаційний режим міг її перевести до кінця, беручи під увагу дуже несприятливу для німців ситуацію на фронті та в краю у цей час. Проте нова Бельгія, підносячи цю справу у 1919—20 р. р., могла використовувати деякі з цих заряджень німецького окупаційного режиму, через що відповідний законопроект адміністративної реформи був валонцями іронічно прозваний «законом Бісінга» (10; 154).

24. — Таке було відношення німецького окупаційного режиму до флямандського питання. Звичайно, цікаво знати, як *ставилися*

самі фляманці до німців та що було ними зроблено під національним оглядом в часі війни?

З цього боку найбільш характерним явищем був *фляманський активізм протибельгійської орієнтації*, який трактував фляманське питання в міжнароднім аспекті (35). Найбільш боєвою групою цього напрямку було об'єднання « *Jong Vlaanderen* » (Молода Фляндрія), що повстало наприкінці 1914 і на початку 1915 р. та головним своїм завданням ставило *виборення самостійної фляманської держави* «в політичній, військовій та господарській союзі» із Німеччиною (25; 52, 65—66). Це товариство було непримиримо антифранцузьке та протибельгійське, а одночасно германофільське. Через це воно викликало у валонів та фляманців бельгійської орієнтації велике обурення та безоглядний засуд (44, 96; 10, 137).

Підчас окупації фляманці заклали деякі національні організації загального та спеціального призначення, а не тільки політичного характеру. До таких належало в першу чергу товариство «*Volksopbeuring*», яке повстало в 1914 р. з метою «господарського і морального оживлення фляманського народу». Згодом воно спеціально дбало про фляманських полонених. Тут не раз зверталася увага на те, що фляманці були найгірше занедбані під *господарським* оглядом. Щойно після вибуху війни заходами фляманських активістів зверталася спеціальна увага на практичне узгодження цього боку фляманської національної програми. Так, у 1915 р. був заснований «*Фляманський Економічний Секретаріат*» (*Het Vlaamsch Economisch Secretariat*) з дуже широкою сферою спеціальних завдань, як напр.: вивчення господарського положення та потреб фляманського народу; підтримка краєвої промисловости та торгівлі; випрацювання соціальної програми фляманського руху; популяризація господарського знання шляхом періодичних публікацій, часописів, викладів, курсів, виставок тощо (44; 98). В 1916 р. була закладена національно-політична організація «*Фляманський краєвий союз*» (*De Vlaamsche Landsbond*), який поставив своїм завданням «визволення фляманського народу зпід панування валонів; заведення власної влади та власної управи. Фляндрія та Валонія надалі мали творити державну спілку під назвою «Бельгійські Сполучені Штати» (44; 98).

Підчас окупації робилися також спроби зорганізування окремих *фляманських політичних партій*. В Антверпені повстав, напр., «Союз фляманської Соціалістичної Молодої Гвардії» (*Jong Wachten*), з якої згодом розвинулася «Флям. С.-Д. робітнича Спілка» (*V. S.-D. Arbeidsgemeenschap*), як фракція меншости С.-Д. партії взагалі. Її заходами виходив часопис «*De socialistische Vlaming*», видавалися прокламації, брошури, скликалися збори та влаштувалися виклади.

Рік 1917 — це взагалі доба найбільш яскравого вияву фляманського активізму по всій лінії. Не можна цьому дивуватися. Аджеж наприкінці 1916 р. і на початку 1917 німецький окупаційний режим перевів цілу низку реформ, які здійснювали стародавні

флямандські національні домагання. Проте, в справі реалізації постуляту державної самостійности Фляндрії, німці очевидно з дипломатичних міркувань, або не бажаючи наражатися на прилюдний протест з боку флямандських угодовців бельгійської орієнтації (як це сталося, напр., після їхнього акту пофлямандщення гентського університету) — ініціативу залишали самим флямандцям (10; 144, 140).

4 лютого 1917 р. активісти скликали в Брюсселі *Національні Збори*, на яких зійшлися представники всіх тодішніх флямандських організацій цього напрямку. На цих сходинах була заснована «*Фляманська Рада*» (Raad van Vlaanderen), отже свого роду флямандський національний сойм, бодай в такому характері визнана була ця установа німецьким урядом в Берліні*). Представники її були прийняті на авдієнції Бетманом-Гольвегом, як про це тут вже згадувалося. В серпні цього ж самого року вони мали побачення з його наступником, якому докладно з'ясували національну програму флямандських самостійників, констатуючи, що «*Німеччина розпочала справу визволення Фляндрії*», і висловлюючи надію, що «*Німеччина доведе її до кінця*» (44; 101). На це новий канцлер відповів, що він спеціально приїхав до Бельгії, щоб на місці ознайомитися зі станом річей та запевнити представників «Ф. Р.», що німецька політика у Фляндрії лишається на тих самих позиціях, які їм були з'ясовані його попередником на авдієнції в Берліні. Програма «Ф. Р.» обіймала усі конкретні питання флямандського національного життя. Головною її метою було проголошення *флямандської державної самостійности* (44, 102; 10, 141).

На допомогу «Ф. Р.» прийшла незабаром інша дуже активна організація «*Het Vlaamsch Verbond*» (Фляман. Союз), що був заснований у травні 1917 р. в Антверпені. Своім завданням він поставив: «об'єднання всіх флямандських активістів, які зобов'язуються домагатися та підтримувати цілковиту флямандську самостійність під цей час незалежно від будь-якої партійної політики, а згодом — неминуче поза кожною партійною організацією» (44; 102). На ґрунті Бельгії, де *партія* самовладно панує в політиці, таке рішуче підкреслювання політичної *надпартійности* в самостійницькій акції для флямандців психологічно легко зрозуміти. Цікавим історичним документом є заклик цього «Ф. С.», де на вступі підкреслюється зокрема, «*що ця війна має принести флямандському народові порятунк. Якщо всі народи в цій світовій війні відмолодилися, пробудилися та, немов, знову народилися до нового життя, то й флямандський народ не сміє один залишатися в попередньому ярмі та приниженню*» (44; 102).

*) Флямандці не зовсім слушно порівнювали свою «*Raad van Vlaanderen*», напр., з українською «*Центральною Радою*». Більш правильним було її порівняння з варшавською «*Rada państwowa*» за часів німецької окупації Польщі (42; 72). До речі, флямандські самостійники були в курсі тогочасних революційних подій та національних досягнень на *Україні*. В їхньому меморандумі «*Pro Flandria Servanda*» постулат флямандської самостійности мотивується між іншими покликом на здобуття самостійности також українцями (42; IV; 72, 74, 75).

Так крок за кроком пляново й невпинно флямандський активізм поширював свій вплив та поглиблював характер своєї діяльності. Спочатку офіційна Бельгія таврувала його як зрадницьку працю німецьких наймитів (22; 195). Потім висміювала як дон-кіхотство флямандських самостійницьких змагань. Врешті, коли цей рух знайшов живий відгомін на фронті серед бельгійського війська, де флямандці були бажаним «гарматним мясом», бельгійський уряд занепокоївся і рішив традиційним звичаєм усіх влад припинити цю самостійницьку «крамолу» зразковими репресіями й то тим більше, що 11 листопаду 1917 р. після великого флямандського віча в Брюсселі цей бельгійський еміграційний уряд було проголошено недійсним для Фляндрії, а 22 грудня «Ф. Р.» прийняла ухвалу про політичну автономію своєї батьківщини, яка була стверджена остаточно 28 березня 1918 р. (10; 142). Цим актом формально була проголошена політична самостійність Фляндрії. У відповідь на це еміграційна бельгійська влада заарештувала кількох провідників флямандських активістів у прифронтній зоні, на що Німеччина зареагувала депортацією кількох представників бельгійських окупованих муніципалітетів. Між тим активістична акція перекинулася до війська, де стихійно повстає т. зв. «*Vlaamsche Front Partij*» (17; 127, 128), що висунула політичну програму *федеративного перетворення Бельгії*. головні точки якої такі: 1) перебудова Бельгії на основі самоуправи флямандців та валонців; 2) ця самостійність (*Zelfstandigheid*) обох частин Бельгії має бути переведена в законодавстві, адміністрації, шкільництві, юстиції та війську (46, 40; 42, 105—106). Одночасно ця партія підготовляла *повстанчу акцію* серед бельгійського війська й неначеб-то таємно вела переговори з німцями. Ці факти, звичайно, зробили велике вражіння в Гаврі: zagrożені флямандські частини були негайно стягнені з антантського фронту. З приводу цих подій 1 лютого 1918 р. відбулася таємна нарада бельгійського уряду під головуванням самого короля. Прем'єр Де Броквіль пропонував вийти на зустріч флямандським домаганням та приобіцяти їм домовність в урядуванні, заведення адміністративної децентралізації, цілковите пофлямандщення гентського університету, як і поділу бельгійської армії на національні частини. Тимчасом, на його думку, слід призначити спеціальну комісію для конкретизації цього пляну. Ця пропозиція прем'єра зустріла рішучу одсіч з боку фанатичного фляманофоба міністра *Гіманса* та перепала. Офіційна Бельгія знову демонстративно показала, що вона не бажає справжнього вирішення флямандського питання й це навіть тоді, коли найрадикальніші флямандські самостійники уявляли собі визволення власного народу лише шляхом *федеративної перебудови* цієї держави.

25. — На адресу флямандських активістів, як, зрештою, на адресу взагалі всіх національних самостійників, робилося багато різних закидів. Здебільшого їх трактували не тільки як державних зрадників, але просто як агентів-наймитів ворожого табору (22; 195). Пригадаймо собі, яким болотом обкидав Відень національно-революційну діяльність *Масарика* за кордоном, примушуючи чеську

пресу опубліковувати про нього хулігансько-лайливі статі, що висалися в канцеляріях австрійської таємної поліції. Чи Англія не повісила ірландського патріота, — сера *Р. Кейзменга*, як німецького агента? Ми побачимо далі, як бельгійська юстиція після війни розправлялася з флямандськими активістами, оскільки вони не виїмали до Голландії чи до Німеччини.

Безумовно, що офіційний бельгійський погляд на них, як на кунку карієристів або німецьких запроданців є ворожо упереджений. Навіть *Дестре*, закидаючи їм германофільство, застерігається, кажучи: «точніше, вони служили Німеччині, думаючи, що служать собі» (10; 144). Але й це не так. *Ван Генелтен* слушно стверджує, що «активісти не мали найменших ілюзій щодо німецької допомоги» (17; 125). Ми бачили, що германофільство ніколи не грало якоїсь більшої ролі у флямандським русі. Під час німецької окупації, воно, правда, виявлялося політично у крайніх самостійників, проте, все-ж з виразним і безкомпромісовим підкресленням цілковитої національно-політичної відрубності та незалежності Фляндрії навіть у державній спільці з Німеччиною.

Це виразно зазначила «*Raad van Vlaanderen*» у своєму «*Маніфесті до флямандського народу*». Там з цього приводу казалося: «Далі ми проголошуємо, що флямандці, будь-що-будь, утримають повну самостійність та незалежність Нідерляндів (себто Фляндрії. *Б.*); що вони, правда, є — *германці*, але жадні *німці*; що вони вважають *німців своїми одноплемениками, але в жаднім разі не земляками*; що *їхня мова є нідерляндська, але не горішньо-німецька й що вони непохитно вважатимуть Німеччину, хоча сприятеленою державою, проте, чужою*... (22; 192). Звичайно, це не мова наймитів чи запроданців, але переконаних національних і політичних діячів, які зовсім були свідомі своєї громадської відповідальності за свою політичну поведінку. «Ми діємо — казалося в їхній заяві з приводу пофлямандщення німцями Гентського університету — керуючись думкою, що наші брати на фронті кров'ю здобули виправдання домагань флямандського народу на повернення його прав та що *ідеалом, який їх захоплює, є право малих народів, в їхній уяві нерозлучно зв'язане з бажанням і волею відбудування флямандської національності; ми діємо, отже, в яснім почутті нашої відповідальності та в постійній готівності до відвічальності перед народом, краєм і королем*» (24; 184).

Лише цілковита непоінформованність, або зла воля може пояснювати активізацію флямандського руху підчас війни німецькою інтригою. Аджеж на початку війни всі флямандці, як ми бачили, стояли на *бельгійських позиціях*, навіть пізніші лідери крайнього активізму. «*В цій війні — така була загальна їхня думка — також флямандці стоять на бельгійській платформі*». Правда, до цього додавалося пояснення, що «*бельгійська справа — це справа малих народів; отже, справа також флямандців, малого народу в бельгійській державі*» (17; 117). Цій ідеології нічого не можна закинути. Вона офіційно була принята Антантою. Проф. *Т. Масарик*

блискуче розвинув її у своєму славному лондонському викладі (у 1916 р.): «*Про проблему малих народів в європейській кризі*». На жаль, офіційна Бельгія виявляла тоді ще менше зрозуміння щодо флямандських національних домагань, ніж давніше.

Об'єктивно треба ствердити, що в політичній ідеології флямандських активістів найбільше значіння мала саме визвольна проблематика поневолених, а зокрема малих націй, як вона врешті сконкретизована була покійним американським президентом *В. Вілсоном* (17; 127). Красномовно про це свідчить меморандум флямандських самостійників «*Pro Flandria Servanda*», де червоною ниткою проводяться ці засади визвольної боротьби, або листування (закладеного 30 жовтня 1918 р. при «*Raad van Vlaanderen*») спеціального «*Флямандського комітету*» з президентом Вілсоном під час його перебування в Парижі (42; I—X).

Зрештою, напрям флямандського руху після війни виправдав працю флямандських активістів, стверджуючи, що симпатії широкого загалу на їхньому боці. *Дестре* мусить констатувати, що майже всі флямандські послы, які виішли з перших післявоєнних виборів (1919 р.), переведених на основі нового *демократичного* виборчого закону, «склали флямінганську profession de foi (10; 154). Ще більш цікавою є та обставина, що до бельгійського парламенту тоді були обрані два послы із «зрадницької, самостійницької» «*Front-partij*».

На мою думку, *Ван Генелтен* має рацію, характеризуючи флямандський активізм в часі війни, як «рух, що головно спирався на інтелігенцію та який розкинув досить насіння для поширення серед народу ідеї флямандської самостійности з метою утримання живим флямандський дух у тій ситуації, яка настала тепер» (себто після війни. *Б.* 17; 131).

26. — Післявоєнна Бельгія в багатьох відношеннях відновилася; політично і суспільно вона демократизувалася. Проте, ця *Нова Бельгія спочатку вороже ставилася до флямандського руху*, що стихійно поширюється та поглиблюється, прямуючи до радикальної перебудови цієї своєрідної держави. Правда, теоретично відношення офіційної Бельгії до флямандців є, немов, сприятливе; фактично-ж національні домагання флямандців саботуються урядом так само, як і перед війною. З висоти трону флямандцям була обіцяна королем (в листопаді 1918 р.) повна національна рівноправність. «Взаємна пошана — казав король у своїй інавгураційній заяві в парламенті — інтересів флямандців та валонів мусить знайти своє відбиття в адміністрації, даючи кожному певність, що його будуть розуміти у власній мові та запевнюючи йому повний культурний розвиток, особливо-ж у високому шкільництві. Хай буде правилом елементарної рівности, що урядовець, магістратура, старшина мусять знати мову тих, хто їм підлягає адміністративно. Є навіть в інтересах країни, щоб кожне з двох наших населень могло у рідній мові зновні плекати свою окремішність, свою питомість, свої культурні здатності та свої мистецькі властивості»... (10, 150; 42, 97).

Така була *теорія*, послідовно витримана в душі політичної «*union sacrée*», якої притримувалися перші три післявоєнні бельгійські кабінети, де заступлені були всі три політичні партії. На жаль і всупереч обіцянкам з найвищого місця, ця «свята згода» не поширювалася зовсім на справу національних взаємовідносин у Бельгії. *Дестре* закидав першому уряду *Делякруа* те, що «він не розумів, або *не хотів зрозуміти*, як треба цей горожанський мир поширити також і на мовну сферу» (10; 151). Слід додати, що тут сам *Дестре* свідомо чи несвідомо звужує це питання, говорячи тільки про мовний його бік і забуваючи *національну* його істоту. Фляmano-валонський конфлікт можливо найбільше і зайво ускладнюється через те, що урядові та політичні чинники валонського табору трактують його тільки як справу *мови*, не розуміючи через це політичних домагань флямандців.

Валонський активізм у Новій Бельгії є дуже занепокоєний стихійним вибухом фляманського національного руху та побоюється за політичну майбутність Валонії. Ці побоювання мають підстави, як *політичного, так і популяційного* характеру. Політично через те, що демократизація громадського ладу у Бельгії природньо сприяє та скріплює фляманський рух, який спирається на широкі маси фляманського населення (5; 60). Популяційно-ж тому, що фляманці, які тепер мають більшість у Бельгії, в недалекому майбутньому досягнуть, так би мовити, кваліфікованої більшості, розмножуючись швидче за валонів (34, 27; 24, 72). *Дестре* передбачав, що вже десь коло 1940 р. валони можуть бути поневолені фляманцями в силу числової переваги цих останніх, якщо до того часу не буде позитивно вирішена національна справа в Бельгії (10; 175)*).

Практичні-ж вигляди на залагодження фляmano-валонського спору в перших роках після війни були мінімальні. Цей самий *Дестре* констатує, що перші три бельгійські кабінети нічогосінько не зробили для вирішення основних домагань флямандців, залагодження яких було заповіджене королем в його тронній промові; в першу-ж чергу справи фляманського університету в Генті та адмі-

*) Справа популяційна цікавить і непокоїть тепер багатьох бельгійських дослідників. З національного боку вона справді є першорядного значіння для Бельгії. У колективній праці — «*Відбудована Бельгія*», *Р. Ольбрехте*, аналізуючи популяційні відносини в Бельгії — каже: «Є відомо, що з демографічного боку Бельгія ділиться на дві зовсім різні зони, кордони яких, йдучи від Заходу на Схід, відповідають кордону між валонами та фляманцями. Північна зона — *фляманська*, відзначається великим числом народжень та значною перевагою народжень над смертністю. В зоні-ж південній — *валонській* — народжуємість куди слабша, а приріст мінімальний»... (72; 49). В числах ця справа уявляється так: наприкінці XIX ст. на 1000 замужніх жінок припадало в Бельгії пересічно 200 породів, а саме у Фляндрії — 267, у Валонії — 161; в Брюсселі — 165. В 1920 р. доводиться констатувати загальне пониження всіх цих даних, а саме: пересічне число породів впало до 148; у Фляндрії, проте, воно все ще високе — 184, у Валонії, натомість, понизилось до 115, а в Брюсселі навіть до 103 (31; 183). Національні наслідки цих демографічних змін констатував *К. Жакар*, бельгійський делегат на міжнароднім *популяційнім конгресі* в 1921 р., кажучи, що «зменшення народжуємість у першу чергу спричинило порушення рівноваги між двома народами, які заселяють Бельгію» (31; 182).

ністративно-політичного розмежування Бельгії так, щоб були за-спокоені національні інтереси, як Фляндрії, так і Валонії. Мовляв, на це просто не було часу; занадто вже багато інших справ вимагало негайного вирішення (10; IX—X).

Проте, цей самий уряд мав досить часу на те, щоб розпочати судову розправу з флямандськими активістами, оскільки вони не виемігрували до Голандії. Робилося це не на підставі *нормальної* карної процедури, обов'язуючої в Бельгії, але на основі «*надзвичайного закону*» з квітня 1917 р., що був прийнятий бельгійським урядом на еміграції в Гаврі. Флямандські націоналісти особливо підкреслювали безправність та тенденційність такої політики з боку уряду після повернення його до Брюсселю (17; 132—133). Одночасно вони звертали увагу на те, що ця сама влада, яка так рішуче виступала проти флямандського активізму, поблажливо толерувала злочинні вибрики валонського фашизму, скерованого проти флямандського руху, як, скажім, дикунські сцени під час похорон відомого флямандського провідника *I. Меєрта*, фундатора «Всенідерлянд. Союзу», що помер на вигнанні. Ховали його в Генті, де він ціле своє життя пропрацював для рідної справи. Міліція напала на похід з шаблями, а з натовпу хтось з револьверу прострелив домовину небіжчика (17; 139). Не підлягає сумніву, що судова розправа з флямандськими активістами, переведена бельгійською юстицією з більшим патріотичним обуренням, ніж річевою безсторонністю та політичною доцільністю, до певної міри виправдувала таку агресивну поведінку зфанатизованих мас. Сотки флямандських патріотів більше року перебули в слідчій арешті без будь-яких фактичних підстав, відтак їх звільнили, як зовсім безвинних. Десятки людей були засуджені на довічну в'язницю, а де-хто — на смерть лише за те, що непохитно стояв на флямандських національних позиціях, зневірившись у можливість крашої долі для свого народу під Бельгією та домагаючись для нього права на політичне самоозначення в дусі демократичних засад президента Вілсона. У в'язницях з ними поводитися не як з політичними, але гірше ніж з кримінальними злочинцями (17; 137). *Дестре* пояснює ці сумні факти вибухом патріотичного гніву проти тих, поведінка кого по відношенню до ворога не була бездоганною. «В наслідок зовсім природньої реакції — каже він — ці бельгійські патріоти з протифлямандського табору шукали реваншу. *Денунціяції, оскарження, арешти, переслідування*; це була сумна доба... бельгійці самі принижували репутацію героїзму, що склалася довкола їхніх страждань... *Процеси за зраду були так численні, що треба було інтервенції закону для полегшення засудів аж до одного року в'язниці*»... (10; 168). Цікаво, що під час відвідин Бельгії чехословацьким президентом *Т. Г. Масариком* (у жовтні 1923 р.) чотири флямандські послі-фронтовики звернулися до нього з доручення комітету «*Vlaamsche Front*» з *Отвертим листом*, де порівнювалася доля поневоленої Фляндрії після війни з національним утиском чехів в Австрії перед війною. В цій заяві констатовалося, між іншим, що Нова Бельгія засудила головних

борців за справу флямандського народу сумарно на 1445 років в'язниці (10, 167, 168; 31, 191). Зрозуміло відтак, чому аж спеціальним законом треба було втихомирити трохи цей патріотичний антифлямандський захват необельгійської юстиції. Серед цих процесів один особливо схвилював флямандський загал; маю на думці справу д-ра А. Бормса, що став символічною постаттю флямандських визвольних прямивань, зокрема-ж після війни. Слід через це спеціально зупинитися тут над судовим процесом проти нього.

27. — Д-р А. Бормс був одним з найбільш активних провідників флямандського визвольного руху під час війни. Ми бачили, що після вибуху її він не виключав ще можливість бельгійської орієнтації серед флямандців, оскільки керуючі чинники Бельгії виявляють охоту до справедливого полагодження фляmano-валонського спору. Коли ж Бельгія фактично опинилася в антантському таборі, з яким, зрештою, Брюссель отверто симпатизував, політична її лінія пішла в напрямі мало прихильнім для флямандців. Це сприяло поширенню флямандського активізму на крайнім його крилі, хоч явно германофільським, проте, з національними виразними застереженнями, як про це тут вже згадувалося. До цього крила належав д-р А. Бормс, що перейшов на виразно протибельгійські позиції з чисто національних мотивів. На протязі війни своєю громадською поведінкою і мужністю він виріс у національного флямандського провідника. Але для антантського табору взагалі, а для офіційного бельгійського зокрема, — він був звичайним зрадником і німецьким запродавцем, що, немов бандит, всадив ніж у спину поневоленої німцями Бельгії*). Бормс був одною з перших жертв тої сфанатизованої бельгійської юстиції, що кожного флямандського активіста вважала зрадником, гідним лише шибениці. Він не ховався зі своєю протибельгійською працею та залишився в Бельгії після звільнення її від німців. Його процес вівся таким чином, що викликав протести відомого бельгійського правника Е. Пікарда, який до війни чимало зробив для зняття фляmano-валонського конфлікту. Коли суд над Бормсом не допустив Пікарда, як свідка в цім процесі, він на знак протесту повернув бельгійський орден Великого Хреста Леопольда, а у своїй останній праці «В країні двомовних» (Au pays de Bilingues) рішуче засудив бельгійську політику після війни (17; 133). На процесі д-р Бормс (як зрештою і другі флямандські патріоти: д-р Так, д-р А. Якобі, Вос, Рюдельгейм та інші) поведився так мужньо, що «шляхотність їхніх мотивів, гідна певність заяв викликали самодовір'я в широких колах флямандського народу» (17; 135). Його засудили на смерть. Але цей суд був виконаний лише en effigie: на шибениці повісили вирок у день викреслення д-ра Бормса зі списку бельгійських громадян; цей вирок висів там на протязі одної години під охороною двох озброєних жандармів. Самому

*) Ось як у 1929 р. характеризував його французький публіцист, Р. Гілуен, об'єктивний дослідник і знавець флямандського питання: «Всю справу Бормса — каже він — можна з'ясувати оцією кривою: це був мрійник; німці зробили з нього зрадника, бельгійці ж зуміли зробити з нього мученика» (76; 618).

Бормсові кара на смерть була замінена дожиттєвою в'язницею. Минали роки; розбурхані війною пристрасти заспокоювалися. З тюрем виходили шпиги, провокатори, спекулянти воєнної доби; тільки Бормс все сидів. Всі амнесії його оминули. Мені пригадується велика маніфестація II Соціалістичного Інтернаціоналу в Брюсселі в серпні 1928 р. Вертаючи з неї, я звернув увагу на те, що вся площа довкола була вкрита якимись білими листівками з чиеюсь фотографією. Я взяв одну з них. Це була фотографія д-ра А. Бормса, а на звороті заклик флямандського «Амнестаційного Комітету», який сповіщав похід 5 серпня на Брюссель з домаганням *амнесії* для д-ра Бормса під гаслом: «*Геть з несправедливістю!*» (*Weg met het Onrecht!*). Далі в тексті робилося цікаве зіставлення: з одного боку цей флямандський діяч, що вже 9½ років сидить у в'язниці (в Леувені), а з другого — ціла низка військових злочинців, передовсім шпигів (9), які вже всі від довшого чи коротшого часу були на свободі. Листівка запитує, чому це так, і відповідає: «*Тому, що він (д-р Бормс) служив флямандському народові; боронив право флямандського народу на власну самоуправу. Бо його не можна було змусити замовчати*». Заклик кінчався таким уступом: «*Підлих військових шпигунів, хоч і засуджених на смерть, випустили на волю. Але великого шляхотного Бормса тримають ще в неволі. Чи ж не є це ганебно обурююче!*?» Так дивиться на д-ра Бормса свідомий флямандський загаль. В його очах він мученик за національну справу, свята людина. В цій атмосфері коло його особи повстав майже легендарний культ. Леувенська державна в'язниця, де він відбував свою кару, була флямандською Меккою, куди сходилися флямандські пілігрими, щоб виявити національний пієтет по відношенню до того, хто так тяжко страждав за рідну справу. Вони ставали навколушки перед в'язницею і голосно молилися за свого мученика-провідника (17, 138; 76, 618). Д-р А. Бормс є правовірний католик. Проте, за ним стояла *вся* Фляндрія без різниці політичних та ідеологічних переконань. Цікаво, що *ліберальний* Антверпен виставив одностайно його кандидатуру до брюссельського парламенту у грудні 1928 р. Паризький кореспондент «*Práva lidu*» (1928 ч. 299) слушно писав з приводу цих антверпенських виборів: «Цю людину делегує отже Антверпен до брюссельського парламенту маніфестаційною більшістю, що йде від флямандців ультраклерикальних аж до флямандців комуністів, захоплюючи також певне число соціалістів, хоч офіційним гаслом цієї партії було утриматися від цих виборів. Це дуже видатна політична демонстрація, яка скоїлася незабаром після боєвої промови активістичного посла *Ван Северена*, що закінчив свою заяву в парламенті вигуком: «*Хай живе велика Нідерляндія!*». Цей кореспондент далі так оцінює цю подію: «*якщо вибори Бормса не є дійсними після закону, то вони є дійсні після волі та сумління майже стотисячної маси антверпенського населення, яке прийняло вислід цих виборів з великою радістю: в демократичній державі, якою Бельгія стала після війни, воля народу пробується, врешті, через мур параграфів. Справа Бормса не буде отже*

полагоджена ухвалою про правомочність чи неправомочність його виборів. Зрештою, *Бормс сам є скорше символом, ніж реальною індивідуальністю: символом роз'явленої національної боротьби, яка починає підкопувати бельгійську державу в її основах*»...

Ці демонстративні антверпенські вибори, що для Брюсселя були «вдаром грому» (*coup de tonnerre*) посеред ясного дня (76; 618), досягли своєї мети. Скорше ніж за місяць бельгійська влада примушена була без всяких застережень звільнити д-ра Бормса, який пробув у в'язниці 10 років. Перед тим йому пропонувалося звільнення під умовою, що він або зрічеться політичної діяльності, або виїде закордон. Д-р Бормс категорично відкинув ці пропозиції, не хочаючи себе зв'язувати жадними зобов'язаннями, обмежуючими можливості громадської його праці. В день свого звільнення із в'язниці д-р Бормс на запитання журналістів — які його пляни набудуче, не задумуючись відповів: «Я все борюся за мій нарід і надалі *боротимуся*..., та доти працюватиму, аж флямандці здобудуть всі свої права!».

Не підлягає сумніву, що у всіх національно свідомих колах флямандського населення д-р Бормс є тепер найпопулярнішою людиною. Яскраво це виявилось в осени 1930 р. з нагоди святкування сотих роковин повстання бельгійської держави. Коли бельгійський король відвідав тоді Антверпен, флямандські націоналісти привітали його масовою демонстрацією. Величезний натовп флямандських патріотів гукав на зустріч йому: «*Хай живе Бормс, фляндрійський король**»), маніфестуючи так, звичайно, свої симпатії до особи д-ра Бормса, а не до монархізму; бо флямандський національний активізм є прихильником республіканського ладу; його політичним ідеалом є Фляндрія як республіканська держава.

Як цей національний провідник флямандського національного руху дивиться на сучасний стан свого народу в Бельгії, про це він сам висловився в інтерв'ю з кореспондентом празького щоденнику «*Bohemia*», кажучи: «Хоча ми, флямандці, маємо в Бельгії числову більшість, проте нам ще далеко до якоїсь рівноправності. Держава офіційно має на увазі *тільки інтереси французької меншости*. Вища бюрократія у великій перевазі є французька та орієнтована виразно антифлямандськи. Найвищий суд не оголосив ще ніколи ані одного вироку по-флямандськи; лише під час мого процесу про державну зраду вперше було дозволено адвокату захищати мене флямандською мовою. Торік ми, правда, здобули наш флямандський університет у Генті, але *чисто флямандських середніх шкіл* ми не маємо ще і *досі*; навіть у чисто флямандських містах ціла низка предметів викладається по-французьки. Цього вимагає влада також у приватних середніх школах. Також економічно ми занедбані. Наведу бодай один приклад: влада зовсім *не об'є* про так важне для Бельгії *рибальство*; це через те, що все *прибережне населення є флямандське*. Брюссельське сонце світить тільки для французів. Ми вже

*) Див. звідомлення у «*Večerní českém slově*» (1930 р. 176): *Velké demonstrace Vlámů proti belgickému králi!*

зтратили надію, що нормальним шляхом може це змінитися на краще»... (Підкр. тут і далі ориг. Б.). З цього самого інтерв'ю Бормса наведу ті два дальші уступи, в яких характеризуються національні настрої та прямування серед флямандців після війни. «Слід розрізняти — казав він — *три угруповання серед* флямандського населення. Передовсім т. зв. *франскільонів*, які вже зовсім *загубили* своє *національне почуття* та під кожним оглядом йдуть разом з французами. Відтак, є тут *«бельгофіли»*, які хоча мають флямандські почуття, проте, на перше місце ставлять бельгійські інтереси та бажають досягнути здійснення флямандських домагань в *рямцях теперішньої конституції*. Врешті, йдуть *націоналісти*, серед яких маються різні думкові напрямки — отже: *федералісти*, для яких зразком є *Швейцарія*; далі ті, що максімально припускають *персональну унію* між Фляндією та Валонією; вкінці такі, що висловлюються за *прилучення* Фляндрії до Нідерляндців (себто, *Голяндії*. Б.), або за цілком самостійну фляндрійську державу. Різничні між цими відтінками не такі вже великі, якби це могло видаватися на перш погляд. *Головна річ є в тім, щоб Фляндрія мала власну владу*. Бельгія та король при цім є зовсім підрядними справами»... Д-р Бормс пояснив відтак, як щодо числа та впливу є сильні окремі ці флямандські політичні угруповання. «Найбільшою є група бельгофілів; франскільони рекрутуються з маленької, звичайно, дуже маєтної горішньої верстви; *націоналісти стихійно зростають*. У першій парламенті ми мали шістьох представників, в теперішнім одинадцять, а коли б сьогодні дійшло до нових виборів, то ми могли б рахувати на 20 мандатів».

Фактом є, що флямандський рух набуває все більшої та більшої політичної сили, з кожним роком захоплюючи ширші кола флямандського загалу. Під впливом революційного перевороту в Іспанії, д-р Бормс виступив з домаганням, щоб Бельгія дала флямандцям такі права та політичну незалежність, яку *каталанці* проголосили у Новій Іспанії. При цій нагоді він висловився за зміну бельгійського державного ладу на *республіканський*. Таким чином бельгійська національна проблема опинилася останніми часами в найбільш драматичній фазі свого історичного розвитку.

28.— Цікаво простежити тепер, як Бельгія реагує на цю незвичайно напружену внутрішню ситуацію. «Поведінка *бельгійської влади* — каже *Ван Генехтен* — супроти цього розквіту національної свідомості (серед флямандського загалу) — це впертий та систематичний опір» (17; 137). *Валонія* дуже схвилювана та занепокоєна цим стихійним зростом флямандського руху. Вона бачить неминучість якогось валонно-флямандського порозуміння. Теоретично шукає шляхів до нього, але практично й зокрема психологічно все ще не може погодитися з думкою *фактичної* національної рівноправності в Бельгії. Їй тяжко зрезигнувати зі своїх політичних привілеїв, які вона досі все мала титулом історичної спадщини.

В кожнім разі є великим плюсом, що валонські активісти починають розуміти та не заперечують вже *політичне* значіння фля-

мандського руху. Їхній провідник *Р. Коллей*, видавець і редактор валонського активістичного органу: «*L'opinion Wallone*», так висловився з цього приводу у своїй програмовій статті «*Ревізія бельгійської конституції на підставах федералізму*»: «Тепер вже цілий світ знає, що існує флямандський рух, який має глибокі коріння серед загалу; що цей рух керується людьми видатними, серед яких чимало є послів, професорів, та що його підтримують могутні об'єднання»... (7; 39). Вихід із сучасної бельгійської кризи ці валонські автономісти добачають у *федералістичній* перебудові Бельгії в союзу фляmano-валонську державну спілку. Вони проти дотеперішньої двомовності та за одномовність кожної з цих двох національних спільних держав. Через це вони відкидають відокремлення Брабанту з Брюсселем, як двомовну самостійну частину цих майбутніх Бельгійських Сполучених Штатів. Брюссель, на їхню думку, має бути прилучений до однієї з цих двох національних областей Бельгії. Історично і територіяльно він мав би принасти Фляндрії. Але іменем вищої культури вони домагаються його для Валонії, гадаючи, що столиця Бельгії цілковито належить до сфери французької цивілізації (7; 46). Звичайно, на це флямандці ніколи вже не погодяться. Максимум, на що вони ще пристануть, це на цілковиту політично-національну неутралізацію Брюсселю.

Так найкращі теоретичні проекти розбивалися покищо через психологічні перепони. Чудово це видно на спробах і заходах щодо полагождення некучого питання самостійного *флямандського університету*. Задля цього мусили демісіонувати бельгійські кабінети. Не зрушив її з мертвої точки навіть хитрий *lex Nolf* (з 1923 р.), що пропонував розділення гентського університету на два самостійні університети: флямандський та французький, але з наданням кожному з них *утраквістичного* характеру остільки, щоб $\frac{1}{3}$ предметів викладалася в другій краєвій мові (17; 136). Але в цій справі флямандці абсолютно непримиримі: вони домагаються цілковитого власного університету в *Генті*. Вони проти навіть необовязкових курсів французькою мовою у власнім своїм університеті; отже відкидають такий спосіб вирішення цього питання, яким воно було переведено в 1882 р. в Празі, де німецький університет був розділений на два самостійні університети: чеський та німецький, які існують попри себе ще і досі. Флямандці проти того, щоб в Генті існував бодай *приватний* французький університет, добре розуміючи, що він був би тут не для *культурних* потреб, але для підтримки *франскільонів* та для гальмування флямандських національно-культурних заходів, себто з виключно *політичною* метою, яку франкофіли образно називають «*annexion des esprits*» (17; 95). Через це флямандці фактично збойкотували гентський університет «націоналізований» по вищезгаданому проекту міністра освіти Нольфа (17; 137). Дестре порівняв цю університетську справу з квадратурою кола (10, 162; 37^b, 273—274).

В цій ситуації положення флямандських *угодовців* після війни було майже безнадійне. Бельгофіли від щирого серця, а одночасно

ї флямандські патріоти, вони опинилися між двох огнів, марно намагаючись фактично зреалізувати політичні векслі, які в часі війни авансом вишлачували не раз трагічною дояльністю за рахунок свого національного обов'язку. Їхній політичний курс у Брюсселі дуже підупав. Там знають, що не вони є сьогодні «голосом народу». Там прислухаються більше до того, чого домагається активний флямандський націоналізм. Зрештою, до його голосу дуже пильно прислухаються тепер теж і ці флямандські угодовці, переконуючись все більше, що без *всєбічного політичного самоозначення флямандського народу* неможливе полагодження бельгійської кризи (17; 141). Не підлягає сумніву, що тепер напярм флямандської політики виходить від елементів з національного боку радикально-орієнтованих. Генетично вони звязані з «*Frontpartij*»*), якій в післявоєнній добі припала роля національного ферменту та яка небезуспішно виступає на парламентнім форумі. Вона впливає також на політичну поведінку *угодовців*, які починають зневірюватися в реалізмі своєї тактики «*мінімум домагань*». Але «*Frontpartij*» впливає також на флямандські соціалістичні кола, що досі здебільшого стояли на загальних позиціях бельгійської робітничої партії, які свідомо ухилялися від активного втручання до фляmano-валонського національного спору, дотримуючи відносно нього становище політичної *невтральности*. Що така неутральність чим дальше, тим є більш тяжкою та і фактично вже неможливою, красномовно свідчать не тільки факт участі соціалістичної меншости у флямандськїм активізмі під час війни, або в антверпенських виборах д-ра Бормса, але й соціалістичний проєкт (т. зв. «*бельгійський компроміс*»), складений навесні 1929 р. Це, без сумніву, одна із найцікавіших реальних спроб вирішення бельгійської кризи, через що слід ознайомитися тут з цим оригінальним політичним проєктом.

29. — Т. зв. «*Бельгійський компроміс*» — це власне той соціалістичний компроміс, який випрацювала спеціальна комісія бельгійської робітничої партії (Р. О. В.) навесні 1929 р. та про який згадувалося вже на початку цього нарису. В історії фляmano-валонського спору це акт величезного значіння: вихідна точка до національного порозуміння в Бельгії та полагодження хронічного фляmano-валонського антагонізму.

Довший час бельгійський соціалізм свідомо оминав цей національний спір. Бельгійська робітнича партія була зорганізована на *державнім* принципі. Національний момент в її історії грав тільки епізодичну ролю. Загострення фляmano-валонського конфлікту після війни примусив її зайнятися спеціально національною проблемою в Бельгії. Потребу цього констатував відомий лідер бельгійського та міжнароднього соціалізму — *Е. Вандервельде* вже в 1923 р. у своїй книзі «*Чи треба міняти нашу програму?*» (*Faut-il changer notre Programme?*), констатуючи там першорядне значіння для сучасної Бельгії мовного питання та неминучість ревізії цент-

*) Така популярна назва цієї партії, що офіційно називається — «*Vlaamse nationale Partei*».

ралістичного режиму, пануючого в Бельгії від 1830 р. В цій самій праці згаданий бельгійський діяч висловив припущення, що нова адміністративно-політична реформа в Бельгії має прямувати до витворення двох *одномовних* національних областей попри мовно мішану брссельську округу (65; 36). Ці думки Вандервельда було покладено саме в основу «компромісу соціалістичних бельгійців». Комісія (в складі 14 валонських представників з б. міністром Ж. Дестре на чолі та 12 флямандських делегатів з б. міністром К. Гойсманом на чолі), яка опрацювала цей проєкт, у вступній заяві до нього констатує, що «Бельгія є національною та міжнародною необхідністю...»; через це вона рішуче відкинула «будь-яку пропаганду, що прямує до утворення двох самостійних держав, або до злуки Валонії з Францією, а Фляндрії з Голандією»... (37; 37, 38). Проєкт цієї комісії, як він є з'ясований в офіційній публікації «Мовна проблема Бельгії» (65), має на увазі головню *практично-технічний* бік цього питання, а отже її *реально-політичне* його полагодження. Саме через це він є дуже цікавий. З боку національної проблематики неможна його вважати ані оригінальним, ані революційним. Сила його полягає в тім, що звичайними політичними заходами хоче він поладити надзвичайно загострений національний конфлікт. Ось через що цей проєкт весь час послідовно стоїть на ґрунті національного *порозуміння, а не угоди**). Позитивне значіння цього соціалістичного «бельгійського компромісу» полягає насамперед в тому, що він задалегідь відкинув методу *угодових* взаємних обдурювань та засадничо став на шлях *обопільного порозуміння*, послідовно і скрізь дотримуючись прелімінарної тези, що обидва народи, заселяючі Бельгію, є *політично* зовсім *рівноправні* та *рівнозначні* і що через це їхні національні домагання мають бути однаково узгляднені та задоволені.

Варто зупинитися подекуди на загальній плятформі цього компромісу. Під державним оглядом він стоїть на *бельгійських* позиціях, що автори цього компромісу з наголосом підкреслюють у вступній заяві до нього, гадаючи, що «бельгійська спільнота» є

*) Соціологічно *угода* і *порозуміння* це зовсім різні річі: *угода* є там, де партнери її *політично* не є *рівні*; *порозуміння* натомість можливе лише при умові *політичної рівнозначності* його компонентів. Звідци в *угоді* все є момент соціологічної *над-* та *підпорядкованості*. *Порозуміння-ж* це соціологічно означає *співрядність* (себ-то відповідає етапу *ієрархічного*, так би мовити, паралелізму), а через це і політична *рівнозначність*. Ось чому *угоди* є випадкові та майже ніколи не ведуть до справжнього політичного замирення. Моменти *актуальні* та *тактичні* переважають в них над *ідеологічними* та *засадничими*. Кожна сторона, не рахуючись з немінучим *завтра, сьогодні* хоче якнайменше дати та якнайбільше взяти. Звідци *угодові* переговори мають здебільшого характер політичної *спекуляції*, яка ніколи і нікого не задовольняє, не кажучи вже про те, що вона завжди образлива для політично *слабшого партнера* та все трактується як *malum necessarium* сильнішим з них. Як *метода* для вирішування особливо національних конфліктів, *угода* все і скрізь заводила, ніколи не досягаючи своєї мети. Чудово це саме можна обсервувати на історії хронічних флямано-валонських *угодових* спроб. Maximum чого вони досягли, це *формального* задоволення головніших флямандських домагань, які відтак *фактично* саботувалися дуже вміло брссельською вищою бюрократією.

«імперативною неминучістю господарською, суспільною та політичною»... Через це «вони відкидають ідею сепаратизму та добачають... забезпечення Бельгії в об'єднанні всіх бельгійців. Це об'єднання, на їхню думку, неможливо інакше здійснити, як шляхом розумного та поміркованого *федералізму*, що не перечить тривкості та гідності бельгійської держави» (37; 40). Проектодавці констатують відтак дотеперішнє нехтування та незнання флямандської справи з боку чималої частини бельгійської опінії, чим пояснюється значне загострення національних відносин у цій державі. «Ці почування — кажеться далі в цитованій заяві — не були б так прикриті, якщо б керівники нашого краю перед п'ятидесятю роками зрозуміли, що існує флямандська справа та колиб вони задоволили у відповідний час домагання, без сумніву, невиразне, проте цілком законне (флямандського) загалу щодо власного високого шкільництва» (37; 41). Ось чому автори цього компромісу «вважають необхідним ствердити симпатії, які вони почувають до флямандського руху, у своїй істоті народнього, широко демократичного та гідного того, щоб він відповідними засобами виявляв оригінальність своєї культури та національної індивідуальності» (37; 40). Стоючи на таких засадничих позиціях, ініціатори «бельгійського компромісу» мусіли, звичайно, рішучо відкинути «двомовність» (bilinguisme), як свого роду бюрократичну панацею для полагоджування всіх непорозумінь на ґрунті національного антагонізму, особливо-ж скрізь там, де ця метода може сприяти «спірним проявам централізаторського імперіялізму» (37; 40). Тому комісія Б. Р. П. в основу своєї праці поклала засаду: «Французька мова у Валонії, нідерландська у Фляндрії» (65; 7). Двомовність заховується тільки для брусельської округи, а німецька для тих прикордонних районів Бельгії, де більшість населення є німецька*).

Практично здійснення цієї засади вимагає точного визначення кордонів обох головних мов у Бельгії. Це має статися шляхом загального референдуму, висіди якого послужать підставою для територіально-національного розмежування Бельгії. Таким чином Бельгія майбутнього згідно до цього проекту має складатися з двох одномовних національних територій (Фляндрії й Валонії) та одної двомовної — Велико-брусельської округи. Державний апарат гадається здецентралізувати шляхом заведення скрізь двох національних секцій (флямандської і валонської). Поодинокі провінції також через референдум (що має повторюватися кожних десяти років), вирішуватимуть питання своєї адміністративної мови. Урядування другою краєвою мовою факультативно допускається там, де цього забажає що-найменше $\frac{1}{5}$ частина населення. Таксамо всі громади

*) Маються на увазі головню два нові кантони: «Eupen та Malmedy, прилучені до Бельгії після світової війни, де є всього населення 105.000 душ, з чого 85% німецького. Крім цього в Бельгії з передвоєнної доби існує стара німецька меншість, що загалом (р. 1920) обчислювалася у 64.300 душ. Більшість цієї німецької меншости живе компактно, через що можливе територіальне її визначення, як це передбачає згаданий «бельгійський компроміс» (63; 158).

шляхом референдуму вирішати справу своєї урядової мови. Відповідно до висліду цих референдумів вони зараховуються до тої чи другої національної області. Цей проєкт має на увазі також *юстицію*, реформуючи її органи та уряди на підставі національної, себто, мовної засади, отже децентралізуючи її взагалі та подвоюючи всі центральні її установи, а крім цього заводючи до цих останніх спеціальних перекладчиків та зв'язкових агентів. Проєктована реформа поширюється далі на *військо*, що фактично має бути поділено на дві національні частини: флямандську та валонську. Командна мова в кожній із них буде рідна. Центральні військові органи та генеральний штаб, звичайно, мусять бути *двомовними*. Також від старшин буде вимагатися практичне знання другої краєвої мови. Всі військові школи від нижчої до високої мають бути подвоєні.

Найбільшу увагу цей проєкт присвячує *культурній справі* взагалі, а зокрема й конкретно — реорганізації бельгійського *шкільництва*. Він висловлюється за «автономію культури, яка має забезпечити кожному з державних країв навчання відповідне до фактів і бажань населення» (65; 11). Культурний розвиток, по думці, внескодавців цього компромісу, має базуватися на *рідній мові*. «Мова народу — мотивується ця теза — здебільшого є вислідом довгої еволюції. Вона відповідає місцевим потребам. Її зміни відповідають певним періодам історії. Вкінці вона стає суцільним складником думання окремої людини й особливого способу думання всього населення. Через це є в інтересах розумового розвитку народу, щоб вона була плекана та використовувалася...» (65; 11). Звичайно, педагогічні та дидактичні моменти ще збільшують та підкреслюють це значіння рідної мови для поступу національної культури взагалі, а шкільництва зокрема. «Бельгійський компроміс» щодо реформи шкільництва виходить із засади, що «*навчання всіх ступенів має відбуватися в краєвій мові*» (65; 14, підкр. ориг. Б.), себто, у рідній мові. Таким чином засуджується дотеперішній *утракеїзм* бельгійського шкільництва. Навчання другої краєвої мови допускається факультативно, напр., у середніх школах, але щойно після 14 р. віку школяра та з точним зафіксуванням максимум'а і мінімум'а годин для цього предмету. Виїмок робиться тільки для *брюссельської* міської округи, де навчання другої мови має бути обов'язковим також у початкових школах, беручи під увагу фактичну двомовність цього краю. Цей проєкт передбачає далі повну *флямандизацію* *Гентського університету*, до якого мають бути ще долучені спеціальні високі школи з флямандською викладовою мовою, а саме: школа гірничої, висока агрономічна та ветеринарна (37; 45). Проєкт передбачає, що на протязі десяти років можна зовсім спокійно та нормальним шляхом перевести цю шкільну реформу. В кожнім разі найпізніше до 1945 р. цей новий режим у Бельгії міг би бути скрізь здійснений. Звичайно, передумовою до цього є цілковита реорганізація міністерства освіти та мистецтва, з його послідовною децентралізацією, подвоєнням всіх керуваних органів і урядів, наукових та мистецьких установ (65; 13—14).

Читач бачить, що цей проєкт є зовсім реальний та практичний. Він базується на дуже конкретних тезах і точно визначає шляхи та методи переведення в життя кожної з пропонованих реформ. Більше того, він передбачає навіть добу, яка потрібна для здійснення їх, степенуючи порядок і послідовність цих реформ так, щоб кожна дальша базувалася природньо на попередній. Якщо на вступі він підкреслює свої симпатії до національних змагань флямандців, то відтак, розглядаючи проблеми адміністративної реформи, цей проєкт спеціально зупиняється на скаргах і домаганнях *валонського* табору (65; 40), звертаючи увагу на ті з них, котрі можна й слід задовольнити. Одночасно цей проєкт слушно критикує переборщений де в чому *«ультрабельгіцизм»* боевого валонського активізму (65; 38, 40). Він не сминає жадного з актуальних питань т. зв. бельгійської кризи, отже — потреби нової виборчої геометрії, більш демократичної та відповідаючої реальним популяційним відносинам у Бельгії; перегляду питання про рівномірне представництво обох народів у владі та в центральних державних установах; зокрема ж унормовання справи розподілу *державних кредитів* поміж трьома пресекованими територіяльними краями майбутньої нової Бельгії з метою здійснення також *фінансової* їхньої автономії. Особливо він підкреслює потребу й неминучість *справжнього порозуміння* (*entente cordiale*) між валонами та флямандцями (65; 45—46). Цей соціалістичний проєкт виходить з тези, що Бельгія має рацію існування лише як жива *синтеза* Валонії та Фляндрії, що на протязі всієї дуже бурхливої історії дали безліч доказів свого бажання заховати *«своє особливе обличчя та свою вдачу»*; ось через що в обов'язком усіх бельгійців *«заховати в пошані права валонців і флямандців та сприяти розвитку основних здібностей як одних, так і других»* (65; 48).

Звичайно, ані цей проєкт не є бездоганний, як це самі його автори наперед визнали, назвавши цей акт скромно *«бельгійським компромісом»*. Проте, в порівнянню з різними іншими рецептами полагодження бельгійської кризи, він є безперечно найкращим через те, що базується на *сучасній дійсності* та дає змогу від *сьогодні-ж* почати плянову ліквідацію цієї кризи. Для цього не треба війни, зміни кордонів, революції, але тільки трохи здорового розуму та доброї волі. Одночасно цей проєкт забезпечує максимум кожному з цих двох бельгійських народів.

Теоретично, очевидно, можливі також інші способи вирішення бельгійської кризи. Отже передовсім *сепаратистичне*: якщоб Валонія та Фляндрія стали самостійними державами. Але при сучаснім *міжнароднім statu quo* це наперед і цілковито виключене, бо ніколи на це не пристануть заінтересовані великодержави (Англія та Франція). Зрештою, Валонія не *хоче* бути *самостійною*. На випадок розпаду Бельгії, вона гадає прилучитися до Франції (34^a; 42—43). Міжнародньо це ще більше неможливе, ніж перша комбінація. Проти цього будуть Англія та Німеччина. Досить ірреальним є також проєкт *великонідерляндський*, себто об'єднання Фляндрії з Го-

ляндією, і не лише з причин міжнародного характеру, а й через традиційну ворожнечу між нідерландським півднем (Фляндією) та північчю (Голяндією), про яку тут докладно була вже мова попередю. Цікаво, що підчас світової війни фляманська активістична еміграція виразно висловлювалася *проти* державної злуки Фляндрії з Голяндією. Так, напр., *Лео Пікарс*, видатний фляманський діяч, у своїй розвідці — «*Фляндрія після війни*» — писав: «В теперішніх обставинах будьяке об'єднання Півдня з Північчю було-б скорше ослабленням, ніж підсиленням нідерландського соборництва» (38^b; 38). Не доводиться також при теперішній міжнародній ситуації говорити про можливість якогось політичного союзу між *самостійною Фляндією і Німеччиною*. Зрештою, і серед самих фляманців, як ми це бачили, ця ідея мало популярна (34^a; 21). Лишається ще можливість зовсім самостійної Фляндрії, річ міжнародньо тепер тяжко уявима. Таким чином, фактичним станом річей диктується неминучість *порозуміння* Фляндрії з Валонією, самостійна позиція якої не була б також кращою, а есентуальний союз з *Францією* для неї був би престо катастрофою, беручи під увагу французький державний *централізм*, з якими Валонія, маючи стародавні бельгійські партикулярістичні традиції, ніколи-б та ні за що не примирилася. Ось чому соціалістичний проєкт, хоч і компромісовий, прсте, при *даній ситуації* є найкращим *тимчасовим* виходом із бельгійської кризи та найбільш реальним шляхом до фактичного полагодження національного конфлікту в Бельгії (76; V).

Аджеж фактично всі проєкти вирішення цієї проблеми, навіть найрадикальніші, коли й розбивають дотеперішню *централістичну Бельгію*, так лише для того, щоб на її руїнах збудувати Бельгію нову, основу на засаді добровільного об'єднання незалежної Фляндрії та Валонії. Має рацію *Ж. Дестре*, коли каже, що «у всіх сепаратистичних конструкціях були змагання до нового об'єднання після сепарації. Бельгійська ідея є така могутня, що неможливо її відкинути. *Фляндрія та Валонія стануть Бельгійськими Сполученими Штатами; у федерації вони знайдуть всі вигоди без дефектів централізації. Це буде об'єднання по вільній згоді, замість примусової єдності*» (10; 183). Навіть «*фронтісти*» — отже найрадикальніша фляманська партія, хоча домагається внутрішнього політичного розмежування Бельгії, прсте, уявляє собі майбутню самостійну Фляндію та Валонію в *бельгійській державній Унії*. Доказом цього може бути недавній *проєкт нової конституції Бельгії*, складений відомим лідером «Frontpartij» — *Де Восом*. Цей проєкт передбачає повну політичну сепарацію Валонії та Фляндрії на основі *етнографічного та мовного* принципу; через це провінцію Брабант із столицею Брюсселем він включає до самостійної Фляндрії; прсте, відтак ці дві держави цей проєкт об'єднує політично в бельгійській унії, полишаючи до компетенції цієї союзної влади фінанси, мита, комунікацію та колонії. Але його *conditio sine qua non* є негайне розв'язання «дотеперішніх союзів Бельгії з іншими державами». Звичайно, Де Вос має тут на увазі в першу чергу *бельго-*

французький альянс, а передусім — військову *бельго-французьку умову*. Критика закидає цьому проєкту, що це тільки назверх замаскований *сепаратизм*; ідея бельгійської державної Унії трактується в ньому як передетап до майбутнього відокремлення Фляндрії від Валонії, а отже означає неминуче розбиття Бельгії. Проте, проєкт Де Воса фактично та для даного часу залишається на бельгійських державних позиціях. Психологічно це зовсім зрозуміло, бо фляманці мають тепер багато шансів на повну національну й політичну перемогу в існуючій Бельгії, що саме увійшла до фази своєї основної державної перебудови (77).

30. — Не підлягає жадному сумніву, що недалекий вже час, коли фляманці досягнуть вповні свого *національного самоозначення*.

Де тільки про те, в якій *державній формі* це станеться? Але це вже справа політичної *доцільності*, а не принциповості. Мене тут, наприкінці цього нариса, цікавить інше питання, яке раз-у-раз порушують дослідники бельгійської та фляманської проблеми: чому фляманська *більшість* у Бельгії не в стані була належно захиститися перед валонською *меншістю*? Звідки той ніби політичний парадокс, на який звертає увагу *Кавтський*, кажучи, що у фляманським випадкові *«більшість* домагається захисту проти *меншості*; більшість, що вже сьогодні має до диспозиції всі політичні засоби виявити себе, як таку?» (23; 87).

Цей парадокс дуже просто пояснюється *суспільним* моментом фляманського питання, а саме — *соціальною деградацією* фляманського народу у зв'язку з його історичним занепадом, в результаті чого повстала та жахлива суспільна прірва між фляманською масою населення та його винародовленими горішніми шарами, яку з великим жалем констатує фляманський меморандум *«Pro Flandria Servanda»* (42; 95). В такій ситуації не допоможе дуже *формальна* демократія та ліберальна, але на *папері* лише, *конституція*. Дуже несприятливим для поступу фляманського руху була та обставина, що в ньому провідну роль грала *католицька партія*, яка свідомо тримала фляманський люд осторонь від новочасного культурного поступу, гальмуючи через це його розвиток також з *національного* боку. Бельгійський клерикалізм, що спирався головню на фляманських католиків, був завзятим ворогом *суспільної демократії*, цього природнього союзника національного визволення поневолених народів. Він ще гостріше виступав проти соціалістично-робітничого руху, хоча цей у першу чергу сприяє соціальному відродженню та скріпленню фляманського народу. Відтак клерикалізм хотів цілковито ізолювати фляманський загаль від решти культурного світу, хоча саме в *европеїзації* фляманського національного руху й є запорука його майбутнього розвитку та успіху, як це виразно констатує меморандум *«Pro Flandria Servanda»*, кажучи: «Не в ізоляції має шукати свою силу Фляндрія, але в прямуванні до всебічного розвитку; *все, що є людське, має бути для неї рідним*»... (42; 102). Клерикалізм свідомо поборював флямандизацію

гентського університету, боючись культурного його впливу на широкий флямандський загал. З цього приводу *Кавтський* підносить не один слушний закид на адресу флямандського руху, констатуючи, що флямандці самі чимало підтримували політично свою національну неволю (23; 73). Цією обставиною виправдується до певної міри різкий засуд Матерлінком флямандського клерикалізму. Через це також німецькі соціалісти під час війни гостро критикували офіційну «визвольну» політику Німеччини по відношенню до флямандців. Їхній промовець *Гаазе* казав з цього приводу в парламентській дебаті (30. III. 1917 р.): «Так багато говориться про те, що ми мусимо визволити флямандців — поневолену націю. Чи це є дійсно так? Як виглядає ця справа? Чи флямандці в бельгійському парламенті не є в більшості? І чи могла-б флямандська більшість ухвалити в парламенті поневолення власних земляків? Хто повірить цьому? Аджеж рівноправність обох мов обов'язує у всіх ділянках, і коли флямандці не мають ще університету, який вони кожної хвилини могли-б мати, так це з одної дуже простої причини, а саме тому, що *флямандська буржуазія віддавна балакала по французьки та не виявляла найменшого інтересу до флямандського університету. Щойно, коли у флямандському народі почала рутатися інтелігенція, себто, паростки флямандського селянства дісталися до інтелігенції, тоді голосно залунало домагання університету, яке перед вибухом війни стояло вже перед своїм здійсненням*» (23; 71). В цих словах небіжчика Гаазе добре підкреслений був саме соціальний аспект флямандського питання. Флямандська більшість у бельгійському парламенті, звичайно, була тільки *формальна*. Національно флямандці саме з причин суспільних не мали там *фактичної* більшості. Аджеж серед номінальних флямандців чимало було «тоже малороссов», себто т. зв. «*франскільонів*», отже явних чи замаскованих ворогів флямандського національного руху та самоозначення, що йшли разом спільним протифлямандським фронтом із валонами. Також рівноправність флямандської мови з цих саме причин була лише паперовою, себто існувала — *de jure*, а не *de facto*, що признає її французький дослідник флямандської справи *Рене Гілуен* (76; 546, 580). Ось чому «флямандський рух не був зрілий до вирішення питань, перед якими він опинився»... (17; 123) під час світової війни, що дуже розворушила суспільну флямандську стихію та вивела цей рух на широкий шлях національного самоозначення, спільний для всіх поневолених народів. Через це в післявоєнній Бельгії флямандське національне питання виринуло з новою нестриманою силою, примушуючи зупинитися над ним як державних, так і політичних чинників по обох боках мовного кордону (77; IV). Нині Бельгія, як *державна*, заінтересована в тому, щоб були заспокоєні національні домагання флямандців, бо від цього залежить її майбутність. Флямандська справа є для Бельгії тепер гамлетівським питанням про її буття чи небуття. Для народів поневолених вона може бути клясичним прикладом і зразком, що не існує вже такої державної міці, яка могла-б зломити

визвольні прямування народу-кріпака, що свідомо прямує до свого національного визволення.

31. — В історії валонно-фляманського спору попередню з'ясовану тут «бельгійський компроміс» справді став зворотною точкою, а до певної міри початком нової ери. Є фактом, що за останні три роки (1929—1932) з боку бельгійської держави було більше зроблено для полагодження фляманської справи, ніж на протязі всього попереднього століття. Правда, поки що це реформи *формально-конституційного* характеру. Фляманці закидають їм, що вони здебільшого лишаются на папері. Але власне від суспільної сили фляманців та їхнього політичного хисту буде залежити, коли та як ця нова *писана* конституція валонно-фляманського порозуміння стане фактом бельгійської громадської *дійсності*. Цікаво, що тепер деякі з цих реформ фєрсують самі валони, хочаби врятувати бодай рештки свого колишнього «стану посідання» в Бельгії, а передовсім захистити свій край перед неминучою (з популяційних причин) фляманською масовою інвазією до Валонії. Чеський дослідник бельгійської національної проблеми, д-р *Г. Масаржик*, слушно констатує, що «теперішню фазу історії Бельгії можна взагалі назвати добою, коли вперше в політиці починає виявлятися вплив числової більшості фляманців, що досі була потенційною та яка повільно, але непохитно й у всіх ділянках усуває валонський вплив з провідних позицій до дефензиви» (74; 168).

Не є зовсім випадковим, що до таких радикальних змін у внутрішній політиці Бельгії доходить саме *тепер*. Це пояснюється багатьма причинами об'єктивного характеру, сприяючими національній еманципації фляманського народу. Тут згадувалося вже про *популяційну* перевагу фляманського елемента в Бельгії, що починає дуже загрожувати Валонію з національного боку. До цього слід додати *господарське пробудження* Фляндрії в зв'язку з відкриттям на її території (в *Кампінії*) великих покладів кам'яного вугілля. уможливлюючого повстання тут тяжкої промисловости й це у той час, коли кам'яновугільні запаси Валонії є вже на вичерпанню. Відтак, у Фляндрії починає відроджуватися традиційна текстильна (головно бавовняна) індустрія, звичайно, в дусі модерних технічних досягнень у цій галузі промислової продукції. Повстають та поширюються нові галузі модерної промисловости, як — хемічної, механічної й головно електротехнічної. Завдячуючи організаційній та просвітній праці «*Селянського Союзу*» (*Boerenbond*), дуже модернізувалося фляманське *хліборобство*, під багатьма оглядами досягнувши стану фахової зразковости. Нарешті, нечуваний розвиток *Антверпену*, — як одного з найбільших світових портів, дуже спричинився до сучасного господарсько-торговельного оживлення Фляндрії (31). Поруч з цим господарським її розвитком іде, розуміється, національне формування фляманського народу та внутрішня суспільна диференціація в напрямі добудовання його національної піраміди, горішня частина якої в процесі історії зовсім винародовилася. Швидко зростає власна інтелігенція, усвідомлюється націо-

нально селянство, самоозначається суспільно робітництво та уна-
родовлюються флямандські міста з *Антверпеном* на чолі, що фак-
тично став національно-політичною метрополією Фляндрії, наявно
перемагаючи *Гент*, як старобулу історично-культурну її столицю (31;
188). Хоча «*франскільонізм*», як тяжка спадщина з доби націо-
нальної руїни, перебуває вже у безсумнівній агонії, проте, про-
цес *політичної кристалізації* флямандського народу все ще запізнюється.
Фактично існує поки що єдина флямандська національна
партія, а саме — «*Frontpartij*», що, як про це вже тут була мова,
зародилася нелегально на фронті підчас світової війни. Вона тво-
рилася стихійно та незалежно від тодішнього флямандського *ак-*
тивізму, політично співпрацюючого з німецькою окупацією; бодай,
цей момент «*фронтівіки*» тепер особливо підкреслюють (76; 618).
Її поява, розвиток і безсумнівний успіх серед національно свідомо-
го флямандського загалу — є фактом, який психологічно все ще
не може зрозуміти франкофільська частина Бельгії, а передовсім
— Брюссель. «*Frontpartij*» дебютувала після війни в парламенті 2
мандатами. Підчас останніх виборів (р. 1929) — вона здобула вже
12 мандатів (в сенаті — 2), а у майбутніх матиме — 25 щонайменше.
Її програма сутонаціональна та самостійницька, останніми часами
яскраво *протибельгійська* і навіть *сепаратистична* (31, 190; 76, 618).
Одночасно вона голандофільська у сенсі *паннідерляндського собор-*
ництва, яке тепер починає знову відживати серед флямандської
студіюючої молоді, знаходячи активний відгомін серед голандського
студентства*). «*Frontpartij*» відкидає засадничо можливість поро-
зуміння з теперішньою Бельгією. Звідци її негативно-вороже від-
ношення до останніх мовних реформ, ухвалених брюссельським
парламентом і сенатом. «*Фронтівіки*» розвинули масову акцію за
амнестією флямандських жертв післявоєнної бельгійської юстиції,
особливо-ж домагаючись звільнення з в'язниці *д-ра Бормса*. Його
кандидатура до парламенту та обрання в Антверпені, це також без-
сумнівний успіх рішучих заходів «фронтівіків». Помимо неясности
та імпровізованости своєї політичної програми, «*Frontpartij*» є жи-
вим національним ферментом у громадському життю флямандського
народу після війни (31; 191). Вона головно примушує бельгійську
владу до оголошення та програмового здійснювання цілого ряду ре-
форм, передовсім мовного характеру, які забезпечують національні
права флямандського народу.

32. — Якщо валони з одного боку нібито форсують ці реформи,

*) Дотепер дві флямандські організації програмово плекали *всенідерлянд-*
ські взаємини: — «*Allgem. Nederland. Verbond*», про який тут згадувалося, а від-
так «*Dietsche Bond*», що повстав у 1917 р. підчас світової війни. Після війни
(у 1922 р.) утворився «*Dietsche Studenten Verbond*», як студенська секція «*Al.*
Ned. Verb.». Тепер він нараховує 2100 членів, з чого на Голандію припадає —
1100, а на Фляндію — 1000. Серед голандців підкреслюється більше *політич-*
ний момент нідерляндського соборництва; серед флямандців — *культурно-на-*
ціональний. Що року ця організація відбуває свої пропагандійні з'їзди. Цікаво,
що в назві товариства соборницька молодь вернулася до стародавнього історич-
ного національного імени: «*dietsch*» (78; 479—480).

то з другого вони вживають всіх заходів, щоб врятувати бодай рештки французького «стану посідання» на території Фляндрії, щиро оплакуючи кожну страчену тут історичну позицію. Для порятунку французької культурної гегемонії у Фляндрії вони заклали «*Ligue national pour l'unité belge*», заходами та коштами якої утримуються у Фляндрії приватні французькі школи (у 1929 р. — 400, а проєктовано є 1200, себто — у кожній фляманській громаді — по 1); в Генті після переведення флямандизації місцевого університету (у 1929 р.) — ця «Ліга бельгійської єдності» заклала «*L'Institut Français*», як французьку компенсацію за цей страчений університет (76; VI, 707). Становище валонів у цій справі яскраво характеризує оця урочиста заява бельгійського голови уряду Жаснара з приводу пофлямандження гентського університету: «Я вихований у французькій культурі — казав він — лише зі стисненим серцем схилиюсь перед цим рішенням, що означає загибель (!?) культури у Фляндрії» (31; 187). Часто цитований тут — Ж. Дестре, соціалістичний лідер валонізму, що бельгійською політичною дійсністю примушений до захисту засади *одномовности*, проте, коли йде про *фляндрійські міста* є властиво прихильником *двомовности* й то з таких причин: «Саме двомовність фляманських міст — каже він — дозволяє нам почуватися у Фляндрії, немов у Бельгії; ми можемо тут мандрувати, як хочемо, скрізь відчуваючись дома. Того-ж дня, коли французька мова буде усунена із Фляндрії, ми станемо там чужинцями так само, як у Роттердамі або в Утрехті» (31; 187).

Звичайно, що *валонський активізм**), який після війни поширюється в Бельгії, здебільшого ідучи слідами фляманського радикального націоналізму, намагається всіма засобами якщо не унеможливити цю загрозу для французької культури у Фляндрії, то бодай хронологічно усунути її якнайдалі. Тому він вороже коментує всі новітні реформи, через які фляманська мова має стати пануючою у Фляндрії. З нагоди столітнього ювілею існування Бельгії «*La Terre Wallone*» (Валонська земля) — орган валонського активізму — влаштував політичну анкету, симптоматично затитуловану: «1930 verra-t-il la faillite de 1830?» (76; 672), — себто — «Чи

*) Від середини XIX ст. у Бельгії існує *валонський національний рух*, що повстав під впливом фляманського, як реакція на визвольні змагання фляманського народу. Спочатку він мав культурний характер та виявлявся у спробах літературного вироблення валонської мови, у плеканню валонського мистецтва, особливо-ж театрального. Відтак він став на шлях політичного автономізму Валонії чим далі, тим більше активізуючись у своєму антагонізмі до фляманців. Говориться іноді про те, що валонський рух розвивається *симетрично* та *паралельно* до фляманського. Краще-б було казати про те, що він просто *плугіює* цей останній. Лише підчас світової війни валонський активізм (що психологічно є зовсім зрозуміле, беручи на увагу франкофільство Валонії) — не виступав так яскраво як фляманський. Але тим агресивніше виявляється він після війни, дуже загострюючи та ускладнюючи національну проблему в Бельгії. Через брак місця я примушений був оминати тут докладне з'ясування валонської справи та руху, про що існує вже чимала інформаційна література (10, 5, 7, 8, 15, 48, 74, 76).

1930 р. побачить крах 1830 р.?»), натякаючи так на можливість розпаду цієї держави в наслідок неминучої політичної перемоги флямандців.

Слід ознайомитися тепер з новими реформами, що так лякають, валонських активістів, але які не менш гостро поборюють також флямандські «фронтовики».

33. — В основу всіх цих реформ було покладено провідні ідеї та засади соціалістичного «бельгійського компромісу», докладно з'ясованого на попередніх сторінках (§ 28). Вони мають покищо мовний характер, хоча поширюються на всі ділянки державно-громадського життя: військо, шкільництво, судівництво та адміністрацію. Через це саме є негативним до них відношення флямандських «фронтовиків», які ставлять національну проблему Бельгії у політичну площину та не задовольняються трактуванням валонно-флямандського спору, як виключно мовного питання.

а) Цікаво, що передовсім, бо вже у 1928 р. ця реформа була поширена на військо, де на протязі трьох років, отже до 1 січня 1932 р. мали бути сформовані окремі національні частини на засаді одної з двох бельгійських краєвих мов. Ця «націоналізація» переводиться здолу нагору, отже від сотен та жовнірів до вищих військових одиниць і корпусу старшин. Для означення мови є рішачою мова громади, звідки приходить жовнір новобранець, а лише для брссельської округи особиста його заява про це. Для території Фляндрії обов'язує мова флямандська; для Валонії — французька; брссельська округа та громади прикордонної (валонно-флямандської) смуги є двомовні, а в німецьких районах Бельгії можуть творитися військові частини з німецькою командною мовою. Кожна з двох головних національних секцій бельгійської армії має урядовою та командною мовою свою рідну. Всі старшини обов'язані практично знати також флямандську мову. Центральні брссельські уряди, де зрештою також є переведений поділ на мовно-національні секції, мусять урядувати з поодинокими частинами та установами армії в його рідній мові. Національні частини залишаються на своїй території. Міродайною засадою є, що жовнір має служити в найблищому до його громади гарнізоні; у кожному разі не далі як 50 км. від неї. Цікаві практичні впливи цієї реформи на організаційну структуру бельгійської армії. Отже піхота є національно мішана; відділи танків — флямандські, натомісць, панцерні — валонські.

Звичайно, є велика різниця між теорією та практикою цієї реформи, на що головню скаржаться флямандці, доводячи, що вона лише ствердила та поглибила суспільну прірву між обома національними частинами населення Бельгії, фактично фіксуєчи флямандський характер низів армії та французький її верхів. Гостро критикує висліди цієї реформи брссельський флямандський часопис «Standard». На думку флямандців, ці реформи лише тоді матимуть практичне значіння, коли в основу їх буде покладена засада: флямандська мова згори додолу, замість теперішнього фактичного стану, коли французька мова є на горі, а флямандська животіє

внизу. Незадоволені цією реформою також валони. Для них вона зарадикальна й через це небезпечна, бо фактично сприяє поглибленню національної свідомості серед фляманського населення, є отже першим кроком до державно-політичного розпаду Бельгії в наслідок націоналізації поодиноких частин війська, що фактично дезорганізує та ослаблює його. Як національний розподіл бельгійської армії уявляється *статистично*, про це говорять дані за 1931 р. Із загального числа новобранців — 41.173 до фляманських частин було втілено — 22.942, до валонських — 17.937, а до німецьких — 220 (74; 168—170).

б) Не менш цікавою та радикальною є спроба полагодження валонно-фляманського спору на полі *шкільництва*, у першу чергу — *початкового* (в літку 1931 р.), а відтак — середнього (в зимі тогож року). Обі ці реформи були ухвалені як бельгійським парламентом, так і сенатом. В основу їх покладені відомі вже нам засади, себто, *одномовности* кожної з двох територій Бельгії, крім Брюсселя та «двомовних громад попри мовного кордону (*tweetalige gemeenten der taalgrens*). Викладовою мовою є «*мова регіону*» (*la langue régionale*), отже у Фляндрії — фляманська, у Валонії — французька, а в німецькій частині — німецька. В спірних випадках рішає про це не заява батьків, але приналежність дитини до того чи іншого національного катастру, себто *громада* а відтак *учитель*, беручи на увагу фактичне знання дитиною тої або другої мови. Це стосується головню до районів двомовних і національно мішаних. З боку валонів (особливо у сенаті) робилися різні заходи для врятування дотеперішньої гегемонії французької мови у Фляндрії шляхом заведення замаскованого утраквізму, немов для захисту французької «меншости» на фляманській території (подавався, напр., проект, щоб по всіх школах $\frac{1}{3}$ предметів викладалась у другій національній мові; або щоб на бажання батьків 10 дітей у фляманських школах закладалися французькі паралельні класи). Але все це парламент відкинув, виходючи послідовно із засади абсолютної одномовности навчання та свідомо жертвуючи для неї національними меншостями на обох територіях, підвищуючи далі число школярів другої мови у класі до 25 для відкриття іншомовної паралельки та рішучо відкидаючи французьку мову, як мову навчання у Фляндрії, проте, збільшуючи число годин французької мови у фляманських школах (73; 74, 101—103).

На початку 1931 р., як вступ до цих мовних реформ у шкільництві — була нарешті вирішена позитивно фляманська *університетська справа*, ця бельгійська «*квадратура кола*». Гентський університет був цілковито й без застережень *пофляманощений*. Валонам не вдалося провести пропозицію бодай приватного французького університету в Генті, хоча відомий бельгійський сенатор *Де Брукер* наводив приклад Праги, де від 1882 р., попри чеського, залишився й паралельно існує — німецький університет. Фляманці рішучо відкинули будьякий компроміс у цій справі, добре розуміючи, що французький університет — навіть приватний — при да-

ній ситуації буде у Фляндрії лише політичною фортецею проти фляманського «*франскільонізму*», а не джерелом культурно-наукової праці. Фляманський націоналізм проголосив цим ренегатам непримириму війну, на життя та смерть. Під цим оглядом є цікавим внесення, яке зробив у парламенті (підчас розгляду мовних реформ) фляманський «фронтвик» — *Ромси*. «Поза валонами — казав він — у Фляндрії є ще друга меншість — *франскільони*. Це фляманці, що, хоча живуть на фляманській землі, проте ведуть французьке життя, отже — чуже життя. Майже всі вони належать до вищих освічених верств; мають у своїх руках багато престижу, міці, гроша, промисловости; можна їх знайти також на всіх вищих посадах державної адміністрації та у судівництві. Вони є рішучими ворогами духа фляманського народу та активними агентами офранцуження. Фляманський рух уважає їх ворогами народу. Цілою їхньою істотою та діяльністю; уважає їх за людей, з якими не можна порозумітися й проти яких треба вести непримириму боротьбу, демократії проти плутократії; боротьбу, протягом якої один із противників мусить зникнути: отже, або фляманська мова та окремішність фляманського народу, або ця каста зо всіма її привілеями» (74; 174).

в) Останньою з мовних цих реформ є *судова*, що на початку 1932 р. розглядалася в сенаті. Досі юстиція була майже неприступною цитаделею французької гегемонії у Бельгії. Новий цей проєкт бельгійського судівництва є закребний на ширшу скалю та має на увазі цілковиту флямандизацію юстиції у Фляндрії. Це значить, що на її території скрізь від найвищої до найнищої інстанції має обов'язувати *фляманська* мова. Французька допускається тільки як виїмок. Досі було якраз навпаки. На-будуче суд та адвокати *мусять* знати у Фляндрії фляманську мову. Міністерство юстиції як і найвищі судові установи в Брюсселі мусять із Фляндрією зноситися у фляманській мові. Оскільки йде про Валонію, то тут так само обов'язує французька мова. Брюссель і прикордонні смуги згідно з цим проєктом лишаються *двомовними* (74; 174).

г) Найцікавішою з тих реформ є остання, яку саме вніс на розгляд парламенту відомий фляманський лідер, — *Ван Каувелаарт*. Це законопроєкт про зрєформовання *бельгійської адміністрації* в дусі засади територіяльної автономії обох національних частин Бельгії. Проєкт Ван Каувелаарта має на увазі адміністративне розмежування її таким чином, щоб були витворені одномовні валонська та фляманська територія. Згідно з ним має бути переведена *націоналізація* всього адміністративного апарату, шляхом поділу на окремі секції центральних органів і заведення абсолютної одномовности у краєвих урядах кожної з цих двох території. Цей проєкт не поширюється на німецьку частину Бельгії, для Брюсселю визнає засаду двомовности, оскільки йде про провінцію Брабант, зобов'язуючи, проте, столицю Бельгії до одномовности в її зносинах з Валонією та Фляндрією. Внескодавець відстоює засаду одномовности через те, що «двомовність з одного боку викликає паявну во-

рожнечу у валонів, які добачають у ній загрозу для себе, а з другого — проти неї в флямандці, що не вірять в лояльне її здійснення» (74; 175). Цей проєкт докладно зупиняється над справою *урядовців*, від яких вимагається практичне знання флямандської мови (§ 9), головню ж від тих, що служать у центральних установах, де звичайно тяжче здійснити цю справедливу вимогу. Тому ця адміністративна реформа передбачає при обсаджуванні урядів заховання «справедливої рівноваги» під національним оглядом. Як бачимо, всі ці бельгійські мовні реформи витримані, мовляв, в однім засадничім стилі. Всі вони рахуються з фактом *національного дуалізму* Бельгії.

34. — Ця політична еволюція Бельгії на протязі останніх років дуже цікава під одним оглядом. Вона є яскравим доказом того, що марними є всі заходи та хитрунства для обдурення історії. На протязі сто років Бельгія віртуозно намагалася політично зфалшувати свою національну дійсність, силоміць форсуючи скрізь французьку гегемонію. Вона вперто нехтувала виразні симитомі та масові прояви флямандського національного руху. Проте, всі ці заходи були даремними. Сьогодні Бельгія, попереду з'ясованими реформами, із запізненням на кілька десятків років здійснює те, чого флямандці жадали ще в 1856 р. у звіті своєї *Комісії домагань*, або що всни постулювали відтак у своєму *Меморандумі* з 1909 р., поданому з нагоди вступлення на трон теперішнього короля Альберта. Навіть більше: реформа юстиції означає радикальний поворот до доби голандського режиму, а саме до голандських судових законів з 1819 і 1822 р. р., що були безпосередню причиною революції 1830 р. (74; 173). А всі ці реформи, зокрема-ж проєкт останньої адміністративної — це здебільшого визнання тих національних заходів на користь флямандців, що були переведені німцями підчас окупації Бельгії.

Що для держави та пануючої нації таке систематичне саботування живих сил історії не є корисне, а навпаки дуже шкідливе та самогубче, бо підкопує фундаменти самого її існування, красномовно доводить власне приклад Бельгії. Сьогодні молодий флямандський активізм з недовір'ям, історично зовсім виправданим, ставиться до всіх цих реформ, відкидаючи їх, як незадовольняючих національних домагань флямандського народу під цей час. Промовець флямандської опозиції в бельгійським парламента мотивував голосування *«Frontpartij»* проти законопроєкту *Ван Каувеларта* тим, що ця реформа «буде знову тільки фасадом, призначенням якої є закрити нездатність бельгійського законодавчого насильства унеможливити здійснення прав флямандців» (81; 491). На думку цього флямандського промовця, вже *запізно* на такі реформи. Їх треба було переводити у 1921 р., коли вони були приобіцянні королем. Флямандський національний активізм непримиримий. «Молода Фляндрія — казав цей самий фронтвик — матиме останнє слово й можливо скорше ніж ви гадаєте та бажаєте»... На загрозу-ж розв'язання *«Frontpartij»* — він відповів: «замість розв'язання фля-

мандської національної партії, ми йдемо швидкими кроками на зустріч розв'язанню вашої держави» (81; 494). Між іншим причиною непримиримости флямандських активістів є також справа *Брюсселя*. «Фронтвики» — жадають його прилучення до Фляндрії; отже вони проти національної неутралізації столиці Бельгії та проти залишення двомовности у Брабанті.

Словом, валонно-флямандській спір опинився саме у найдраматичнішій фазі своєї історії. Справді, не знати чи не запізно вже його лікувати методом «бельгійського компромісу», що сам по собі є дуже розумним проєктом, але розрахованим на політично нормальні відносини та часи. Нажаль, післявоєнна доба власне політично є дуже ненормальна, національно роз'ятрена, психологічно-перечувлена. Звідци національний радикалізм і максималізм у політиці та ще більше у колективній психології поневоленних народів. Здебільшого вони не мають охоти до порозуміння з державою, яка традиційно їх поневолювала. Своє національне самоозначення вони уявляють у формі політичної самостійности. Звідци ускладнення у вирішенню деяких національних питань нашого часу, як напр., англо-ірландського (*Де-Валера*), каталано-еспанського (*Фр. Масія*) та флямо-валонського (*Frontpartij*), *Бельгійські Сполучені Штати*, це реально найдоцільніше полагодження цього останнього спору, але національно-психологічно дуже тяжке. Будь-як-будь — флямандці не мусять вже боятися за свою майбутність. В Бельгії чи без неї вони цілком певно здійснять свій ідеал національного самоозначення.

ЛІТЕРАТУРА III.

1. *H. Fr. Blunck*: *Belgien und die niederdeutsche Frage* (у збірці «*Tat-Flugschriften*», ч. 9). Jena. 1915.
2. *Em. de Bom*: *Nieuve Vlaanderen (Kunst en Leven)*. Brussel. 1925.
3. *C. Borchling*: *Das belgische Problem*. Hamburg. 1915.
4. *О. І. Бочковський*: Національне питання в Бельгії (в часописі — «*Життя і знання*», Львів. 1929, ч. 1 (25).
- 4^a. *Його-ж*: До флямандського питання. (Кілька уваг з приводу де-яких аналогій між флямандською й українською справою). У час. «*Вістник політики, літератури и життя*». Відень. 1918. № 186.
5. *N. Bourgeois*: *Le Fédéralisme dans le Pays-Bas*. (У збірнику — «*L'Europe fédéraliste*», Paris. 1927).
6. *H. Charriaut*: *La Belgique moderne. (Une terre d'expérience)*. Paris. 1910.
7. *R. Colleye*: *La révision de la constitution belge sur les bases du fédéralisme*. (У цитов. попереді збірнику — «*L'Europe fédéraliste*»).
8. *F. Daumont*: *Le mouvement flamand. (Les raisons d'être)*. (I—II). Bruxelles. 1912.
9. *L. Dellatre*: *Le Pays wallon*. Liège. 1905.
10. *J. Destrée*: *Wallons et Flamands (La Question linguistique en Belgique)*. Paris. 1923.
11. *V. Domela van Nieuwenhuis Nyegaard*: *Vlaanderen bevrijd van allen zuidelijken dwang*. Amsterdam. 1915.
12. *М. Драгоманов*: Ново-кельтское и провансальское движение во Франции. (У щомісячнику — «*Вѣстникъ Европы*», 1875. VIII—IX). СПб.
- 12^a. *Його-ж*: Чудацькі думки про укр. нац. справу. Відень. 1915.
13. *L. Doutrepont*: *Cent années de littérature en Belgique*. Bruxelles. 1930.
14. *P. Fredericq*: *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging*. I—III. Gent. 1906—1909.

15. *Foulon*: La question wallone. Bruxelles. 1918.
16. *Fr. Gericke*: Van het Slagveld der Natien. Daamen-Den Haag. 1915.
17. *R. van Genechten*: Wat willen de Vlamingen? Amsterdam. 1925.
- 17^a. *Його-ж*: De economische zeyde der Vlaamsche Beweging. У часоп. «*Economist*». 1923.
- 17^b. *Його-ж*: Onze Handel y «*Vlaamsch Economisch tijdschrift*». 1924.
18. *P. Hamelius*: Histoire politique et littéraire du mouvement flamand au XIXe siècle. Bruxelles. II вид. 1925. (Праця джерельна й безстороння).
19. *C. J. Hansen*: Platduitsch en Nederlandsch. Antwerpen. 1878.
20. *Dr. A. Jacob*: Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience. I. (Видання Флям. Академії). Gent. 1913.
21. *Jennissen*: Wallons et Flamands. (Pour la separation politique et administrative). Liège. 1911.
22. *Fr. Jostes*: Die Vlamen im Kampf um ihre Sprache und ihr Volkstum. Münster i. W. 1916. (II видання).
- 22^a. *Його-ж*: Die flamische Literatur im Überblick. (Mit besonderer Berücksichtigung von *Guido Gezelle*). M. Gladbach. 1917.
- 22^b. *Його-ж*: Hendrik Conscience. — (Тамже). 1917.
23. *K. Kautsky*: Serbien und Belgien in der Geschichte. Stuttgart. 1917.
24. *T. Kellen*. Das vlämische Volk (у збірці: «*Frankfurter Zeitgemässe Broschüren*». Ч. 5/6). 1917.
- 24^a. *Його-ж*: Die vlamische Hochschule in Gent. (Тамже, Ч. 4/5). 1916.
25. *K. Kerlen*: Flandern und Deutschland. (Die Flamen und wir). Arnberg in Westf. 1916.
26. *Al. Kirchhof*: Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität. Halle a. S. 1905.
27. *G. Kurth*: La Frontière linguistique en Belgique et dans le Nord de la France. Bruxelles. I, II (1895, 1898).
28. *Dr. J. H. Labberton*: De vlaamsche Beweging. 'S Gravenhage. 1916.
29. *J. Mac Leod*: Koninklijk Vlaamsche Academie. Gedenkboek van de Feestviering van haar vijf en twintigjarig Bestaan. Gent. 1911.
30. *B. Mather Woodbrige*: Le roman belge contemporain. (*Cinq romans Flamands*). Bruxelles. 1930.
31. *Dr. H. Masařík*: Vlámové a Valoni. Natalita, hospodářské a politické rozvrstvení obou národností v Belgii. — «*Národnostní obzor*». (Praha.) 1931. Č. 3.
32. *K. Menne*. Die Entwicklung der Niederländer zur Nation, eine anthropogeographische Skizze. Halle. 1903.
33. *P. Nothombe*: Étapes du nationalisme belge. Bruxelles. Paris. 1918.
34. *P. Osswald*: Belgien. Leipzig. 1915.
- 34^a. *Його-ж*: Zur belgischen Frage. (Der Nationalitätenkampf der Vlamen und Walonen). II вид. Berlin. 1915.
35. *Fr. van Ouwerkerk*: Die internationale Bedeutung der flämischen Bewegung. (У час. «*Die Neue Rundschau*». 1915. Ч. 10).
36. *M. Passelecq*: La question flamande et l'Allemagne. Paris-Nancy. 1917.
37. *L. Pierard*: Wallons et Flamands. Bruxelles. 1929.
- 37^a. *Його-ж*: Belgian problems since the war. 1928. (Вид. Yale-університету в Америці).
- 37^b. *Його-ж*: Jazyková otázka v Belgii (у час. «*Zahraníční politika*». Praha. 1922. Ч. 4).
38. *L. Picard*: Vlaanderen's nod en Vlaanderens toekomst. 'S Gravenhage. 1915.
- 38^b. *Його-ж*: Vlaanderen na den Oorlog. 'S Gravenhage. 1915.
39. *H. Pirenne*. Histoire de Belgique. I—V. Bruxelles. 1900—1921.
- 39^a. *Його-ж*: Des anciennes démocraties de Pays Bas. Paris. 1910.
40. *M. C. Poinsoot*: Esthétique régionaliste. Paris. 1911.
41. *J. Prinsen*: Handboeck tot de nederlandsche letterkundige geschiedenis. Amsterdam. 1916.
42. *Pro Flandria Servanda*: Vlaanderen's Recht en Eisch tot Zelfstandigheid gesteld, toegelicht, gestaafd. (Видання «*Vlaamsch Comité*»). 1919.

43. *L. de Raet*: Over vlaamsche Volkskracht. I. (Vlaanderen's Cultuurwaarden). Brussel. 1913.
- 43^a. *Ного-ж*: Vlaanderen's economische Ontwikkeling. (Цього самого твору, т. II). Brussel.
- 43^b. *Ного-ж*: Een Economische Programma voor de Vlaamsche Beweging. 1906.
44. *R. Rhenanus*: Die Flamen. — M. Gladbach. 1918.
45. *Rudiger*: *Flamenpolitik*. (Suprême espoir de domination allemande en Belgique). Bruxelles. 1921.
46. *K. de Schaepe* en *J. Charpentier*: Ontwikkelingsgang der Vlaamsche Frontbeweging. 1918.
47. *H. Schumacher*: Die Lösung der belgischen Frage. Leipzig. 1918.
48. *J. Sottiaux*: L'originalité wallonne. II вид. Bruxelles. 1923.
49. *Cl. Severns*: Vlaanderen's Weezang. Antwerpen. 1916.
- 49^a. Flandreins Wehklage! Und wir. (Ein flämischer Weckruf und deutsches Echo). Heidelberg. 1916.
50. *Dr. A. Stracke*: Was Vlaanderen alttijd tweetalig als nu? 1913.
51. *H. Van den Hove*: La langue flamande, son passé et son avenir. Bruxelles et Leipsic. 1844.
52. *A. Vermeylen*: Quelques aspects de la question des langues en Belgique. Bruxelles. 1919.
53. *H. Willmotte*. La culture française en Belgique. Paris. 1912.
54. *H. Wimbürg*: Der Charakter Belgiens und seine Entwicklung. (У збірці «*Der Kampf um Belgien*», ч. 8).
До попереднього наведеного списку літератури спеціального характеру додаю ще список публікацій загально інформаційних, збірників та підручників, як і новітніх матеріалів.
55. *Bibliographie van den Vlaamschen Taalstreid*. I—IX. (Склали *Th. Coorman* та *J. Broekkaert*). Gent. 1904—1911.
56. *Vlaemsche bibliographie*. Gand. 1857.
57. *Vlaemsche Commisie*. Bruxelles. 1859.
58. *Kleine geschiedenis van België*. Brussel en Paris. 1918.
59. *Belgien*. Von Dr. Fr. Baethgen. (Quellensammlung für den geschichtlichen Unterricht an höheren Schulen. I—II, ч. 141, 142). Leipzig.
60. *Belgien*. (Спеціальне число часоп. «*Süddeutsche Monatshefte*». 1915. IV).
61. *Belgien*. (Neun Abhandlungen der Sammlung «*Der Kampf um Belgien*»). M. Gladbach. 1916.
62. *La Belgique illustrée* (par L. Dumont-Wieder). Нове вид. Larousse.
63. *Ethnopolitischer Almanach*. (Herausgegeben von O. Junghann und M. H. Boehm). I—II. Wien-Leipzig. 1930. 1931
64. *Státy, politické strany a tisk celého světa*. (J. Chmelář). Praha. 1927.
65. *P. O. B.*: Le problème des langues en Belgique. 1930.
66. *La Flandra movado*: Antwerpen. (Інформаційна брошура про фляманський рух, яку видала «*Flandrema grupo Esperantista*» з нагоди XX Всесвітнього Есперантського Конгресу в Антверпені).
67. *Ons Standpunkt*. (De vlaamsche oud Strijders en de Legerhervorming). Brussel. Вид. «*Landsbond V. O. S.*».
68. *Vlaanderen door Eeuwen heen*. (Енциклопедичного характеру двохтомовий твір на зразок «*Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ*»: — джерельна публікація для ознайомлення з фляманським питанням і рухом). I—II. Amsterdam. 1912/1913.
69. *Cours de langue flamande* par L. Vervarcke. Oostcamp. IV вид.
70. *Leitfaden zur schnellen Erlernung der vlämischen Sprache* — von Dr. B. Gaster. Wolfenbüttel. 1916.
71. *Flamisch für alle Deutschen*. Von Dr. H. Verbeek. M. Gladbach. 1917.
72. *La Belgique Restaurée*. (Коллективна праця про відновлену Бельгію, видана Соціологічним Інститутом ім. *Solvey'я*). Bruxelles. 1926.
73. *tr. (Dr. G. Winter)*: Jazyková úprava v Belgii. «*Právo lidu*». 1931, č. 185.
74. *Dr. H. Masárik*: Nové zákony jazykové v Belgii. «*Národnostní obzor*» (Praha). 1932, č. 3.

75. Ing. Al. Kohlík: Vývoj a dnešní stav obchodní politiky v Belgii. «Zahraniční politika» (Praha). 1932.
 76. René Guilouin: La question flamande (I—IV) в час. «L'Europe Nouvelle». Paris. 1929.
 77. B. Beneš: O jednotu Belgie. (Vlámský návrh belgické Unie.) В час. «Lidové noviny». Brno. 1931, ч. 416.
 78. Die niederländische Bewegung — у час. «Nation und Staat» (Wien). 1932. April (Sonderheft).
 79. Eine Unterredung mit dem «König von Flandern», у празькім щоденнику «Bohemia». 1930. № 205.
 80. Dr. Fr. Lom: Z činnosti belgického Selského svazu v roce 1930, у «Věstniku Československé akademie zemědělské». 1931, č. 10.
 81. J. Steen: Sprachenstatut und vlämisch-wallonische Auseinandersetzung (у «Nation und Staat». 1932. IV).
 82. Спеціальне флямандське число часопису «L'Europe Nouvelle» (J. Destrée. A. Vermeulen. 1923. 9. VI).
 83. tr: Nová vláda v Belgii (в «Právo lidu». 1932, č. 126).
 84. Prof. P. Geyl: The beginning of administrative separation in Belgium (в час. «The Contemporary Review». 1932. № 798. June).
- Мапа «Соборної Фляндрії» у цьому розділі репродукована з пронагаційної листівки, яку видало товариство «Voor Vlaanderen» (Для Фляндрії). Орієнтаційна мапа Бельгії з визначенням флямано-валонського мовного кордону зроблена на підставі націологічної мапи цієї держави, доданої до флямандського Меморандуму, що був адресований Мировій Конференції (42).

IV. КАТАЛАНСЬКИЙ РУХ ТА БАСКІЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ІСПАНІЇ.*)

1. — Як історичний ідеал, Іспанія була й все ще лишається «єдина та неподільна» держава (3; §§ 69—86; § 98, р. 232). Ця заповітна мрія мадриського централізму була тільки назовні здійснена, бо фактично суперечать їй об'єктивні обставини та умовини Піренейського півострову. Через це доцільним буде на вступі цього нарису зхарактеризувати Іспанію з *націонологічного* боку, що не тяжко зробити, бо це питання досить докладно з'ясоване *pro* і *contra* в літературі. Порушує його у своєму «*Психологічному нарисі європейських народів*» відомий французький філософ і соціолог, Ал. Фуїє, та вирішує позитивно, хоча сам гостро критикує кастільську політику в Іспанії, яскраво змальовуючи загальний занепад цієї держави під проводом Мадриду (15, III; §§ IV і V). «Історія Іспанії — каже він (р. 167) — це жахливий приклад самогубства народу, приклад, над яким інші народи мали б завжди застановлятися». Через це його висновок, що «з фізичного та морального боку існує кілька Іспаній, які, проте, творять одну Іспанію»... (р. 139) — брентить досить парадоксально та мало переконуюче. Особливо ж, коли взяти під увагу силу фактичних обставин, якими цитований автор влучно з'ясовує, чому є саме «кілька Іспаній» та слушно констатує, що в Іспанії, де державний режим базувався на політичній деспотизмі й на нетолеранційнім фанатизмі, кожна криза загрожує цю «штучну єдність і викликає фактичну анархію. Кліматичні умови та географічна конфігурація беруть верх: гори відчуваються знову, виринаючи між провінціями, як наявний вияв сепарації думок»... (15; 166). Ж. Боннафу, автор програмового нарису**) «Федералізм на іберійському півострові» (6), з великою ерудицією з'ясовує причини неуспіху централістично-уніфікаційних заходів Мадриду. Він слушно звертає увагу на те, що ані географія, ані історія Піренейського півострову не сприяли політичному об'єднанню Іспанії (6; 84). На його думку, нема країни більш ріжнома-

*) Цей розділ був первісно написаний та закінчений напередодні вибуху квітневої революції (у 1931 р.) в Іспанії. Ця революція, що зліквідувала монархічний лад за Піренеями, між іншим, дуже активувала *національну* та особливо *регіональну* проблему в новій Іспанії. У зв'язку з цим *каталанське* та *баскійське* питання були поставлені руба й вирішувалися на протязі першого року революційного ладу, мовляв, *via facti*. Звичайно, від квітневого перевороту в Іспанії скоїлося багато основних змін. Через це довелось первісну редакцію цього розділу ґрунтовно переглянути, а кінець її переробити та доповнити на підставі фактів і нових літературних матеріалів.

**) В циклі викладів, які влаштувала в 1926 р. паризька «Вільна школа суспільних наук» на тему федералістичних прямувань у сучасній Європі.

півночі і суверенної всередині, ніж цей півострів, де даремно шукати патяку на будь-яку єдність «природну, геологічну, кліматичну, етнічну або лінгвістичну» (р. 68). Тільки той, хто не має жадної уяви про цей півострів може «захоплюватися його єдністю, так добре визначену через море, океан та Піренеї»... Цей факт констатують також інші дослідники Іспанії, напр., *А. Марво* (57; 82). Від Європи Іспанія відділена Піренеями. Своїм обличчям вона звернена до Африки. Таке географічне її положення мало велике значіння для культурно-історичного розвитку цієї країни яскраво *транзитного* типу та з перевагою орієнтальних впливів над західними. Зокрема ж вплив *ісламу*, як наслідок *маврської* інвазії, був з політичного боку дуже шкідливим і дезорганізуючим (57; 85). *А. Марво*, констатує відтак, що «всупереч зовнішнім ознакам, в дійсності Іспанія ще й досі є дуже далека від того, щоб уявляти із себе суцільну націю; її населення, що підлягає цьому ж самому режиму, має між собою дуже мало взаємин; його інтереси є дуже часто суперечними» (57; 81).

Серед таких обставин Іспанія (власне *Кастілія*), яка прямувала до державно-політичного об'єднання іберійського півострову, «не змогла запропонувати задовольняючої формули унії та бодай знайти її»... (6; 69). Вона тільки безсило баянсувала в хаосі історичних подій. Іспанській письменник *Сільвета* констатує, що його батьківщина «має лише зовнішні ознаки нації, але в дійсності не є нацією правно уконституованою» (15; 170). Також французький дослідник Іспанії з географічно-економічного боку, *А. Ріше*, особливо підкреслює внутрішнє всебічне пошматування цієї країни, а у зв'язку з цим і сильні регіоналістичні прямування серед її окремих провінцій, що не раз доходять аж до наявного сепаратизму (32; 20—21, 28—30).

Ф. Пі-ї-Маргаль, — каталанський Драгоманов, — захопленій апостол федералізму та непримиримий ворог державного централізму, автор клясичної монографії «*Народи*» (1876), перевів знищуючу критику іспанського політичного унітаризму (30; ч. III), переконуюче довівши зовсім механічні підстави державної єдності та неподільності Іспанії. Вислідом цих його історичних дослідів є висновок, що «народи, які споконвіку заселяють Іспанію, на протязі століть прямували все до відокремлення та до незалежності» (30; 235). Як історик, він знав, що повочасний іспанський конституціоналізм так само є ворожий до національних прямувань еспаських поневолених народів, як і кастільський монархізм. Доказом цього може бути славетна *кадізька конституція* (1812), хоча лібералами складена, проте якобінським централістичним духом пересякнена. Але Пі-ї-Маргаль, як реальний політик і президент першої іспанської епізодичної республіки, мав нагоду переконатися у тому, що й його федералізм не є універсальним ліком проти пошести державного централізму та що його іспанські колеги *республіканці* в національній справі категорично висловилися за *унітарну* й централістичну республіку, інакше воліючи залишити

стару династію та монархію... (6; 83). Під цим оглядом приклад Іспанії, соціологічно беручи, не є чимсь виїмковим, а навпаки *суто типовим*. Аджеж післяреволюційна республіканська Франція канонізувала догмат «*une et indivisible*», доводячи його на практиці до адміністративних абсурдів. Аджеж сьогодні російські патріоти всіх політичних відтінків воліють краще большевицьку диктатуру, ніж усунення її ціною осамостійнення України... Аджеж нова Польща, забувши на другий день після версальського миру всі свої славні визвольні традиції ХІХ ст., поневолює свої національні меншості, не цураючись навіть метод гакатистичних чи царського абсолютизму.

Фактом є, як це констатує відомий французький географ *Вісаль-Дябляш*, що Іспанія — це країна «від природи пошматована» та де «географічний фаталізм» стоїть на перешкоді до її об'єднання (15; 149, 187).

Незрозумілим тому є той «*територіальний*» дух, на який покликається покійний іспанський дипломат і філософ *А. Ганівет*, автор оригінальної праці «*Іспанська проблематика*» (*Idearium español*) та не знати чому й як зможе він подужати цей «географічний фаталізм», доки мадрідська політика не вилікується від хворобливого централізму та віри в неминучість кастильської гегемонії над піренейським півостровом (22; 51).

Щож уявляє із себе власне Іспанія під національним оглядом? Ось питання, на яке слід відповісти в кінці цього параграфу. На думку *Боннафу*, можна говорити про *п'ять* головних народів, з яких складається населення сучасної Іспанії, а саме: — басків, галісійців, кастильців (пануюча нація), каталанців та андалузців. Решта іспанських «іногородців» скупчуються «біля одного чи другого з останніх трьох народів» (6; 74). Проте, з національного боку політичний характер мають головню два питання: *каталанське* та *баскійське*. З'ясуванню першого з них є передодвсім присвячений цей нарис. В другій лінії він матиме на увазі *баскійську* справу й лише загально трактуватиме *галісійське* та *андалузське* питання, як найяскравіші прояви *краєвого регіоналізму* в Іспанії. Урядова Іспанія та її офіційна статистика не визнавала жадної національної справи у цій державі. Під цим оглядом незвичайно симптоматична є відповідь, яку Іспан. Центральний Статистичний Уряд послав напередодні вже революції віденському «*Інститутові для статистики національних меншостей*»: «В Іспанії — читаємо в ньому — немає жадних справ національних меншостей... Каталонія так само, як Валенсія, Андалузія, Баскія, Кастилія, Галісія й т. д., це ніщо інше, як іспанські провінції, а їхнє населення це досконалі іспанці»... (38; 15). Немає отже урядових статичних даних про національний розподіл населення Іспанії. Проте, подає їх *проф. Вінклер* у своєму «*Статистичному підручнику європейських народів*» (38) та альманах «*Народи в європейських державах*» (55). За офіційними даними (за 1925—26 р.) Іспанія мала всього 21.959.086 душ населення (1; 13). З цього іногородців було — 7.956.968, а саме:

басків — 1.122.345; каталанців — 4.492.078 і галісійців — 2.342.595 (55; 536). Автономізм Арагонії та Андалузії має з одного боку *краєвий*, а з другого — *культурно-мистецький* характер; словом, виявляється скорше у провінціальному регіоналізмі, ніж в національному індивідуалізмі, маючи на меті локальну адміністративну самоуправу, а не націо-державні прямування.

2. — *Рух каталанський* все ще мало відомий закордоном. Щойно останніми часами, зокрема після світової війни, відколи він виступив на міжнародній кон., йому присвячується більше уваги. Проте, каталанське питання саме з *націологічного* боку є дуже цікаве: боротьба Барселони проти Мадриду — це один із найяскравіших варіантів повочасних визвольних прямувань поневолених народів. Зокрема ж, зі становища української протимосковської боротьби т. зв. *каталанізм* (lo catalanismo), як звичайно називається каталанський національний рух, є дуже повчачим (43, 42). Аджеж Каталонію іноді й небезпідставно порівнюють з Україною. Для кращого зрозуміння цього руху слід попередю ознайомитися з краєм, що є ареною сучасного його розвитку та з історією народу, що є його носієм. Почнемо з *краю*. Тут треба розрізняти Каталонію *історичну* від *сучасної*. Середньовічна Каталонія в часах свого розвитку, мріючи про збудування великої «піренейської імперії», обіймала, крім власних каталанських провінцій довкола Барселони, ще Валенсію, Сердань і Русіон, де й досі ще живуть рештки каталанського населення; а звідци політична гегемонія старої Каталонії поширювалася на цілу південну Францію аж до Ніцци, обіймаючи не лише цілий Прованс, але й сусідні краї з Беарном та Каркасоном включно. Крім цього, вплив Каталонії відчувався також у південно-іспанських провінціях, які звільнювалися від арабської інвазії. Слід додати, що стара Каталонія була *морською* великодержавою, яку слушно називають іноді середньовічною Англією (57; 14). Звідци велика зокрема торговельна її експанзія та придбання островних володінь (в Сіцилії, Сардинії, на Корсіці та Балеарських островах). Ці останні ще й досі належать до національної області каталанського народу. Цим шляхом історична Каталонія панувала один час і над атенським Акрополісом (52; 57).

Так у загальних рисах виглядала історична Каталонія. Нас цікавить тут, звичайно, інше питання, а саме: що уявляє із себе *сучасна* Каталонія? На нього може бути кілька і зовсім різних відповідей, залежно від того, з якого становища трактуватиметься ця справа. Передовсім тут маєтсья на увазі лише *іспанська* Каталонія, де каталанський нарід після довшої національної летаргії прокинувся та став на шлях національного самоозначення. Але каталанці живуть також по цей бік Піренейів у *Франції*, де їх є понад 200.000; національно вони ще не занепали зовсім: естетичний регіоналізм у сучасній Франції знайшов серед них живий відгомін. Осередком його в *Русіон* (Rosselo), де успішно поширюється рух каталанських «*фелібрів*»; виходять часописи та літературні твори каталанською мовою; існує товариство каталанознавчих до-

слідів та плекаються культурні взаємини з еспанськими побратимами (31; 166—168 і 188—190).

Сучасна жива Каталонія *географічно* лежить у північно-східній частині Іспанії, обіймаючи чотири провінції, а саме; барселонську, хіронську (*Girona*), таррагонську (*Tarragona*) і льейдську (*Lleyda*), закордоном відомою більш під назвою *лейдської* (*Lerida*). «Мала країна має вигляд прямокутного трикутника: гіпотенуза — це побережжя Середземного моря від мису Сербер до Алканару; з двох інших боків — північний іде вздовж Піренеїв від згаданого мису до аранської долини; другий — західній відокремлює Каталонію од Арагонії. На півдні мала річка Сенія творить кордон між нею (Каталонією Б.) і старим королівством Валенсії» (51; 35).

Ще інакше буде відповідь на вгорі поставлене питання, якщо ми підійдемо до нього з мовним критерієм. Тоді до обох цих частин Каталонії доведеться ще додати сумезні смуги у Валенсії та в Арагонії, де населення говорить каталанською мовою; відтак район Алгер у Сардинії та Балеарські острови.

До Соборної Каталонії (46; 81—83) етнографічно й мовно належить врешті мініатюрна республіка (*principat*) Андорра (площа — 462 km², населення — 6000 душ).

В *Іспанії* живе понад 4 міль. каталанців, себто майже 20% всього населення цієї держави, в Європі взагалі нараховується 4.693.133 каталанців. Існує чимала заокеанська каталанська *еміграція*, а саме в південній та центральній Америці, яка числить коло 5,9 каталанців (55; 537).

Нарешті й остання відповідь на це питання можлива ще з *адміністративного погляду*. Річ у тім, що основні каталанські провінції, об'єдналися перед війною в автономну країну під проводом т. зв. «*Mancomunitat*», — компетенція якої поширювалася лише на 2.099.218 людности, що заселює компактно каталанську національну область. Осторонь лишився чималий її кусник, завдяки адміністративної геометрії, що в Іспанії так само, як і в інших державах, старається вміло пошматувати народи та ослабити через це громадський їхній розвиток і політичний вплив та міць. Це головне ядро Каталонії, адміністративно об'єднане, національно та політично найсвідоміше й найрухливіше, статистично ілюструє наведена нижче графічна таблиця (37; 76, 156, 213, 323):

Назва провінції	Площа в км.	Число населення	Насел. на 1 км.
Барселона	7.690	1.200.000	149
Хірона	5.864	319.000	54
Лейда	12.151	285.000	23
Таррагона	6.490	340.000	52
Каталонія	32.195	2.144.000	—

Каталанці не можуть поскаржитися на природу, яка щедро обдарувала їхню батьківщину. Опріч *Лейди* (37; 216—217), інші три провінції, з яких складається Каталонія, належать до кліматично й фізіократично найкращих країн Іспанії з чудовими передумовами, як для сільсько-господарського, так і промислового та торговельного

розвитку. Автор цитованого тут підручника, для якого, зрештою, жадне національне питання в Іспанії не існує, описує та характеризує ці каталанські провінції під кожним оглядом у наявних суперлятивках. Отже Барселона, на його думку, «є найславетнішою, а одночасно й найкультурнішою провінцією Іспанії»... Окрім цього, «ще також і найбагатша провінція Іспанії... як щодо плодючости та багатства її землі, так і передовсім завдяки подивугідній ініціативности її населення у всіх ділянках людського поступу»... (37; 82). *Хірона* також багата від природи та визначається масовим поширенням просвітнього руху й торговельних зносин (37; 161). Нарешті, *Таррагона* теж має всі ці властивости каталанських провінцій: її населення виявляє особливу здатність у «сільсько-господарських та промислових підприємствах і велику любов до праці»... (37; 327).

Географічне положення Каталонії вздовж Середземного моря з одного боку, та між Францією і Іспанією з другого — віддавна надало цій країні першорядне *геополітичне* значіння, що вже не раз виявилось в її історії; напр., підчас т. зв. *сукцесивної* війни Іспанії та Утрехтської умови (1713), або в добі війн революційної та наполеонської Франції. «Таким чином, — каже проф. *Х. Естерліч*, — оскільки каталанська справа не буде вирішена, вона стане для Іспанії неминучою причиною заворушень та неспокою, а одночасово й можливим джерелом конфліктів, які, беручи під увагу географічне положення Каталонії, можуть мати міжнародне значіння» (52; 69).

3. — Каталонія є дуже цікавою країною з *історичного* боку. В її історії все домінували моменти суспільного, господарського та культурного порядку над політичними: «історія *економічна* — каже *Ж. Двельсовр* (51; 9) — є тут рішачою» й далі зауважує з цього приводу: «Більшість істориків аж досі занадто звертали увагу на політичну та юридичну історію Каталонії. Але це тільки зовнішній її бік. Щоб вхопити носіїв подій та дати пояснення фактів, конче треба бути більш докладно ознайомленим з *господарською* історією каталанського народу та цю історію покласти на перший план, себто те, що називається *суспільним* аспектом питання, отже — почування колективні, які відносяться до релігії, до національної гордості, до практичного життя, маючи на увазі також ролі наслідування та ініціативи й винахідливости. Щойно це дало б справжню історію активности каталанського народу» (51; 15—16. Підкресл. ориг. *Б.*). Проте, саме невдачі *політичного* характеру спричинили нарешті занепад цієї нації, *суспільно* наявно вищої.

Через це можна тут обмежитися лише загальною характеристикою *політичної* історії середньовічної Каталонії, де, звичайно, розрізняються дві головні фази, хронологічно визначені датами: 1213 р., коли помер каталанський король Петро I, прозваний католицьким та 1410 р., коли помер король Мартин I, прозваний людяним, а з ним вигасла старокаталанська династія, яка відіграла видатну політичну ролі не лише в історії Каталонії, але й об'єднаної з нею

Арагонії. Ці дві фази, що обіймають добу від кінця IX ст. до початку XV ст. можуть вважатися «золотим віком» середньовічної Каталонії. На цей час припала історична кульмінація каталанського народу в минулому.

Перша з цих фаз характеризується успішною боротьбою Каталонії проти *арабського* панування на піренейському півострові та поширення її експанзії в південній Африці; друга, натомість, означає скріплення каталано-арагонської гегемонії в північно-східній частині Іспанії та поширення її впливів вздовж Середземного моря, а поруч з тим надзвичайний її розвиток як *морської* держави з нечуваними досі *торговельними* перспективами та досягненнями.

Це, так би мовити, зовнішні рямці каталанської історії. Цікаво подивитися, чим та як характеризується її зміст. Звичайно, каталанський нарід вважається дуже *вільнолюбивим* (мовляв, «найвільніший нарід світу»), та не менш *демократичним*. Подивимося ж, як у процесі історії виявилися ці властивості його традиційної національної вдачі. З цього боку є, напр., дуже цікавим каталанський кодекс, т. зв. «*Usatges*», публікований коло р. 1068 за влади каталанського короля Рамона Беренгера I. Це не лише один із найстарших пам'яток європейського законодавства, на яким не відбився ще вплив римського права, але й дуже оригінальний зразок національного законодавства взагалі. Оскільки ці *Usatges*, що були власне кодифікацією звичаєвого права, відповідають національному духові каталанського народу, видно хоча б з того, що ще навіть тепер, вісім століть пізніше (мається на увазі пізніша редакція цього кодексу, переведена в XII ст. Б.), певні їхні зарядження лишаються в силі та вживаються в судівництві... (70; 149). Цей кодекс був «працею колективною»; нема в ньому «нічого авторитативного» (51; 6). Не підлягає сумніву, що цим кодексом Каталонія з правничого боку випередила свою добу. Одночасово ці «*Usatges*» красномовно свідчать про «дух незалежності та громадську організаційність, як характерні каталанські ознаки» (51, 8—68; 91, 107).

Каталонія є також країною стародавнього *парляментаризму*. Каталанські «*Corts*», себто представництво станів, формуються вже в 1198 р. Від 1283 вони скликаються періодично, звичайно, що три роки. Р. 1228 переводиться їхнє уконститування таким чином, що вони складаються з трьох груп (т. зв. *bras*) представництв, а саме: від духовенства, панства та міщанства, яке грало видатну роль в громадській житті Каталонії. Фактично влада тут була завжди під контролею цих «*Corts*» (65^e). «Є нашою гордістю — казав відомий каталанський діяч, *Маспонс-і-Англасель*, (на женевському конгресі європейських народів у 1926 р.), що ми мали перший парламент в Європі й це вже тоді, коли навіть Англія не знала ще своєї *Magna Charta*»... (55; 541).

Попереду вже згадувалося про успішний розвиток Каталонії як *морської* держави, зокрема після XII ст. Її торговельна експанзія поширилася на південну Італію (Неаполь), доходила до Царгороду (1308) та Атен. Не дивно тому, що каталанці були творцями *мор-*

ського права, доказом чого може бути славетний збірник морського середньовічного звичаєвого права т. зв. «*Llibre del Consolat de Mar*», опублікований в каталонському оригіналі в 1494 р. в Барселоні, а відтак перекладений на всі європейські мови. Властиво цей кодекс датується вже від середини XIII ст. Він вичерпує обіймає тогочасне звичаєве морське право та був першим «збірником цього роду, складеним в Європі» (70; 382). Одночасно це доказ великого поширення *торговельних* зносин середньовічної Каталонії, що в свою чергу знову свідчить про неабиякий *господарський* її розвиток у той час. Дійсно, тодішня Каталонія мала вже кілька великих промислових осередків, як Барселона, Віч, Манреса, що й тепер після національного відродження цієї країни грають велику роль в сучаснім економічному її життю.

Цей час політичного та господарського розцвіту середньовічної Каталонії був також і добою *культурного* її поступу. В кожній ділянці культурного життя середньовічна Каталонія витворила щось своєрідного та залишила скрізь свій слід. Мовою та літературою вона була зв'язана з Провансом (64; 69—70). Тому тут процвітало поетичне мистецтво *трубадурів* та славетні «*Jochs Florals*» (Гри квітів), як і «*gaya Ciència*» (згідно «*gay Saber*»), себто т. зв. «радісна наука»; нею дуже захоплювався *Фр. Ніцше*, про що свідчить його «*Die fröhliche Wissenschaft*» (68; 196). «Гри квітів»*) були відновлені в Провансі і в Каталонії в минулім столітті; незабаром вони стали одним із головних чинників національного відродження цих країн (66; § 2, VII; 9, розд. «*Patria, fe y amor*»). Старокаталанська література була під впливом славетної італійської трійці: *Данте, Петрарки та Боккаччіо*. Менше всього вона була зв'язана з кастільськими впливами, які виявилися значно пізніше в добу національного упадку Каталонії та золотого віку еспанської культури. Крім літератури, в Каталонії було тоді в розцвіті також мистецтво, а передовсім будівництво та архітектура. Врешті, це також доба *наукових* великих досягнень середньовічної Каталонії, яка в XIV ст. мала два університети: один в *Лейді*, а другий у *Перпіньяні* (68; 172). В XV ст. до них прибули два нові: в 1441 р. — у Валенсії, а в 1450 р. у Барселоні (22; 148).

*) «*Jo Flourau*», по французькому «*Jeux Floreux*», себто «Гри квітів», це назва славетної *тулузької* Академії, яка теж називалася «*Коледжем веселої науки*» (*ddu gay Sabé*). Її заклали провансальські трубадури в 1323 р. Щороку ця Академія влаштувала конкурси поетів і давала нагороди за найкращі поезії у мові d'oc. Ці премії були, звичайно, золоті чи срібні квіти фіялки, дикої троянди, або амарантуса. Звідси походить назва цієї мистецько-літературної установи — «Гри квітів». Коло 1500 р. — згідно з традицією — одна пані, *Клеманс Ізор*, дуже гарна та дотепна, мала подарувати значну частину свого майна на утримання тулузької Академії, і таким чином спричинилася до нового її розцвіту. Ці «гри квітів» зреформовано в 1694 р., коли їх визнала північна Франція; вони проіснували аж до Великої Французької Революції, яка скасувала їх у 1790 р. Але в 1806 р. вони були відновлені. Згодом, провансальські фелібрі виключили їх до свого святочного ритуалу. Під впливом Провансу, в 1859 р. були вони відновлені в Каталонії, де відіграли значну роль в національному відродженню.

Каталанці слушно пишаються цією добою своєї історії. Аджеж Данте знав старокаталанську мову; в його «Пеклі» каталанський трубадур *Арнант Данило* говорить своєю рідною мовою. Старокаталанське письменство має видатні пам'ятки історичного, літературного та філософсько-етичного характеру, як, напр., хроніку короля Хаума I та особливо його спогади: «*Книгу знання*» (*Lo llibre de la saviesa*) з XII ст., або історичні твори видатних каталанських хронікерів: *Берната Дескло* й *Романа Мунтанера*. Середньовічна Каталонія дала великого вченого та письменника універсального типу *Романа Люля* (1235—1315), «цю найсвоєріднішу постать XIII ст.» та «каменяра модерних прямувань»... (45; 193), що був філософом і поетом, правником і алхіміком в одній особі. Слава про нього поширилася далеко за межі його батьківщини по цілій Європі*). У валенсійській добі каталанської літератури слід згадати *Ансієса Марча* († 1459), великого каталанського поета, автора двох видатних творів (про кохання та про смерть), клясичних, як щодо мови, так і щодо змісту. Недарма А. Марча називали каталанським Петраркою, або навіть Данте (64; 72—74). Старокаталанська проза також дала кількох видатних письменників, як напр.: *Арнау де Віланова* та головню — *Берната Метхе* (*Bernat Metge*), пам'ять якого особливо була вшанована новокаталанською літературою, про що мова далі.

«Каталонію можна вважати країною, яка в середньовіччю займала упривілейоване місце в європейському життю... Каталонія — каже Двельсовр, — має стже рацію, коли покликується на своє славне минуле та нав'язує свої сучасні прямування до того, чим вона була за доби барселонської династії»... (51; 22, 23).

4. — З XV ст. починається власне вже занепад середньовічної Каталонії. Політичний центр ваги на піренейському півострові пересувається поволі до Мадриду, що згодом претендуватиме на гегемонію в цілій Іспанії, а в першу чергу скеровує свою увагу проти Каталонії, як проти дуже небезпечного свого конкурента, що через обережну свою політику сама полізла в кастильське ярмо. В 1410 р. вигасла національна каталанська династія. Відтак каталанський парламент всупереч історичній традиції висловився за чужу династію. Видко ідея «варяга» мала вже прихильників у ті давні часи. Завдяки цьому і через свій союз з Арагонією, Каталонія в 1479 р. опинилася в політичній союзі з Кастилією, своїм майбутнім непримиримим ворогом. Це сталося, правда, не шляхом умови à la Переяслав, але внаслідок одруження арагонсько-каталанського короля Фердінанда II з кастильською королевою Ізабелюю; проте, наслідки цього політичного акту в обох цих випадках були майже однакові. Мадрид і Барселона це політична антитеза: централізм contra децентралізації; абсолютизм проти лібералізму; аристократизм проти

*) Цікаво, що у XVII ст. він мав учня на Україні в особі *І. Богомо(д)левського*, який студював також в Іспанії, де ознайомився з наукою Р. Люля та писав відтак свої виклади під його впливом. (Пор. *Дж. Чижевський*: Нариси з історії філософії на Україні. Прага. 1931, стр. 34).

традиційного демократизму... Не можна тому дивуватися, що каталансько-іспанське політичне подружжя наперед було засуджене на невдачу. Передовсім це політичне об'єднання спричинило *господарський* занепад Каталонії, зокрема після відкриття Америки, коли в Каталонії *під карою смерти* було заборонено вести торгівлю з Новим Світом, як це виразно зазначав наказ, долучений до заповіту Ізабели католицької, що привілей цієї торгівлі залишила виключно для своїх кастільських підданих (67; 80). Більш тяжкою була *політична* боротьба Каталонії проти замахів кастільського централізму, що всіма засобами прямував до сирокволої, але невпинної ліквідації каталанських «*furs*» (автономних прав. 68; 259).

Ця реакція не почалася, правда, відразу, але щойно від панування Ілліна II, який переніс свої осідок до Мадриду та розпочав політику плянкової централізації. Антикаталанський її напрям виявлявся головню у справах церковних та релігійних. Каталонії була накинена *інквізиція*; відтак почалася нагінка на каталанську мову в релігійнім життю та фаворизація «християнської мови», себто кастільської. В XVII ст. Мадрид відверто вже веде свою винародовлюючу політику в Каталонії, прямуючу до централізації та уніфікації іспанської держави. Зокрема панування Ілліна IV, який поводився в Каталонії, немов в окупованій країні, жахливим тягарем впадо на каталанський нарід та викликало серед нього стихійну револьту, що вибухла 7 червня 1640 р. її є відома під назвою «*Segadores*», себто, повстання «женців». Від цієї події залишилася революційна пісня каталанських «косарів» (*segadores*), яка ще й досі співається, немов національно-революційна марсельєза цього поневоленого народу (68; 312, 51, 31).

В цю тяжку добу, коли Україна кривавилася у визвольній боротьбі, шукаючи допомоги осторонь, Каталонія звернулася до свого природного союзника — Франції*). У т. зв. «сукцесивній» війні Іспанії, каталанська справа була *політичним фактором міжнародного значіння*, яким вона лишилася відтак на протязі всього XVIII ст. та на початку XIX ст. Проте, ця війна закінчилася на некористь Каталонії, що зтратила в ній *Русільон*, отже ціспірнейську частину своєї території, не кажучи вже про те, що була взагалі дуже зруйнована. Свої політичні неповодження Мадрид, звичайно, реваншував за рахунок Каталонії, столиця якої на протязі двох століть перебувала кілька дуже жорстоких окупаційних облог іспанської солдатески, аж, нарешті, 13 вересня 1714 була остаточно переможена

*) У цей час протиіспанської боротьби, Каталонія уперше була проголошена *республікою* під протекторатом Франції та зорганізувала свою краєву владу (*Generalitat de Catalunya*), з *Пау Кларісом* на чолі. Сталося це 16. січня 1641 р. Ця каталанська республіка проіснувала лише один тиждень. 23 січня Каталонія з тактичних міркувань мусила визнати французького короля Людовика XIII барселонським князем, але під умовою, що він залишить каталанські привілей та права непорушними. 26 січня з допомогою французів каталанці перемогли іспанців під Барселоною. Проте, каталано-іспанська війна тривала далі ще десять років. В 1652 р. Каталонія була примушена знову визнати суверенітет Іспанії, стративши на користь Франції заіспірнейські свої землі навкруги Русільона (67b; 87—89).

кастільським централізмом. Ця історична дата, це, так би мовити, каталанська *Полтава*. Залишився один цікавий документ про цю чи ненайтрагічнішу подію каталанської історії. Маю на думці, славетний «Заповіт мучеників», себто т. зв. «*Consell de Cent*», отже всемуніципальної ради в складі ста представників від усіх угруповань барселонського населення. Вона існувала від середини XIII ст. та завжди боронила краєві права Каталонії проти чужого наїзду (68; 139). Також підчас жахливої облоги Барселони в 1714 р., поширений її муніципалет, перед лицем неминучої мученицької смерті, героїчно тримався. Безсилий фізично перед перемогою еспанського наїздника, на порозі смерті, барселонські «батьки міста» адресують до народу свій «Заповіт мучеників», де кажуть: «Час нашої неволі є тепер певний та неминучий. Щоб виконати свій обов'язок, ми протестуємо та проголошуємо перед сучасними й майбутніми свідками, що ми вжили всіх можливих зусиль для протесту проти злиднів, руїни та одчаю, які внали на нашу нещасну країну, як і проти задушення всіх наших привілеїв»... (42^a; 699). Відтак почалася вже національна агонія Каталонії, її «руїна». «Занепад Каталонії після цього був надзвичайний. Причини його, коли ми їх зрекапітулюємо, були такі: упадок торгівлі, злидні, як вислід політичних війн, що руйнували цю країну; виснаження; втрати громадської мужності; вплив майже трьохсотлітньої впертої кастільської праці, яка протягом останнього століття означала повне закріпачення та скасування власних законів... Всі її (Каталонії. Б.) права скасовано, а мадрідський централізм продовжував свою роботу ще з більшим натиском, ніж коли-будь давніше»... (51; 33). З цього боку актом історичного значіння був декрет «*Nueva Planta*» з 1716 р., яким Каталонія фактично деградувалася на звичайну еспанську провінцію (57; 86). Відтак каталанський нарід впадає, немов, до стану національної летаргії і вже майже не реагує на політичні події кінця XVIII та початку XIX ст. Не збудила його Велика Французька Революція, хоча *Робесп'єр* підчас своєї візити в Барселоні мав в кишені проєкт «*каталанської конституції*». Марно заходжувався відтак *Наполеон* біля Каталонії, сепаруючи її від Мадриду з метою включення в орбіту своєї власної політики. Каталонія перебувала у стані якоїсь національної прострації, вже майже без протесту приймаючи останні замахы мадрідського державного унітаризму на рештки своєї національної відрубності. Кадіська конституція (1812) перевела формально уніфікацію цілої Еспанії. В 1825 р. було заборонено вживання каталанських підручників у школах. В 1829 р. Каталонія втратила своє торговельне право. В 1834 р. була переведена судова уніфікація Еспанії. В 1837 р. з обігу усуваються каталанські гроші. В 1845 р. ліквідуються рештки каталанського краєвого сойму та остаточно касується адміністративна відрубність цього краю. Нарешті, в 1865 р. (отже два роки після відомого антиукраїнського виступу мін. Валугева), — забороняється вживання каталанської мови в нотаріальних актах та в банкових справах (57, 87; 22, 157).

В меморандумі, якого каталонці подали до Союзу Народів у 1929 р., зроблена така характеристика та підсумок каталансько-іспанських відносин в історичній ретроспективі. «Сім століть самостійності; два століття свободи, перерваної двома війнами сепаратистичного характеру, у спільній державі під спільним сувереном; нарешті, два століття неволі в наслідок військового завоювання. Ось підсумок політичних відносин між Іспанією та Каталонією. Каталонське питання, яке міжнародньо поставила утрехтська умова, — існує проте, хоча права каталонців не були визнані та забезпечені. Політична асиміляція, яка переводилася в Каталонії в різних часах та яку знову від шости років інтенсивно вживає військова диктатура, ніколи не досягала мети»... (52; 67).

5. — Велика хвиля національного пробудження, що на початку XIX ст. захопила всю Західню Європу, не могла оминати Каталонію. Тогочасний літературний *романтизм*, а зокрема історичні романи *Вальтер Скота*, в яких живо брніла шотландська національна мелодія, знайшли живий відгомін серед каталанських патріотів.

Каталанська мова, вживання якої в громадськнм життю заборонено було вже в 1714 р., на протязі більш сотки років дуже занепадала, залишившись живою лише на селі. Отже в першу чергу треба було її *літературно відновити*. Під цим оглядом новокаталанський національний рух ішов традиційним шляхом усіх аналогічних прагнень. В 1814 р. вийшла перша *граматика* каталанської мови, що була *апологією* її, як справді самостійної, а до того ще й «найгарніщої мови», що нагадує дуже близько свою мати, себто латинську мову. У 20-х роках в Барселоні починає виходити, правда, іспанською мовою, часопис — «*El Europeo*», а відтак «*El Vapor*», які підготували думковий ґрунт для каталанського національного відродження. На сторінках цього останнього *Aribau* опублікував у 1833 р. по-каталанському свою славетну «*Oda a la Patria*», якій припала в новочасній історії каталанського народу подібна роля, як «Енеїди» Котляревського в історії новоукраїнського письменства. В цій «Оді» поет писав:

«Мені подобається говорити мовою тих мудреців,
Звичаї та закони яких похваляє цілий світ;
Мовою тих героїв, яких шанували королі
Та яка, сильна своїм правом, пімстить їхню образу».

Ця мова, це зовсім не *діалект* кастільської, як хоче цього іспанський націоналізм, але самостійна та належить до групи південно-французької «*langue d'oc*». Фактом є, що вона ближча до провансальської та навіть італійської, ніж до іспанської. Не можна отже дивуватися тому, що каталанське літературне відродження незабаром нав'язало інтимні зносини з неопровансальським рухом «*фелібрів*», звідки черпало живі сили для свого дальшого розвитку.

Каменярьську працю для літературного вироблення новокаталанської мови поклав інший поет *Йоакім Рубіо-і-Орс* (1818—1894). Його славетна збірка віршів «*Lo gayeter del Llobregat*» вийшла

цього самого року, що і «Кобзар» Т. Шевченка. У передмові до цього клясичного твору новокаталанської літератури автор запитує: «Чому каталанці не мають покинути принижуючу роллю учня або наслідувача та чому не мали б витворити свою власну літературу, незалежну від кастильської?!.. (45; 195). Позитивною відповіддю на це запитання був його «*Льобрегатський кобзар*», з появою якого повстала новочасна самостійна каталанська література.

В середині ХІХ ст. каталанське національне відродження вибухає вже стихійною силою. В цій своїй фазі воно стоїть під знаком літературного самоозначення каталанської мови. Яскраво про це свідчить оця девіза каталанського руху з того часу: «*Poble que sa llengua cobra se recobra a si meteix*» (Нарід, що знайшов свою мову, віднайшов самого себе). Центральною його постаттю у цей час був великий поет і національний діяч *Віктор Балагер* (1824—1901), автор «*Монтсератських легенд*» (*Legendas de Montserrat**) і одночасно заслужений історик каталанського народу. «Жерцем особливої релігії, релігії батьківщини — був Балагер у Каталонії» (9; 215). Справді, ціле життя В. Балагера (*Balaguer*), його громадська, наукова та літературна творчість були присвячені справі національного відродження та визволення свого народу. Особливо ж один його вірш: «*Los quatre pals de sanch*» (Чотири криваві смуги), — що були символічним натяком на краєвий герб каталонії та її криваве поневолення Мадридом — своїм рефреном «*Ay, castello castellana! No ti nagués conegut!*» (Ах, кастилія кастильська, колиб я був тебе не пізнав!) — яскраво маніфестували ворожість автора до еспанського централізму (164; 148).

Нас цікавить тут він ще й тому, що з його іменем зв'язано каталансько-провансальське приятелювання, а отже і вплив *фелібризму* на каталанське національне відродження. Культурно-національні прямуючі провансальських фелібрів, зокрема ж відновлення ними середньовічних урочистостей «*Jo Flourau*» з поетичними конкурсами та прилюдними літературними диспутами в душі стародавньої «*dbi gay Sabé*» знайшли живий відгомін по той бік Піренеїв в Барселоні. В 1859 р. «*Jochs Florals*», як вони називаються по-каталанському, були відновлені у столиці Каталонії з метою воскресити рідну мову та народну поезію, це вічне джерело національної творчості (59). Так були нав'язані зносини між Каталонією та Провансом, пригадуючи стародавні традиції провансальсько-каталанських взаємин. В Мадриді і в Парижі на це дивилися косо, але авторитет і популярність Ф. Містрала були безсумнівні і не дозволяли на передчасне втручання з боку дипломатії чи зацікавлених урядових чинників.

Ці відносини стали ще більш інтимними, коли В. Балагер, як політичний емігрант, у 1867 р. знайшов притулок в Провансі, осе-

*) *Монтсерра* — це стародавній, славетний каталанський монастир, мальовничо розташований в горах на схід від Барселони, який і тепер ще щороку відвідує понад 80.000 палігримів. Монтсерра — це, так би мовити, каталанська *Лавра*.

лившись по сусідству з автором «*Mireio*». Перебування каталанського поета в Провансі залишило наявний слід серед провансальських фелібрів і мало навіть чималий вплив на самого Містрала.

Балагер своїм національним захопленням та політичним радикалізмом вніс нові *федералістичні* та майже *сепаратистичні* настрої в новопровансальський рух. Висловом їх була відома поема Містрала: «*La Countesso*», де Прованс символічно змальований у постаті нещасної принцеси, яку жорстоко поневолює рідна зла сестра, себто — Франція. Ця поема була, зрештою, неменш популярною й по той бік Піренеїв, де каталанці під поневоленою «принцесою» уявляли свою батьківщину, а злу її сестру добачали в Іспанії. Живі каталансько-провансальські взаємини у цей час святочно були заманіфестовані в 1868 р. на традиційнім святі фелібрів. Балагер при цій нагоді подарував від імени каталанських фелібрів провансальським приятелем мистецької праці «*Келих фелібрів (La souro felibrenco)*». Цікавий надпис на цьому келисі: «*Дарунок, зроблений каталанськими патріотами провансальським фелібрам за гостинне прийняття каталанського поета Віктора Балагера в 1867 р.*». На підставці цього келиху було вигравовано два афоризми: Балагера — з приводу провансальської мови — «*Morta diuhen qu'es, mes jo la crech viva*» (Мертвою вважають її, але я вірю, що вона жива) та Містрала — «*Ah! se me sabien entèndre! Ah! se me voulien seguir!*» (Ах, коли б вмiли мене слухати. Ах, коли б хотіли мене наслідувати). Автор «*Mireio*» склав з цього приводу прегарну «Пісню келиху» (*La cansoun de la souro*), що стала відтак гимном, а власне марсельезою фелібрів. Цього ж самого (1868) року провансальські фелібрі з Ф. Містралем на чолі відвідали Каталонію з нагоди урочистости «*Jochs florals*». Це був справді тріумфальний похід і свято братерства двох близьких народів, доля яких в минулому та в сучасному мала стільки спільних і подібних моментів. Ще раз зіїшлися каталанці та провансальці весною 1878 р. на великому святі «*латинської ідеї*» в Монпельє. Тут Містраль реваншувався каталанським фелібрам, даруючи їм історичний келих, з якого, як він казав у своїй промові, «пив один із наших королів, добрий Реїніє, що підписувався як принц барселонський та провансальський»...

Я через це зупинився тут на проявах каталансько-провансальських взаємин, що в історії обох цих народів вони мали безсумнівний вплив. В новопровансальському рухові, а зокрема у поетичній творчості Ф. Містрала, вони викликали окрему цілу фазу, яку Е. Ріппер називає — *каталанською* (66; 108—114); а у каталанців — вони сприяли національно-культурному самоозначенню та підготували дальшу політичну фазу в їхньому національному відродженню, до з'ясування якої можна тепер перейти...

6. — В 60-х роках каталанський національний рух набуває виразно *політичного* характеру. Політична програма каталанська була вперше зформульована у книзі *Кортада*: «Каталонія та каталанці», що вийшла в 1860 р. (51; 77). Одним із перших і найбільше видатних ідеологів цього руху з політичного боку був *Фр. Пі-й-Маргаль*,

захоплений учень Прудона, невтомний пропагатор *федералізму*, як найкращої політичної системи, що єдино зможе вирішити всі складні національні та краєві питання модерної держави, автор клясичної монографії «*Las Nacionalidades*» (1876), яку можна вважати апологією федералістичної доктрини. Пі-й-Маргаль — це *каталанський Драгоманов*. Різниця між ними полягає в тому, що Пі-й-Маргаль мав змогу на практиці перевірити свою політичну теорію, а саме в 1873 р., коли він став президентом, зрештою, дуже ефемерної першої еспанської республіки. Не цілий рік влади республіканського режиму в Еспанії переконуюче мусів повчити автора «Народів» і каталанських його прихильників, як тяжко та майже неможливо домовитися в справах державного будівництва з Мадридом, хоча б республіканським.

Пі-й-Маргаль був скорше політичним *теоретиком*, ніж практиком. Зрештою, у своїх плянах він мав на увазі цілу Еспанію, а отже й каталанське питання трактував виключно в *іспанським* аспекті. Його політичні учні пішли далі в розумінню каталанської проблеми з політичного боку. Їх ідеологом став *Valentin Almirall-i-Llozer* (1810—1909), автор відомої праці «*Lo Catalanisme*» (1886), що формулювала провідні точки радикально-демократичного напрямку каталанського руху та на якій політично виховувалася молода Каталонія. Власне й ця програма не була ще сепаратистична. Нову Еспанію вона уявляла як добровільне об'єднання автономних провінцій, себто Каталонії, Кастилії, Арагонії, Наварри, Валенсії і т. д. (43). Людина дуже талановита й енергійна, В. Альміраль-і-Льозер — був власне ідейним батьком *каталанської лівниці* (*Esquerra catalana*). До нього не існувало ще каталанської *політичної преси*, хоча виходили вже часописи, як, напр., «*Un troç de Paper*» (Шматок паперу), або літературний щомісячник «*Lo gay Saber*» (44, 332; 22, 158). Щойно Альміраль закладає перші два часописи каталанської орієнтації — у 1869 р. в Мадриді «*El Estado Catalán*» (Катал. держава), а в 1879 р. в Барселоні часопис «*Diari Catalá*». В 1882 р. його заходами повстало політичне об'єднання «*Centre catalá*». Він скликав також *I каталанський конгрес* (*Congress catalanista*), в якому взяло участь 1200 членів. З його ініціативи був складений перший каталанський меморандум (т. зв. «*Memorial d'agravis*» з 1885 р.), підписаний також видатними каталанськими письменниками *Гімерою* та *Х. Вердагером*. В ньому було висловлено домагання конституційної перебудови Еспанії таким чином, щоб кожна країна та нарід могли вільно й незалежно плекати свою окремішність. За приклад ставилася адміністративна децентралізація в Австро-Угорщині, Німеччині та в Англії. Нагадувалося, що «зрештою така сама система діяла в Еспанії в добу її величчя» (42^a; 179). Майже одночасно з цим лівим напрямком у каталанським русі визначилося *праве* його крило (*derecha*), ідеологом якого був вічський (Vichy) єпископ *Торрас-і-Бахес* (1846—1916), що у своїй книзі «*La tradición catalana*» (1892) обґрунтував ідеологію каталанського національного традиціоналізму. В історії каталанського національного відродження цей

консервативний напрям аж до світової війни був дуже активним і поважним чинником. Політичним осередком цього напрямку стала «*Lliga de Catalunya*», що почала видавати власний часопис: «*Renaixença*» (Відродження) і незабаром виступила політично. Це сталося в 1888 р. з нагоди світової вистави в Барселоні, коли столицю Каталонії відвідала еспанська королева-регентша Марія Христина. Отже «К. Л.», називаючи її «барселонською принцесою», — себто, пригадуючи старий каталанський титул еспанських королів, — подала їй новий Меморандум, складений у *каталанській мові*, де підкреслено було національні та політичні домагання Каталонії і фактично жадалося для неї автономії. Ці заходи, звичайно, не досягли своєї мети. Навпаки, вони ще більше загострили неприязнь Еспанії до Каталонії, яка, мовляв, поза своїм егоїстичним партикуляризмом світа божого не бачить (57; 92). Для повернення каталанських краєвих прав зорганізувалося «*L'Unió Catalanista*», яка випрацювала славетний проєкт каталанської конституції, ухваленої 25 березня 1892 р. в ратуші історичного міста *Манреса* і через це названої «*Bases de Manresa*».

7. — Цей акт мав велике історичне значіння в життю новочасної Каталонії. Слід тому ознайомитися з ним. «*Манреські засади*» в першу чергу виразно фіксують і обмежують права Еспанії щодо Каталонії, зводячи їх до справ міжнародного характеру: військових, митних, комунікаційних та державного бюджету; держава вирішує також міжрегіональні конфлікти; до її компетенції до певної міри належать ще справи церковні. Натомість, «*Bases de Manresa*» категорично застерігають до компетенції краю такі справи, як каталанське право та законодавство; визнання каталанської мови урядовою не тільки в Каталонії, але й в її зносинах з центральним урядом; обсадження урядових посад на території Каталонії каталанцями, а не еспанцями; усунення адміністративного поділу Каталонії з 1833 р., що механічно та штучно пошматував цю країну, й навпаки об'єднання її шляхом покладення в основу адміністративної геометрії з одного боку громади, а з другого природної області (*comarca natural*). Відтак манреська конституція домагається повної автономії у внутрішньо-краєвих справах: юридичних, цивільних, до права накладання податків та власної валюти включно. Під цим оглядом «*Bases de Manresa*» послідовно проводять засаду фактичної національної суверенності (67^b; 173). Тому вони домагаються далі відновлення традиційного каталанського парламенту (*Corts*), бажаючи зорганізувати його по принципу корпоративної організації та «представництва інтересів». Ці «*Corts*» мали б фактично владу у своїх руках. Доручали б вони її екзекутивному органу — найвищій Раді, у складі п'яти чи сімох вищих урядовців. Справа військова (яка згідно з цією конституцією належала б до компетенції центральної влади) полагоджувалася так, що Каталонія або посиляла до всееспанської армії добровільців, або відкупалася від військового обов'язку певною грошовою квотою. Для захисту ж краю вона мала б національну міліцію по старокаталан-

ському звичаєві, т. зв. «*Sometanto*», а крім цього ще й національну гвардію. Манреська конституція звертає особливу увагу на справу організації шкільництва, підкреслюючи реальний та професійний його характер, всупереч абстрактному і занадто загальному духові, яким пересякнена еспанська школа. Так виглядає під засадничим оглядом проєкт каталанської конституції (67^b; 171—176). Дійсним чудом слід уважати переведення головних його точок методом *via facti* в дуже несприятливих умовах еспанського державно-політичного режиму, як про це буде мова далі. Передовсім манреську програму треба було спопуляризувати серед широких мас каталанського загалу. Завдання це виконав з'їзд прихильників каталанського руху, що в 1893 р. відбувся в іншому історичному місті Каталонії — Реус (Reus), де ухвалено було видати свого роду каталанський «*Національний катехізіс*», т. зв. «*Compendi de la doctrina catalanista*» (1894). Провідним гаслом його було: «*Каталонія — батьківщина каталанців та Каталонія для каталанців*». Так каталанський рух програмово еволюціонував від крайового *регіоналізму* до яскраво висловленого *націоналізму*. Оскільки каталанський *регіоналізм* (В. Альміраля) органічно впливав з попереднього *федералізму* (Пі-й-Марґаля), остільки *націоналізм* був вихідною точкою до пізнішого політичного *партикулярізму* та державного автономізму (Фр. Масія). Ідеологом каталанського націоналізму був *En. Prat de la Riba* (1870—1917), видатний юрист та соціолог, а одночасно й дуже енергійний громадський діяч (65°; 71^f). Всі національні змагання та надбання каталанського руху від 90. р. р. минулого століття так або інакше зв'язані з іменем Прат де ла Ріви. Він написав цілу низку публікацій (65), де з'ясував найактуальніші питання каталанської національної проблематики. Згід його пера вийшла, як «*Історія каталанської нації*» (65), так і трактат «*Каталанська нація*» (65^a), де він розвинув думки, висловлені вже перед тим (1897) в його викладі «*Факт каталанської нації*». Для Прата каталанська нація це — «*природний факт*», що конкретно виявляється не лише у мовній та культурній відрубності каталанців, далі в їхній своєрідній національній вдачі, але який має теж свій *суспільний* та правний аспект, висловом чого має бути своя *державна*. На адресу тих, хто заперечував *факт* каталанської нації, Прат категорично відповідав: «Якщо каталанська нація *не існувала*, то вона *буде існувати*» (42; VI—VII; 54). Є зрозуміло, що він був ініціатором і співробітником «*Compendi de la doctrina catalanista*», де основні питання каталанської національної проблематики були яскраво спопуляризовані. Кілька питань і відповідей із цього «*Compendi*» красномовно схарактеризує національний його дух і напрямок (57, 94; 42, 41):

«П. Що є головним політичним обов'язком?» «В. Любити батьківщину». «П. Де є батьківщина каталанців?» «В. В Каталонії». «П. Отже Іспанія не є батьківщиною каталанців?» «В. Іспанія є для них тільки державою, себто, політичною організацією, до якої вони належать»...

Відтак такі каталанські з'їзди відбувалися у найближчих роках, кожного разу в іншому місті. На них обговорювалася не так *теорія*, як *практика* каталанської визвольної акції. У цей час каталанський рух диспонував чималою власною *пресою*, а саме — 42 тижневиками та 4 щоденниками (42; 21).

Незабаром після реуського з'їзду каталанці досягли великого успіху у власній столиці, здобувши головну просвітню установу т. зв. «*Ateneu Barcelonès*», яка мала чудову бібліотеку та читальню; влаштовували популярно-наукові виклади та літературно-мистецькі вечірки. В 1896 р. цей еспанський досі осередок культурної пропаганди був «скаталанізований» урочистою промовою видатного каталанського письменника *А. Гімери*. Так уперше залунала в барселонським «Атенеумі» рідна каталанська мова, не без протесту, зрештою, з боку каталанських «тоже малороссов». За цією першою перемогою незабаром здобуті були дві інші впливові барселонські установи: «Т-во поширення національної праці» та «Господарське т-во приятелів краю». Так каталанська справа здобувала прихильників серед середніх шарів барселонського населення та навіть серед високої буржуазії. Осторонь лишався все ще *пролетаріят*, що перебував під впливом анаціонального анархосиндикалізму. Проте, каталанський рух зростав стихійно, скріплювався в середині і незабаром шукав політичного вияву назовні...

8. — Сприяла цьому поразка Еспанії в американській війні із-за Куби в 1898 р. (24; V). Мадрид уважав себе примушеним вийти на зустріч каталанським опозиційним настроєм і виявив охоту розглянути програму *регіоналістичної* перебудови еспанської держави. Мадридська влада запропонувала один портфель видатному каталаністові Дуран-і-Васові, а другого — д-ра Роберта — поставила на чолі барселонського муніципалітету. Ці спроби порозуміння між Еспанією та Каталонією, проте, завели і то з двох причин: каталанська комісія, що була вислана до Мадриду з метою заключення господарського пакту — не мала успіху; крім цього, нова фінансова політика центрального уряду викликала протест у Каталонії. У зв'язку з цим, Барселона в 1899 р. використала нагоду відвідин французької ескадри, щоб висвітити еспанський державний гімн та заспівати свою революційну пісню «*Segadors*». На це Мадрид автоматично відновив завішенням угодного курсу. Так почалася нова фаза каталансько-еспанської боротьби, цим разом на *парламентському* кбці. В ній більш активно виявився знову каталанський *республіканізм*, здискредитований в революційних подіях 1873 р. Каталанські націоналісти ставилися до нього з наявним недовір'ям. В 1904 р. підчас візиту нового короля Альфонса XIII в Барселоні вони навіть прилюдно закокетували з новим монархом, мовляв, на зло своїм республіканцям. Кастильський ворог незабаром подбав про те, щоб ці два ворожі табори об'єдналися для спільної національної боротьби проти Мадриду. Приводом був т. зв. «*барселонський інцидент*» в листопаді 1905 р., коли двіста еспанських старшин у парадній формі напали на редакції двох каталанських

часописів, щоб покарати їх за статті образливі для армії та Еспанії взагалі (56; III). Мадрид, звичайно, взяв під захист цих старшин; в Каталонії були завішені конституційні права, а в парламенті уряд вніс проєкт спеціальних протикаталанських «санкцій». Власне ці репресії викликали нечуваній досі здвиг серед свідомого каталанського громадянства та рішучу одсіч проти Мадриду (67; 130). Саме підчас розгляду його каталанські послы демонстративно покинули салью засідань; республіканська фракція прилучилася до них. Так повстало славетне «Каталанське Об'єднання» (*Solidaritat Catalana*), зорганізоване остаточно навесні 1906 р.; до нього увійшли всі каталанці від карлістів і консерваторів зправа до каталаністів та республіканців зліва. Лише централістична лівиця орієнтації О. Лерру (*A. Lergoux*) лишилася осторонь. Підчас парламентських виборів у 1907 р. це «Каталанське об'єднання» одержало величезну перемогу, здобувши в Каталонії 41 мандат із 44. Його т. зв. «el programa del Tivoli» (42; 43), прийнята підчас цієї виборчої кампанії, в основних точках знову підкреслила домагання *манреської* програми, а в першу чергу жадала скасування виїмкового стану в Каталонії та виправдувала каталанські національні прямування. Каталанський рух пояснювався в ній як «природний вислід занепаду Еспанії»... та повного нерозуміння з боку цієї держави суспільних вимог нашої доби (51; 85, 86). Тому каталанська «*Solidaritat*» своїм завданням ставила «очищення всієї Еспанії від урядового утиску, від *касікізму*» (отаманії) та олігархії. «Регіоналізм, на її думку, є для Еспанії єдиним засобом видужання та відновлення» (57; 99). Ф. Камбо — лідер каталанської «*Lliga Regionalista*» — в одній з промов у 1911 р. казав з цього приводу: «Еспанія може знайти для себе захист лише у воскресенню краевого руху; еспанська окремішність здобуде сили та життя тільки в міру того, як здобудуть їх різні її країни» (51; 104).

Просява каталанського об'єднання в парламенті викликала наразі повну дезорганізацію серед еспанських республіканців, яким ця «*Solidaritat*» забрала кількох видатних лідерів, між іншим і А. Салмерона, б. президента першої еспанської республіки, який до «барселонської пригоди» був фанатичним централістом. Цікаво, що по мимо яскравої антидинастичности цього політичного блоку, центральний уряд, хоча консервативний, не злякався його, а навпаки, голова його, Маура, рішив випробованою отрутою — угоди розкласти це об'єднання, спекулюючи на ідейній розбіжности та суперечности партійних його складників. Це, зрештою, не була дуже тяжка праця. Вистачило, щоб мадрідська влада кокетувала подекуди з регіоналістичною політикою, яка мала багато симпатиків в каталанським таборі. Маура з ініціативи уряду подав (у 1907 р.) проєкт реформи муніципального самоврядування, що дуже мало мав спільного з домаганнями каталанських регіоналістів. Проте, лідер цих останніх Камбо, як прихильник реальної політики, пішов на цю угоду, що автоматично викликало розлам серед каталанського об'єднання, який поглибився ще більше в 1908 р., коли підчас вес-

няних відвідин Альфонса XIII у Барселоні, Камбо зробив заяву, що «Каталонії *байдужа форма* установ і що вона передовсім дбатиме про здійснення своїх краєвих прямивань, досягнути яких вона має надію під протекторатом *суверена*» (51; 100—101). Політичний упадок каталанської «Solidaritat» яскраво виявився підчас парламентських виборів у 1910 р., коли це об'єднання здобуло вже тільки 19 мандатів. Реакційний кабінет Маури вправ, не здійснивши проєктованої скромної реформи самоврядування (42; VIII).

Наступник Маури *Каналехас* (Canalejas), базуючись на домаганнях каталанців і виправивши згаданий законопроект Маури, подав його на розгляд парламенту, де він у 1912 р. був прийнятий. З каталанців вітав його лише центр; національна правиця та лівиця були проти. В кожному разі був це акт яскравої політичної угоди, розрахований урядом на замирення опозиції впливової каталанської групи Камбо (51; 105—106). В сенаті розгляд цього законопроекту був припинений після ухвалення першого його параграфу. Проте, завдячуючи практичній вдачі та організаційному хистові каталанців, незабаром навіть ця справді «куца» реформа була ними дуже вміло й доцільно використана. Вона стала вихідною точкою для переведення в життя т. зв. «*Mancomunitat*», себто краєвого самоврядування на комунально-муніципальних підставах.

9. — Історично ідею «*Mancomunitat*» можна виводити вже з манреської програми. Шлях до її здійснення йшов здебільшого політичними манівцями. Нарешті, реформа, що мала із себе уявляти еспанський варіант англійського «*self government*», вийшла дуже кучою. Проте, каталанці зуміли її використати для адміністративного об'єднання Каталонії з метою здійснення в ній *комунально-муніципального самоврядування*. Вже в 1911 р. в цій дусі висловилася барселонська округа. Відтак до неї пристали три інші каталанські провінції. В опозиції була тільки група Лерру, політика якої йшла під загально-державним, а не краєвим прапором. Під впливом цих ухвал каталанських провінціяльних представництв, Каналехас поставив цю справу на розгляд парламенту. Після її провалу в сенаті, Каталонія не зрезигнувала. Восени 1913 р. Барселона була свідком величезних маніфестацій за переведення цієї реформи. Мадрид цим разом йшов на уступки: королівським декретом з дня 18 грудня 1913 дозволялося об'єднання каталанських провінцій у «*Mancomunitat*». Цей декрет признавав в інтересах населення «об'єднання муніципальних рад і провінціяльних представництв для завдань виключно адміністративного характеру»; але під умовою, коли в цій акції не буде нічого, «щоб посередньо чи безпосередньо суперечило конституційній та адміністративній законности королівства» (51; 88, 89). Формально отже компетенція «*Mancomunitat*» була дуже обмежена. Проте, її «це річ подивугідна — каталанці своєю вірою у рідну справу, своїм духом ініціативи, енергією своїх провідників, зуміли в ці мертві адміністративні рамки вкласти живі установи. З обмеженими засобами, що були їм до диспозиції, вони зуміли влити нове життя до інертних та рутинованих

форм і створити серйозне діло»... (51; 89—90). Заслуговує уваги вже самий бадьорий ритм каталанських заходів в цій справі. 9 січня 1914 р. одностайно був ухвалений статут «Mancomunitat». 26 березня він був затверджений королівським декретом, а 6 квітня вже каталанська ця «Mancomunitat» уконституувалася. Треба сказати, що дуже обмежену компетенцію, визначену їй мадрідською владою, вона якнайліберальніше інтерпретувала та якнайбільше використовувала, свідомо поставивши своєю метою творення внутрішніх основ під власну державність.

Організація «Mancomunitat» була переведена по зразку *бельгійської адміністрації*, себто по принципу розмежування трьох елементів урядової правомочі з точним визначенням компетенції кожного з них. Першим елементом є *Збори* (Asamblea), мовляв, її сойм — «найвищий авторитет, безпосереднє суцільне представництво нашого краю з повною правосилою встановляти директиви для уряду «Манкомуніти». Вони мали 96 послів, а саме — 36 від барселонської провінції та по 20 від кожної з решти трьох каталанських округ. Двічі на рік — у травні та в листопаді — відбувалися звичайні сесії цього каталанського «сойму». В разі потреби скликалися надзвичайні сесії. Президія цього «сойму», де, до речі, обов'язує парламентарський регулямін, — складалася із голови, чотирьох його заступників і секретарів, які вибиралися, що два роки. Фактичним урядом, отже виконавчим органом «Mancomunitat» була т. зв. *Постійна Рада*, яка дотримується в своїй праці програмових вказівок *Зборів*. До її складу входять — голова «Mancomunitat» та вісім радників, яких обирають Збори так, щоб кожна провінція мала в «П. Р.» бодай одного свого представника. Цей орган виконує накази «Зборів», складає прелімінари та бюджети, опрацьовує проєкти публічних праць, відтак законопроєкти для розгляду «Зборів» і відає цілою адміністративою краю. Головою та представником назовні «Mancomunitat» є її президент. Урядовий апарат цієї організації має три департаменти: 1) справ внутрішніх, шкільних і суспільної опіки; 2) публічних праць з хліборобством, промисловістю та торгівлею; 3) фінансів. Провінціальні представництва, себто «соймики» лишають до компетенції «Mancomunitat» отакі справи: «дороги та мости; транспорт (місцеві залізниці, трамваї, ірригацію); телеграф і телефони; адміністрацію лісів; гігієну худоби; службу графічну та статистичну; утримання національних пам'ятників; провінціальне шкільництво, включно з школами технічними та містечкими; шкільні будинки; суспільну опіку та санітарію; музеї, бібліотеки, архіви, культурні установи; ошадництво та асекурацію; установи суспільної опіки та поліпшення положення робітничої класи; шахти, полювання, рибну культуру» (51; 93, а взагалі § 1, II част. цієї джерельної монографії).

Першим президентом «Mancomunitat» був відомий каталанський діяч і письменник *Е. Праг де ла Ріва*. Після його смерті перманентним і беззмінним її головою став *Х. Пуїг-і-Кадафалч*, великий каталанський патріот, чудовий знавець та історик старо-

каталанської архітектури, найкращий сучасний каталанський будівельний інженер.

10. — «Манкомуніта» об'єднала живі та націотворчі сили Каталонії. Вона поглибила політичну ідеологію каталанського руху та визначила в ньому нові напрямки. Перший її голова Прат сформулював істоту каталанських змагань під той час в цій тезі: «Каталонія — це нація, що жадає повного права на керування своїм власним життям» (42; 75). Доцільно простежити тут дальший розвиток національної проблематики та політичних домагань каталанців під час світової війни, що ствердженням гасла самоозначення поневолених народів мала великий вплив на активізацію каталанського руху.

Каталанці, через «Mancomunitat» хотіли досягти в Мадриді *красої автономії* для Каталонії. Вони доводили, що від цього виграє власне еспанська держава, яка перебуває в політичному занепаді. Єдиним для неї порятунком, на їхню думку, є відмоложення шляхом повернення політичної автономії поодиноким країнам, що входять до її складу, отже *регіоналістичною* методою. Звичайно, кастильці не хотіли про це навіть чути. Вони закидали каталанцям господарський та політичний егоїзм, не кажучи вже про сепаратизм, що загрожує державну єдність Еспанії. Більше того, вони вміло використовували закид політичної реакційності на адресу каталанських автономістів, припускаючи, що коли каталанці здобудуть від Мадриду національні, а головню господарські концесії, тоді полишать Еспанію на поталу кастильському абсолютизму. М. Унамуну — фанатичний і непримиримий ворог каталанців, яким він закидає, що за тарифи (arancelas) вони готові свою душу запродати, сформулював цей стереотипний еспанський закид проти каталанського автономізму, кажучи: «З хвилиною, коли Кастилія погодиться бути економічним вассалом Каталонії, Каталонія в свою чергу дасть згоду бути політичним вассалом Кастилії»... (57; 107). Ось чому еспанці всіх політичних орієнтацій однодушно виступали та поборювали «моральний розвід» Каталонії з Еспанією, як, звичайно, називається серед них каталанський політичний автономізм, або навіть поміркований лише *регіоналізм*.

Ситуація Каталонії з цього боку остільки не вигідна, що інші «інеродці» Еспанії, крім *басків*, не виявляли до війни *політичного* активізму. В Арагонії, Валенсії та Галісії регіоналізм мав переважно *літературний* характер; в Андалузії та в Леоні, що найбільше відчули нівелізаторський вплив Кастилії, «зовсім занепада свідомість їхньої окремішности» (57; 106).

З другого боку, відношення каталанців до кастильців переважно вороже: їхній регіоналізм це останніми часами ледве замаскований *сепаратизм*. «Каталанець — каже знавець Каталонії — любить свою незалежність; хотів би відбудувати свою батьківщину такою, якою вона була колись; він з призиством ставиться до всього, що є кастильське» (51; 95). Після війни (в 1922 р.) цей непримиримий каталанський активізм згуртувався довкола «*L'acció catalana*», боевим органом якої є барселонський часопис «*La Publicitat*». Ор-

ганом каталанського регіоналізму з угодливими тенденціями залишився старий каталанський щоденник: «*Veü de Catalunya*» (Голос Каталонії), що існує від 1891 р.

Після зорганізованя «*Mancomunitat*» наразі тріюмфував власне цей регіоналістичний напрям з *Фр. Камбо* на чолі. Він використовував визвольні гасла Антанти, а особливо відомі заяви американського президента Вилсона, для форсування своїх автономістичних домагань, нагадаючи при кожній нагоді Мадриду про «*aherrojada Catalunya*» (Каталонія в кайданих) та про «батьківщину, яка ніколи не помре» (42; 75). 18 березня 1916 р. на шпальтах «*Veü de Catalunya*» появилася програмова заява представництва чотирьох каталанських провінцій під заголовком: «*За Каталонію та Велику Іспанію*», де знову доводилась безуспішність кастільського централізму, а порятунок піренейського півострова добачався в наданню крайової автономії еспанським «окраїнам». Каталонія бере на себе ініціативу щодо здійснення цієї неминучої реформи. Вона домагається федеративної перебудови еспанської держави в такім дусі, щоб кожна її країна мала належне забезпечення своїх національних прав відповідно до її історичних традицій. Сама ж для себе Каталонія категорично жадала «*як єдиного вирішення* (своєї справи) *повної та безумовної автономії*» (51; 97). Ця заява відтак нагадує державному центрові, що історія не знає прикладу перемоги з боку держави над визвольними прямуваннями поневоленого народу. До цього можна було б додати, що поведінка Мадриду у той час ще зайвий раз довела, як історія не знає також прикладу, коли державна нація добровільно вийшла б на зустріч виправданим політичним і національним домаганням народа-кріпака (24; X—XI).

11. — В 1918 р. каталанці ще з більшою енергією розпочали свою автономістичну акцію. Було кинене дуже популярне гасло влаштування т. зв. «*муніципальних тижнів*», підчас яких громади мали прилюдно маніфестувати за каталанську автономію. 98% каталанських муніципальних рад однодумно висловилися за власну державність. В заяві каталанської «*Mancomunitat*» до Союзу Народів, поданій навесні 1924 року, говоритья з цього приводу: «В справі цілковитої автономії Каталонії в листопаді 1918 р. по всіх громадах цього краю було переведено плебесцит, ратифікований в січні 1919 р. Постійна Рада каталанської «*Манкомуніти*» представила еспанському урядові це зголошення громад до засад автономії. За повну автономію голосувало та визнало ці засади 97,7% (1046 з 1072) громад, представляючих 98,91% (2.076.251 з 2.099.218) населення Каталонії. Наш нарід, отже, цим плебесцитом однодушно виявив свою волю»... (52, 59—60; 55, 545).

Оголошення вислідів цього плебесциту в осінній сесії «*Манкомуніти*» було величним національним святом Каталонії. Відбулося воно 16 листопаду 1918 р. під головуванням Пуїґ-і-Кадафалча, який, вітаючи представників землі каталанської, підкреслив історичне значіння цього акту. «Каталонія — казав він — однодушно проголосила та висловила бажання стати вільною й суверенною з

власним своїм режимом у великій еспанській федерації. Цей її голос дуже високої авторитетности, на нашу думку, це не тільки бажання каталанців, які тепер живуть на нашій землі, але вічне та урочисте бажання Каталонії, що жила давно перед нами в таємниці історії минулого, та тої Каталонії, яка все підкреслювала свою окремішність через уста поетів, пера вчених і долота своїх мистців, що різьбили її в камні на вічних монументах... Це бажання — казав далі голова «Манкомуніти» — як наказ всієї нашої землі, об'єднало в одній єдиній думці могутній колектив її партії; сталося це в історичній хвилині, коли всі народи Європи вітають зорю національних прав у майбутнім мирі. Це саме стократ збільшує його силу, долучаючи каталанську волю до непереможних змагань живої історії» (51; 97—98).

Каталанське представництво в мадрідській парламенті із захопленням вітало цей акт «Манкомуніти». «Рішальним моментом історії Каталонії» назвав його Камбо, лідер тоді найвпливовішої каталанської партії. Дальшим завданням було зреалізування цього всекаталанського наказу в площині еспанської державної політики. Був тому складений проєкт автономії Каталонії і з спеціальною петицією (Petició d'Autonomia) 29 листопаду 1918 року вручений маркізові Д'Алусемансові. Відтак почалися звичайні митарства цієї петиції в мадрідській Раді Міністрів. Як говорилося, «міродаїнні чинники» студіювали цю справу. Парламент «Манкомуніти» засідав перманентно, домагаючись категоричної відповіді з Мадриду. Вона була, нарешті, одержана 17 грудня. Центральна влада не почувала себе досить сильною, щоб зовсім відкинути політичні домагання каталанців, але вона була вистарчаюче хитрою, щоб дипломатично їх саботувати. Тому Мадрид рішив передати цю справу на розгляд спеціальної комісії, наперед зазначаючи, що форма майбутньої автономії не сміє порушувати дотеперішню державну єдність Іспанії.

Каталанці дуже настирливий нарід. Вони не радо капітулюють. Ця крутіська відповідь центрального уряду лише збільшила їхній політичний активізм. 21 грудня 1918 р. почалася надзвичайна сесія «Манкомуніти» при співучасті парламентського каталанського представництва. В краю було переведено новий плебісцит, в яким цим разом взяли участь найбільш ізольовані сільські громади та найменші містечка.

Звичайно, що між становищем каталанців і державного центру в справі автономії Каталонії була величезна прірва. Мадрид намагався звести справу каталанської автономії до підрядної регіоналістичної реформи. Позапарламентська комісія зкликана з цього приводу, зійшлася 2 січня 1919 р. з тим, щоб до кінця місяця скласти відповідний проєкт адміністративної реформи Іспанії. На цім ґрунті незабаром повстав конфлікт з каталанською «Mancomunitat», Збори якої офіційною нотою з 21 грудня 1918 р. домагалися вирішення справи автономії Каталонії незалежно від решти Іспанії. Мадридська влада, в своїй відповіді на цю ноту, покликуючись на вище-

згадану позапарляментську комісію, категорично зазначила, що остаточне полагодження цього питання належить до компетенції еспанських «Cortes» (парляменту), а не каталанської «*Mancomunitat*». Не сподіваючись нічого путнього від цієї комісії, каталанці склали свій проєкт каталанської автономії, ухвалений «Постійною Радою» 22 січня 1919 р., отже у перші роковини IV Універсалу Української Центральної Ради. Мадридський уряд на це відповів своїм проєктом автономії взагалі (51; 102). Варто зупинитися на цих двох еляборатах та схарактеризувати їх.

Отже «*Статут автономії Каталонії*», запропонований «*Манкомунітою*» у своїй істоті не був сепаратистичним чи антиеспанським. Навпаки, в ньому виразно чується бажання каталано-еспанського порозуміння та вирішення каталанського питання в загально-еспанських державних рямцях. Цей статут у своїй основі базувався на провідних засадах *манреської* програми. Угодовий настрій авторів цього статуту добре характеризує факт, що він, націоналізуючи каталанське шкільництво, залишав навчання еспанської мови навіть у початкових школах. Правда, одночасно цей статут відстоював повну автономію фінансової політики Каталонії. Компетенція центрального уряду визначалася засадами згаданої Манреської програми. Еспанський король мав бути представлений в Каталонії віцекоролем (67^b; 205—226). Саме цей *угодовий* характер каталанського проєкту дуже зашкодив йому. Мадрид добачав у цьому прояв політичної слабкості каталанської «*Манкомуніти*». Тому він цілковито знехтував каталанські національні домагання. Каталанська лівиця також поставилась вороже до цього проєкту, вважаючи його занадто еспанофільським та угодовим.

Урядовий «*Статут про автономію*» був властиво проєктом лише муніципальної реформи взагалі, що трохи нагадувала відповідний бельгійський зразок, та який, зрештою, позитивно давав менше ніж каталанська «*Mancomunitat*» фактично вже здобула й досягла. Цей проєкт не мав на увазі спеціально Каталонію. По суті він був трохи поширеним варіантом королівського декрету з 1913 р., на підставі якого повстала каталанська «*Манкомуніта*». Зрештою, між каталанським та урядовим проєктом була засаднича різниця. Це кидається ввічі, коли порівняти, напр., як трактується в них *мова навчання* в школах. Урядовий проєкт визнає мовою навчання *еспанську* і лише в виїмкових випадках допускає каталанську мову, як помічну (51; 105—106). Фактично Мадрид пропонував Каталонії менше, ніж *утраквістичні* школи. Звичайно, це не був шлях до порозуміння між Барселоною та Мадридом, але до ще більшого загострення хронічного каталанського спору, який незабаром (у 1923 р.) був вирішений шляхом *диктатури* генерала Прімо де Рівери. Ця диктатура мала зліквідувати не лише каталанську справу, але й втихомирити суспільний неспокій, що напередодні її проголошення виявився в Каталонії бурхливими страйками та льокавтами.

12. — Так у головних рисах виглядає політична боротьба каталанців за автономію рідного краю. Напередодні світової війни та

підчас неї ця боротьба велася під прапором каталанської «Mancomunitat». Помимо мало сприятливих обставин, ця організація на протязі зглядно короткого часу здобула дуже імпонуючі досягнення. Під цим оглядом діяльність її своєю програмовістю й доцільністю може бути зразком для націотворчої праці кожного поневоленого народу. Бодай в загальних рисах слід тому схарактеризувати її тут. В трьох головно напрямках була вона ведена, а саме в ділянці: організації модерного шкільництва, будування шляхів з метою витворення доцільної комунікаційної мережі й, нарешті, в ділянці суспільної гігієни. Всі ці сфери громадського життя в Іспанії були дуже занедбані. Також в Каталонії вони не могли бути кращими. Безграмотність на селі доходила до 70%, а в самій Барселоні вона досягала 40%. Обов'язковість шкільного навчання в дореволюційній Іспанії існувала тільки на папері. Держава сама мало дбала про школи, а приватне шкільництво толерувала дуже неохоче. Лише церква та релігійні товариства користувалися її симпатіями та використовували цю обставину для захоплення у свої руки шкіль з малою користю для навчання та науки. Також справи комунікації, а особливо громадської санітарії, були дуже занедбані. Розпочинаючи свою працю, «Манкомуніта» мала отже величезні завдання. Доводиться лише подивляти, скільки вона встигла зробити за кілька років свого існування. Каталонії вона дала чималу мережу модерних шляхів та телефонного сполучення. Головна її увага, звичайно, була присвячена справі просвітній та шкільній. Одночасово багато було зроблено для розвитку каталанської науки взагалі, а особливо каталанознавства» (47^a; 185).

Под цим оглядом «Манкомуніта» продовжувала власне працю, розпочату вже на початку цього століття, коли повстали деякі головні осередки каталанської науково-просвітньої акції, як, напр., у 1902 р. каталанський вільний університет (*Estudis Universitaris Catalans*) з каталанознавчою програмою курсу та каталанською викладовою мовою. Два роки перед тим закладено було популярний народній університет (*Ateneu enciclopédico popular*). Відтак у 1907 р. заходами Прат де ла Ріва повстає «*Institut d'Estudis Catalans*», фактично каталанська Академія Наук з яскраво каталанознавчим напрямом науково-дослідної праці, що розвинула дуже інтенсивну видавничу діяльність та багато зробила для зорганізованя наукової роботи в Каталонії. З її ініціативи та її заходами було відтак засновано кілька спеціальних наукових товариств, як, напр., «*Societat de Biologia*», «*Societat Catalana de Filosofia*», тощо (55; 543—544).

Величезна бібліотека цього інституту є зразковою модерною книгозбірнею, одною з найкращих у цілій Іспанії. Коли цей «Каталанський Інститут наукових дослідів» служить у першу чергу плебанню, мовляв, чистої науки, то каталанський т. зв. «*Промисловий Університет*» (*Universitat Industrial*), що іноді називається також «*Університетом Праці*», має своїм завданням популяризацію науки взагалі, а особливо практично-технічного знання. Закладений пер-

вісно у 1904 р., в 1910 р. він став муніципальною установою. Але щойно «Манкомуніта» розбудувала та поставила на певний ґрунт просвітньо-науову діяльність цієї справді демократичної високої школи, довколо якої зосереджена була незабаром ціла низка технічних інститутів спеціального наукового та практичного призначення. «Промис. університет» — це «окреме університетське місто» під Барселаною з досвідними кабінетами, модерними лябораторіями, зразковими робітнями. «Велика діяльність панувала тут за часів каталанської адміністрації (себто «Mancomunitat». Б.) від ранку до пізнього вечора; коли кінчалися денні курси, мінялися слухачі, а коло семи години багато робітників приходили сюди після щоденної праці для удосконалення»... (51; 113) у своєму фаху. Як цей «П. У.» був чудово зорганізований та технічно уряджений, найкраще свідчить той факт, що його лябораторіями й робітнями користувалися не раз слухачі барселенського державного університету. На жаль, ця дуже корисна культурна установа проіснувала всього десять років (1914—1924). Диктатура безоглядно її знищила. Змалювавши її в добі розцвіту, Двельсовр додає: «Сьогодні там мертво; будинки, що колись так сяли, мають тепер вигляд брудний та покинений» (51; 113).

Справа шкільна та просвітна вирішувалася вже каталанцями у 1892 р. на манреських сходинах, де складалася відома каталанська національна програма. Пуїг-і-Кадафалч, пізніший постійний голова «Манкомуніти», особливо підносив потребу надання культурній праці в Каталонії характеру практичного та професійно-технічного, щоб таким чином визволитися з-під впливу занадто абстрактної еспанської культури, яка зокрема шкідливо відбивалася в шкільництві. Не дивно тому, що в основу своєї шкільної організації «Mancomunitat» поклала «початкову школу праці», яку наблизила до типу ремісничої робітні з доби Ренесансу, до певної міри заховуючи навіть корпоративний її характер. Зрозуміло відтак, чому в каталанському шкільництві, зорганізованому «Манкомунітою» переважав тип технічної та професійної школи, доведений до найбільшої спеціалізації; прикладом цього можуть бути: школа текстильної індустрії, практичної кераміки, вироблення шкір, підготовки комівожерів, керовників підприємств, бібліотекознавства і т. д. «Манкомуніта» мала на увазі одночасно також жіночу фахову освіту; з цією метою була закладена «Жіноча професійна школа». Крім цього, вона організувала спеціальні наукові установи, як, напр., Інститут фізіології, або Метеорологічний Інститут, Лябораторію дослідчої психології, Монографічні курси і т. д. (51; 115). Зокрема заслуговує уваги заснована нею «Escuela d'Administració» (1914) — для вишколення урядовців усіх службових категорій та «Інститут високошкільних студій» (1922), завданням якого була підготовка докторантів і кандидатів каталанської професури (55; 544).

13. — Звичайно, що безсумнівний успіх громадсько-просвітньої діяльності «Манкомуніти» в ділянці національних змагань був сіллю в очах мадрідського уряду, особливо ж на тлі загальної по-

літично-державної анархії в Іспанії. Стара протикаталанська ворожнеча кастільців прокинулася з новою силою. Подекуди деякі каталанські угруповання самі спричинилися до того, що Мадрид знову одержав перемогу над Барселеною. Цей бік каталансько-іспанського питання дуже цікавий та має загальне, так би мовити, *типологічне* значіння з погляду визвольних прямивань поневоленого народу.

Є дуже поширена думка, що нарід-кріпак може вживати *всіх* засобів для свого визволення. Мовляв, хоч з чортом злігатися, якщо це допоможе до звільнення з чужого ярма. Це шлях, яким ідуть, звичайно, національні *угодовці* всіх кольорів. У них здебільшого *тактичні* міркування переважають над *ідеологічними* засадами. Вони охоче виправдують всі національні компроміси, як, мовляв, політичне *«неминуче зло»*. Ми бачили, що серед каталанців були такі угодові угруповання з дуже впливовим політиком *Фр. Камбо* на чолі. Хоча політична практика не раз довела помилковість їхньої угодової тактики, проте, вони не дуже то перебирали в засобах до здійснення своїх політичних плянів. Болючою справою Каталонії є *суспільне та робітниче питання*. Як на Україні перед революцією пролетаріят був або чужого походження, або національно байдужий, так само в Каталонії він стояв здебільшого осторонь від національного руху. Перебуваючи головно під впливом анархо-синдикалістичної ідеології, цей рух вносив дезорганізуючі моменти в національну боротьбу. Після війни Каталонія взагалі, а зокрема Барселона дуже терпіла від хронічних страйків та льокавтів. Звичайно, що це дуже драгувало каталанську буржуазію. І хоча це може видатися парадоксальним, але думка про *диктатуру* зродилася саме в Каталонії в колах капіталістичних та консервативних, що гадали так забезпечити себе від суспільних розрухів, а одночасно здобути політичний провід в Іспанії взагалі. Генерал *Прімо де Рівера*, пізніший іспанський диктатор, з походження каталанець типу *«тоже малорос»*. Перед вересневим переворотом в 1923 р. він був цивільним губернатором у Барселоні. Спочатку ідея диктатура *via Барселона* мало всіхалася Мадридові. Були чутки, що в разі опозиції Мадриду, Прімо де Рівера має замір спертися на Каталонію. Армія, звичайно, підтримувала його. Переворот був зроблений. Прімо де Рівера і Директорія пішли до Мадриду. Централізаторська та уніфікаційна атмосфера іспанської столиці незабаром опанувала їх. Диктатура всім своїм тягарем передовсім звалилася на Каталонію, в досить швидкім темпі ліквідуючи великі культурно-національні її надбання*). Проте, іспанці добре пам'ятали та не раз нагадували каталанцям, що «першу перемогу диктатура одержала в Барселоні»... (42; 107). Цей епізод із новітньої історії каталанської визвольної боротьби є дуже повчачим. Він красномовно свідчить про те, що поневолені народи мусять обережно вибирати політичних союзників та тактичні засоби; що, зокрема, не вільно їм зраджувати ідео-

*) Вона дебютувала 18 вересня 1923 р. декретом про *«переслідування сепаратизму»*, спеціально скерованим проти каталанських національних змагань (55; 546).

логічні засади визвольної боротьби та шукати підтримки у політичній реакції; що кожного разу, коли вони зраджують демократію, природну свою союзницю, це скорше чи пізніше шкідливо відбивається на їхній визвольній боротьбі та національних змаганнях взагалі.

Погляньмо тепер, як справді не виплатилося каталанським угодвцям кокетування з антидемократичною диктатурою. Спочатку новий режим, неначеб-то, толерував стару «Манкомуніту». Але це не тривало довго. В листопаді 1923 р. король і новий уряд відвідали Торговельну виставку в Барселоні, що яскраво демонструвала великі господарські надбання Каталонії під владою «*Mancomunit'u*» та мало *сутонаціональний* характер. Всі написи і пояснення на ній були по-каталанському; еспанська мова фігурувала щойно на другім місці. Цей факт особливо збентежив високих мадрідських гостей. Було отже вирішено безоглядно знищити каталанську «крамолу» взагалі, а в першу чергу зліквідувати чудові висліди просвітньо-шкільної «манкомунітатської» акції. Звичайно, що центральна влада вирішила відтак і ліквідацію головного джерела каталанського руху — «Манкомуніти». На майбутнє управа її мала *призначатися*, а не *обиратися*. Мадрид не довіряв навіть каталанським угодвцям, добре передбачаючи, що стихійна воля народу скине їх при першій же нагоді. Зрештою, в цей саме час в Каталонії наявно почали виявлятися *сепаратистичні* настрої під проводом т. зв. «неокаталанців», які напередодні проголошення диктатури одержали в Каталонії велику виборчу перемогу. Еспанська центральна влада пішла старим шляхом державної політики, спершись в Каталонії на різного роду політичних яничарів, яких кожна нація має досхочу.

Директорія передовсім звернула свою увагу на «*Інститут каталанських дослідів*», слушно добачаючи в ньому національний мозок каталанського народу. Замах на цю установу було зроблено з політичних мотивів. Мовляв, серед членів її (мався на думці керownik Психологічної Лябораторії*) є політично непевні люде, які «працюють для Франції та Сорбони»... «і виконують підозрілі доручення»... (51; 120). Звичайно, ці закиди були зовсім безпідставні. Вони базувалися на традиційнім франкофільстві каталанців, що підчас війни дали французькій армії коло 12.000 волонтерів. Але це був добрий привід для замаху на «*Промисловий Університет*», до складу якого входила згадана Лябораторія та який своїм впливом і популярністю дуже драгував мадрідський уряд. Сталося те, що в таких випадках буває у всіх порядних установах, чутливих до своєї громадської та професійної чести. Вся корпорація каталанських учених солідарно виступила на захист безвинно нападеного колеги. Її стихійно підтримали слухачі. В цю справу встряв імпозантним протестом цілий культурний світ, висловлюючи свої симпатії каталанцям. Словом, все сталося так, як бажав собі Мад-

*) Бельгієць, проф. Ж. Двельсовер — автор часто тут цитованої джерельної монографії: — «*Каталонія та каталанське питання*» (51).

рід, щоб мати зачіпку для знищення цієї неприємної для себе каталанської установи. Розпочалося безоглядне переслідування національних проявів каталанського життя. Передовсім було заборонено прилюдне вживання каталанської мови. В школах заведено було знову навчання виключно в еспанській мові. Розв'язані були майже всі каталанські організації та товариства, зокрема 200 спілок союзу молоді, прихильників рідної культури, що мав понад 50.000 членів. Відтак замкнено було 80 співочих товариств, до яких належало 5000 членів. Заборонено було прилюдне виконання національного танку. Також не дозволено було чергове святкування в Барселоні історичних урочистостей «*Jochs Florals*». Звичайно, гостро переслідувалася за диктатури каталанська преса: назагал було заборонено 20 каталанських часописів. Також «Промисловий університет» дуже потерпів за цей час: з нього було усунено 150 професорів та зачинено 14 найважливіших наукових кабінетів і лабораторій із 24. Головна увага цього режиму була звернена на культурно-шкільну акцію «*Mancomunitat*». Всі її дотації на цю мету та навіть на підтримку «*Institut d'Estudis Catalans*» було скасовано.

Проте, Мадрид не наслідився закрити «*Інститут каталанських дослідів*». Відтак було призначено спеціальну комісію для розв'язання «*Манкомуніти*» (42; XII). Назовні каталанський рух був задушений. Але він жеврів негасимим вогнем у глибинах широкого загалу. Час-від-часу гнів поневоленого каталанського народу стихійно вибухав (як, напр., в листопаді 1926 р. у зв'язку з революцією, організованою каталанським провідником полковником *Масією*), щоб нагадати мадрідській владі стару політичну аксіому, яка каже, що за допомогою багнетів можна багато дечого досягнути, крім одної речі: на них неможливо спокійно сидіти довший час. «Найделікатніша серед актуальних справ — *каталонізм* — слушно констатує *С. Мадаріяга* — серйозно був ускладнений завдяки свавільній політиці диктатора» (22, 305; 55, 546—47).

14. — Еспанська диктатура виявилася менш трівкою за свій італійський зразок. Прімо де Рівера марно намагався наслідувати Муссоліні. Напередодні вибуху революції, завівши монархічну Еспанію у нетрі політичного банкруту, він примушений був подати (в січні 1930 р.) до демісії, виїхав до Парижу, де незабаром помер. Його наступник, *ген. Беренгер*, мав робити політичну «весну» та промощувати шлях до відновлення конституційного ладу в Еспанії. Звичайно, більше назверх, ніж у дійсності. Особливо ж щодо Каталонії, — де диктатура накоїла силу лиха та відзначилася «смішним переслідуванням найбезвинніших проявів каталанського життя: фольклору, танців та навіть національних одягів, не кажучи вже, звичайно, про мову»... (22; 306). Беренгер узяв новий ліберальніший курс, який, проте, не міг задовольнити вже національно-радикальні кола каталанського загалу, хоча старий угодовець *Фр. Камбб*, марно намагався ще востаннє перекинути міст згоди між Барселоною та Мадридом у своїй символічно затитулованій публікації «*Por la Concor- dia*», яку еспанські патріоти привітали, як «книгу гідну подиву»

(un libro admirable. 22; 306). Як на ці заходи вмираючої диктатури дивилася каталанська більшість, інформує цікаве звітження проф. Ф. Маспона-і-Англаселя, видатного сучасного каталанського діяча та б. г. слови каталанської Академії юриспруденції.

Я текстуально наводжу тут це його звітження (з осені 1930 р.): — «Новий курс у політиці щодо Каталонії». З нього видно, що монархічний Мадрид капітулює, але навіть гинучи, не має відваги бути щирим і чесним щодо Каталонії; вже в агонії він продовжує все свою традиційну політику крутійства. Але нехай краще це з'ясує Маспонс-і-Англасель власними словами:

«Всі концесії — пише він — робляться скорше із страху, ніж з бажання дати виправдане задоволення. Всі вони мають завжди однаковий характер: дати якнайбільше для вигляду, щоб осліпити, але в дійсності є тенденція дати якнайменше.

Ось кілька прикладів:

1. Каталонцям дозволено вивішувати національний прапор, але... попри нього має висіти еспанський прапор точно на цій самій висоті та точно таких самих розмірів в сантиметрах і щодо великості деревця і т. д. Через це більшість каталанських установ і організацій утримується від вивішування прапору взагалі.

2. Було дозволено впорядкувати каталанський цивільний кодекс (що офіційно ніколи не був скасований, але забувся через те, що всі судді і т. д. є кастільці); проте комісія, якій доручено це зробити (до складу її належить і проф. Маспонс), примушена це зробити в межах попереднього проєкту з 1898 р., що склав один каталанський юрист, лише подекуди використавши елементи каталанського цивільного права, яке дуже різниться від кастільського цивільного права своїм духом, демократичнішим та ліберальнішим, особливо ж у справах родинних.

3. Стара каталанська сільська жандармерія була на утриманню муніципальних та місцевих каталанських установ. Цю жандармерію підчас диктатури було змілітаризовано і поставлено під команду кастільських старшин. Тешер дозволено давати першенство старшинам каталанського походження, які знають каталанську мову, але (скрізь і завжди виникає якийсь «але») майже нема вже зовсім каталанських старшин; бо вони мали відразу до військової служби в армії, складеній виключно з кастільських старшин і де каталанець за дуже рідкими винятками, не міг одержати високої ранги. В результаті каталанські корпорації продовжують утримувати змілітаризовану жандармерію з наявно антикаталанськими тенденціями.

Майбутні вибори (малися на увазі вибори, проєктовані на березень 1931 р., які всі політичні партії Еспанії однодушно збойкотували, що спричинило демісію влади Беренгера та дальнє загострєння еспанської кризи. Б.), як це є звичаєм в Еспанії, відбудуться без волі преси, зборів, слова. Не можна отже нічого передбачати. Слід рахуватися з великою непопулярністю короля в Каталонії, особливо ж після його заходів у Ватикані з метою заборони

духовенству вживати каталанської мови підчас служби Божої та в проповідях.

Велика консервативна каталанська партія, т. зв. «*Lliga regionalista*» (угодової орієнтації. *Б.*) займає опортуністичне становище щодо короля та монархії. Інші політичні партії є щиро республіканські. «*Acció catalana*» — це найважливіша партія ліберально-республіканського напрямку. Існує також соціалістична партія, але вона нечисленна; лідери ж екстремістів (себто анархо-синдикалістів. *Б.*), — є чужинці; їхні журнали видають чужинці, яких чи мало в Барселоні та в інших містах, куди їх приваблюють сприятливі умовини для робітників*).

У місцевого населення дуже розвинені власницькі настрої, через що тут нема ніякого відповідного ґрунту для комунізму**).

Такий був стан річей в Каталонії напередодні революційних подій вкінці 1930 та на весні 1931 р. В цій кризі каталанська справа була складником першорядного політичного значіння, як це виявилось яскраво підчас квітневого перевороту в Іспанії (22; 42; 76^b).

15. — Головну увагу досі було звернено тут на *політичний бік* каталанського питання, дуже характерного для цього національного руху. Звичайно, інші моменти, як *культурний* та *господарський* не були в ньому підрядного значіння. Зокрема ж *економічний* його бік є незвичайно важним. Через це для повної характеристики сучасної Каталонії не можна тут полишити згаданих складників каталанського національного руху. Розглянемо ж тому окремо спочатку *культурні* його досягнення, а відтак *економічні*.

Звичайно, рахуючись з розмірами цієї праці, доведеться обмежитися в цій характеристиці тільки найвидатнішими проявами каталанської культури в головніших її ділянках, хоча досягнення її на полі літератури, мистецтва та науки вимагали б окремого огляду кожної з них.

а) Про початки новокаталанського *літературного відродження* тут була вже мова.

Оскільки ця доба пробудження новокаталанської літератури характеризується головню іменами *Х. Рубіо-і-Орса*, *В. Балагера* та *А. Гімери*, також дуже талановитого поета й видавця часопису «*La Renaixença*» (Відродження), а одночасно активного члена «*Jove Catalunya*», навкруги якої гуртувалися каменярі молодокаталанського руху, то друга половина XIX століття стоїть під знаком найбільшого каталанського національного поета — *Jacinto Verdaguer'a* (1843—1902), завдяки творам якого Каталонія здобула своє місце в пантеоні всесвітнього письменства. Архітвір Хасінта

*) Чужинцями автор тут називає кастільців і зайців із інших еспанських провінцій, стверджуючи отже попереду підкреслений тут факт національної байдужості якщо не ворожнечі деяких частин промислового пролетаріату в Каталонії. *Б.*

***) Автор звертає на цю обстанову увагу через те, що Мадрид всі суспільні та політичні заворушення в Іспанії, а зокрема в Каталонії, здебільшого пояснює впливами комуністичної пропаганди, хоча правильніше було б їх з'ясувати анархізмом передреволюційного еспанського суспільно-політичного ладу. *Б.*

Вердагера — «L'Atlàntida», — перекладений швидко на всі культурні мови, поширив славу автора далеко поза межі його батьківщини. *Фр. Містраль*, захоплений величчю ідеї та красою поетичної форми «Атлянтиди» — назвав її автора достойним спадкоємцем Мільтона та Лямартіна (66, 149; 45, 211). *Фастенрат*, один з найкращих знавців новокаталанської літератури, так схарактеризував цей шедевр молодокаталанської поезії: «Атлянтида це космополітична поема, де людська стихія висловлена в нечуваних формах... Це велетенський твір подивугідної могутньої фантазії. Найстарші традиції світа тут відтворені величаво»... (54; 24). Його друга велика поема «*Canigó* (1879) захопила навіть еспанську критику. Менші його твори — релігійного та патріотичного змісту («*Cansons de Montserrat*», «*Patria*», «*Idilis y Cants místichs*» та «*Jesus Infant*») лише стверджували невгасаючу творчу силу та мистецьку вартість Х. Вердагера (45, 224—39; 71¹). Слід підкреслити також надзвичайну простоту стилю та клясично гарної його мови. «Жадна деклямація — каже з цього приводу *Двельсов* — жадні абстрактні ідеї, але річі прості, конкретні, які можна добре бачити та які висловлені чарівничо і в той же час стриманно»... (15; 185). Патріотизм це річ самозрозуміла в творах поета кожного поневоленого народу. Любов до рідного краю імперативно бренть також в поезіях Х. Вердагера. «Почувається — пише саме цитований автор — що каталанська батьківщина живе в його серці; ніхто не співав краще за нього про Барселону та гарні гори, які її оточують...» (51; 186).

Ця клясична доба каталанського літературного відродження має ще іншого видатного свого представника — *Хоана Мараґалья* (1860—1912). Цей письменник своєю мистецькою вдачею був контрастом Х. Вердагера. Чужі були йому релігійна містика та відданність першого. *Joan Maragall* захоплювався поганською красою антики; ідеалом поета для нього був Гете. Х. Мараґаль — це, мовляв, каталанський *Ів. Франко*. Між обома цими поетами багато спільного навіть з біографічного боку. Мараґаль більшу частину свого життя мусів віддати журналістиці. Для зарібку доводилось йому чимало писати еспанською мовою. Він не мав часу як слід викінчувати свої мистецькі твори; не раз тому критика закидала йому брак стилю та форми. Мараґаль писав дуже багато. Чимало ліричних його творів знайшли музичну інтерпретацію, як напр., «Майська пісня», або «Пісня веселости», чи «Пісня стягу». Мараґаль так само, як і Франко, збагатив рідне письменство гарними перекладами архітворів світової літератури.

Каталанська поезія новітньої доби має цілу плеяду майстрів цього мистецтва. (О. Карнера, Герау де Ліоста, Х. М. Лопеза-Пікó, Х. де Сегарра, Мерсе Віла, Міляса Рауреля і Х. Гарсеса і т. д.).

Назагал її характеризує: бездоганна техніка віршу та майстерна форма; з цього боку вона перебуває під впливом французьких зразків; проте, в ній є багато релігійного почування, отже елементу, що творить один із головних складників каталанської національної вдачі; вона безмежно захоплюється та художньо змально-

вує красу природи, якою доля так щедро обдарувала Каталонію; звичайно, вона дуже ідеалістична та заховає традиційний культ кохання, до якого з таким піететом ставилася поезія старокаталанських «trovadores»*) (51; 212).

Поезія це улюблена форма літературної творчості письменників поневолених народів. Інші жанри літератури, звичайно, стоять у них на другому і дальшому вже плані. Це доводиться констатувати також у каталанців, маючи на увазі *літературну прозу*, отже *новість* або *оповідання*. Проте, ці форми письменства мають у новокаталанській літературі видатних представників європейського значіння (В. Катала, Н. Олера, Х. Руїра). В каталанській прозі переважають мотиви громадські та суспільні. Автори черпають теми для своїх романів із селянського побуту та з міського життя. Вони радо змальовують каталанську землю. Через це їхні твори здебільшого реалістичні та навіть натуралістичні (51; III, § 3, V).

Найвних успіхів досягла новокаталанська література на полі *драматичнім*. Тут вона дала авторів, твори яких граються на великих європейських сценах. Серед них передовсім слід згадати *Ан. Гімеру* (1847—1924). *Angel Guimerà* є автором знаної драми «*Низина*» (Терра baixa), що в музичнім опрацьованню німецького композитора *Евгена Д'Альберта*, як опера «*Tiefland*» — обійшла всі європейські театри. Він реаліст, як реалістична переважно новокаталанська драма. Не менш видатним сучасним каталанським драматиком є *Гнат Іглесіас* (I. Iglesias). Його драма «*Старі*» нагадує своїм життєвим реалізмом «*Суєту*» Тобілевича. Театральне мистецтво взагалі віддавна дуже популярне в Каталонії. Каменярем новокаталанського театру був талановитий поет-голяр — *Фр. Солер* (45; 205). Барселона має кілька сталих театрів; серед них для розвитку каталанського драматичного мистецтва велике значіння мав «*Teatre lliçric català*», відігравши також значну роль в розвитку каталанської *опери*, що належить до дуже популярних жанрів каталанської *музики* (9; 128 і взагалі розділ: «*El teatro catalán*»).

б) Переходячи до каталанського мистецтва, доцільно почати його огляд з *музики*, а передовсім *співу*, що в Каталонії так само, як і серед інших поневолених країн, мали великий вплив на формування національної свідомості каталанського народу в добі його новочасного пробудження та відродження (51; 170).

Каталанська національна пісня та музика знайшли чудового дослідника й великого майстера в особі видатного композитора — *Х. А. Клаве* (José Anselmo Clavé †1874). Цей великий каталанський музикант почав свою громадську працю на політичній арені, як щирій демократ та республіканець. За це був він депортований на Балларські острови. Після амністії під умовою, що він залишить політичну працю, Клаве цілком поринув у народню поезію та пісню. Спочатку він komponував по еспанському й щойно згодом цілком та виключно віддався рідній каталанській музі, вносячи так живу

*) трубадурів.

регіоналістичну течію в музичне мистецтво піренейського півострову. Свою батьківщину він дослідив ґрунтовно, не поминувши мабуть жадного села, скрізь збираючи та записуючи народні пісні й танці. В 1850 р. він заклав перший хор в Іспанії, названий символічно «*La Fraternidad*» (Братство). Клаве — це каталанський М. Лисенко, великий та невтомний пропагатор національної музики. (9; розд. *El «inmortal... Clavé»*).

Каталонія мала також свого О. Кошиця, знаменитого організатора хорів, *L. Mie* (L. Millet), фундатора славетного «*L'Orphéo Català*» (1891 р.), з якого згодом повстав один із найбільших хорів, що здобув світове першенство, яке потім передав Українській Республіканській Капелі, коли вона концертувала в Барселоні.

«Каталанський Орфео» багато зробив для поширення та поглиблення музичної культури в Каталонії, особливо від того часу, коли в 1908 р. він збудував в Барселоні чудовий «*Палац каталанської музики*» та почав видавати (вже з 1903 р.) фаховий орган «*Revista musical catalana*». «К. О.» у своїй програмі мав на увазі також відродження та пропаганду *національного танку*. З цього боку, Каталонія дуже вдячна країна з великими традиціями. Філії «К. О.», яких тепер існує понад сотню, густою мережею вкрили цілу Каталонію. Роля «*Орфео*» для поширення каталанської національної свідомости є значна. Він дав власний вислів її формі; він дав змогу новим композиторам, щоб їх почув нарід. Він спричинився до появи численних мішаних хорів в головніших осередках країни, які перебувають під впливом засад Міє (51; 174—175).

Сучасна каталанська музика має кільких видатних композиторів (Сморера, Фр. Пухолу, Ромусу, Педреля, Х. Льонґераса та ін.), що плекають всі вокальні та інструментальні жанри цього мистецтва.

в) З інших мистецтв — *архітектура* є дуже характерною для Каталонії, як країни з великими історичними традиціями з цього боку, де впливи ріжних стилів (мавританського, романського, готичного, ренесансу) переплелися дивним національним узором. Модерна каталанська архітектура вміло використовує всі ці традиції мистецького будівництва. Нова Барселона це документує яскраво своїми новочасними монументальними будівлями, з яких декотрі мають безсумнівне тавро артистичного смаку і творчої шукання. Х. Пуїґ-і-Кадафалч, про якого згадувалося вже тут у зв'язку з діяльністю «*Манкомуніти*», є найвидатнішим представником сучасного каталанського будівництва. У своїх проєктах він з подивугідною інтуїцією синтезує новочасні архітектурні прямунання з історичною будівельною спадщиною рідного краю, як напр., у своєму славетному «*El Palau* (палаці) *de la Diputació General de Catalunya*». Нарешті, Пуїґ-і-Кадафалч — це видатний знавець та історик каталанського будівництва. Його джерельна французька монографія «*Histoire de l'Architecture romane en Catalogne*» одержала нагороду Паризької Академії Наук, а сам автор був закликаний Сорбонною (у зимовім семестрі 1925 р.) для прочитання курсу на цю

тому (15; VIII). З інших представників сучасної каталанської архітектури слід згадати *Gaudí* (Gaudí), проєктанта прегарного недобудованого ще барселонського собору «Святої Родини», що зовсім добре може витримати порівняння з найкращими пам'ятниками церковної архітектури середньовіччя; відтак *Доменеча* (*Domènec*), що збудував згаданий вже тут «Палац Каталанської Музики», який вражає глядача майже орієнтальною фантастикою своєї багатой орнаментики. Каталанське сучасне будівництво дуже гарно репрезентувалося на останній світовій виставці у Барселоні, де головний павільйон був проєктований Пуїг-і-Кадафалчом з углядженням каталанських архітектурних традицій.

г) В *скульптурі* каталанці мають трьох видатних майстрів долота, за яких можуть їм позаздрити великі та самостійні народи. Отже передовсім *Осина Лімону* (I. Llimona), в творчості якого не менше експресії ніж у *Родена*, а сили — ніж у працях геніального бельгійського скульптора *Меюньє*; проте, прегарні і зовсім оригінальні його скульптури вражають своєю незвичайною м'яккістю ліній та плястичністю стихійного життя в них, чи це буде пам'ятник видатного каталанського діяча д-ра Роберта на площі перед університетом, або статуя короля Рамона Беренгера III, чи й особливо Святий Юрій на коні, втілення безмежної та непереможної віри цього патрона каталанської землі. Лімона черпає мотиви для своїх праць також із щоденного життя, підкреслюючи в них суспільні моменти. Але передовсім він є співцем простої безпосередньої краси, як про це свідчить гарна його статуя жінки в міському барселонському парку, або незвичайно жива група дітей в садку біля одної барселонської школи.

Х. *Кларá* (I. Clará) — це каталанський Мікель Анджело, що любить монументальні різби, величезних розмірів. Проте, йому чудово вдаються малі статуетки, свого роду справжні шедеври сучасної скульптури. Нарешті, *Г. Казановас* (Enric Casanovas) вражає майже академічною чистотою своїх праць; деякі з них своєю монументальністю нагадують єгипетські скульптури.

г) Каталанське *малярство* еволюціонувало під впливом Парижу, а не Мадриду. Тому воно таке далеке від еспанського. *Пейзаж* є улюбленою його формою, що має в Каталонії першорядних представників. Напр., *Х. Вайреда* (1843—1894), чудовий кольористий маляр делікатних нюансів повітря, ніжних тонів каталанської низини, яку він мистецьки змалював у безчисленних своїх краєвидах. *Г. Галвей* (E. Galvey) та *Ю. Мір* (J. Mir) — видатні каталанські пейзажисти, з яких останній особливо радо малював буйну фльору рідного краю. Цікаво, що каталанські гори не знайшли досі свого маляра. Гори, це лише декоративний момент в каталанському малярстві.

Портрет, звичайно, також плекається в Каталонії. Найкращим маляром цього жанру є *Канала*, чудовий мистець та добрий психолог, що суверенно володіє технікою. Найоригінальнішим представником каталанського малярства був, без сумніву, покійний *І. Но-*

иель (1873—1911). Це маляр людських злиднів та «бувших людей», зглядно суспільних типів, що стоять осторонь громадської норми. Він виключно малював жебраків, циган, калік, злочинців, словом, людей, яких природа чи суспільство вивели за свої дужки. Його виставки у Парижі (в 1897 р.) мали величезний успіх. Але в Барселоні його не зрозуміли. Навіть загал пройшов байдуже біля справді геніяльних його праць, які щойно майбутність колись зреабілітує.

Не треба казати, що в Каталонії, яка свій культурний розцвіт пережила в середньовіччю, *артистичне ремісництво* все ще існує, живучи традиціями свого мистецького минулого, головню ж з доби Ренесансу. Артистичне шклярство, металообрібка, а зокрема кераміка дуже високо розвинені в сучасній Каталонії.

д) Тут згадувалося вже про те, що *релігія* все ще є дуже активним суспільним чинником у життю каталанського народу. Це — факт, який, зрештою, можна спостережати серед багатьох поневолених народів. «Релігійні почування — каже *Двельсовр* — дуже глибокі в душі каталанського народу: його історія, національна традиція повні віри. Від самих початків все життя тут немов пересякнене релігією до релігії; в наші часи цей близький зв'язок утримувався всупереч усім розкладовим чинникам. Життя промислове, сільськогосподарське, мистецтво — все має з нею інтимний контакт...» (51; 218—219). Дійсно, все цехове та корпоративне життя старої Каталонії проходило під протекторатом безчисленних святих. Ця традиція живою залишилася та утримується ще й досі. Ось чому Каталонія є клясичною країною монастирів і каплиць. Ось чому славетний монастир «*Монсерра*» (Montserrat) був одним із найголовніших осередків каталанської культури та вічно живим джерелом натхнення для каталанських поетів. В. Балагер називав себе «трубадуром Монсерра». А. Баумгартнер має рацію, коли каже, що «культ Монсерра» творить «основний акорд нової (каталанської) літератури» (45; 199). Під впливом Гумбольдта захопився ним навіть *Гете*, умістивши фінальні сцени свого «Фавста» на цій фантастично гарній горі (45; 196)*). У зв'язку з релігією в Каталонії пишню розцвіла церковна архітектура. Це відтак також країна масових релігійно-народніх свят та урочистостей. Особливо ж дуже поширений тут культ Богородиці. Не можна через це дивуватися, що каталанське духовенство та релігійні установи мали й все ще мають значний вплив на культурне життя Каталонії. Зокрема це відчувалося донедавна в шкільництві, яке еспанська держава свідомо занедбувала. Поширювався він також і на науку. У відродженню новокаталанської літератури релігійний момент був все чинником рішачого значіння. Найбільший каталанський поет Х. Вердагер був ксьондзом. Ця керуюча до певної міри роля духовенства в життю каталанського народу пояснюється між іншим також тим, що воно було в опозиції до уніфікаційних заходів кастільського католицизму, який вороже ставився

*) Пор. про це статтю: *Ot. Fischer: Goethes Montserrat — у «Prager Presse» 1932. (Beilage — Goethe № 13).*

до національних прямувань каталанського народу й за допомогою самого Ватикану намагався задушити цей рух. Каталанське духовенство мало власні чималі видавництва, просвітні організації; видавало часописи та влаштувало популярні виклади. Такими шляхами поширився його вплив серед народу. Звичайно, цей вплив не все був корисним, оскільки часто виявлявся в ролі *політичного клерикалізму* та накладав своє вузько церковне тавро на просвітню чи наукову діяльність. Проте, боротьба з ним дуже тяжка, беручи під увагу з одного боку великі його традиції в Каталонії, а з другого, без сумніву, позитивне значіння національної праці духовенства в багатьох випадках. Це одно з болючих питань, яке доведеться та яке зможе справедливо вирішити тільки *самостійна* Каталонія, визволена з лабет фанатичного та централістичного кастільського католицизму.

е) *Каталанська наука* має також стародавні традиції. Тут була мова про те, що самостійна Каталонія в часах свого культурного розцвіту дуже дбала про науковий поступ. Навіть після 1714 р., отже в добі національного занепаду, ця наукова традиція не переривалася. Навпаки, вже в другій половині XVIII ст. вона була відновлена. Тоді повстало кілька чільних каталанських наукових установ, як напр., Хірургічна Школа (в 1760 р.); Курси експериментальної математичної фізики (в 1764 р.). Першу з цих установ в 1765 р. було перетворено в Академію Практичного Лікарства; друга — в 1764 р. зреформована в Королівську Академію Природничих Наук та Мистецтва.

Особливо в царині наук точних і технічних каталанці вписали не одно видатне своє ім'я. Каталанська наука добре записана на сторінках новочасної сейсмології та метеорології. Заходами «*Манкомуніти*» Каталонія має зразкову метеорологічну службу. Тому що кастільський централізм зосереджував навіть культурні установи в Мадриді, каталанцям власними заходами доводилося засновувати музеї, бібліотеки, галереї в Барселоні. Багато зроблено каталанцями також на полі наукової видавничої діяльності. Особливо присвячувалося багато уваги науковим часописам. Майже кожна каталанська наукова установа видає свій спеціальний орган. Загальний огляд каталанської наукової праці переводила в минулому столітті: «*Cronica Cientifica*» (1878—92). Від р. 1914 і до 1924 наукова праця Каталонії була зосереджена головно в «*Институті каталанських дослідів*», в періодичнім органі якого «*Arxius*» (Архів) вийшло багато наукових публікацій, особливо ж *краєзнавчого* характеру, як напр., вичерпуючі монографії про каталанську фауну й фльору.

Тепер Каталонія має видатних представників по всіх галузях наукової праці. Особливо ж у *біології* та *фізіології* Каталонія дала дослідників світового значіння. Голова барселонської біологічної школи, проф. *Рамон Турро*, відомий дослідник фізіології голоду — це каталанський Павлов. Його праця «*Початки свідомости*», перекладена на світові мови, належить до фундаментальних джерел но-

вочасної рефлексології. Інша його монографія — «*Filosofia critica*» (1919) — це в дуже цінний вклад в каталанську філософічну літературу. Вона цікава, як рішуча критика об'єктивної метафізики й особливо філософських поглядів Декарта та Канта; ось чому ця праця дуже характерна для каталанського філософського реалізму взагалі.

Звичайно, *філологія, література, національна історія* — це упривілювані галузі каталанських наукових дослідів. «*Gramatica Catalana*» П. Фабра — може уражатися класичною та зразковою працею, особливо ж з методологічного боку. «Ідеал, до якого ми прямуємо, — з'ясовує своє завдання її автор — це не воскресення середньовічної мови, але витворення модерної мови, яка б розвинулася з нашої старої мови, колиб не було довгих століть літературного занепаду та підпорядкування її чужій мові» (51; 138).

Матеріально забезпечив працю в цій науковій ділянці Фонд *Берната Мецхе* (Bernat Metge), яким вишановано пам'ять видатного старокаталанського письменника; меценатом цієї установи є відомий каталанський політичний діяч Фр. Камбó. Під керівництвом іншого каталанського діяча Х. Естерліча цей фонд видав досі цілу низку старокаталанських класиків мови та думки. Каталанці взагалі присвячують багато уваги дослідам та з'ясуванню початків і розвитку свого національного руху. *Каталанізм*, як прояв національно-визвольних прямувань цього народу, науково, а особливо ж з історичного та соціологічного боку всебічно досліджений у всіх його дотеперішніх фазах. Цитований тут Х. Естерліч зорганізував нещодавно видавництво спеціальної «*Енциклопедії каталанізму*», яка має довершити ці каталанологічні досліді. Для інших поневолених народів ці націоналістичні видавництва каталанців можуть бути зразком для наслідування.

Не менш уваги присвячують каталанці вивченню власного каталанського права, все ще живого в цій країні, всупереч централізаторським заходам Мадриду. Каталанізм викликав незвичайний інтерес до власної юриспруденції. Повстало кілька спеціальних установ з метою наукового досліджування національного та краєвого права, як напр., барселонська «*Академія юриспруденції*», або «*Інститут правничих дослідів*» під керівництвом видатного фахівця проф. Ф. Маспона-і-Англаселя, автора програмових нарисів: «*La situació Jurídica de Catalunya*» (1918); «*El fet de la reivindicació jurídica Catalana*» (1919), а зокрема джерельної монографії «*Dret Familiar*» (Родинне право) 1907 р. (V). В цім напрямі працюють відтак барселонська каталанська «*Колегія адвокатів*» та передовсім «*Союз каталанських правників*»; заходами першої видається каталанський «*Правничий часопис*» й нещодавно (1923) вийшов зразковий «*Індекс юридичних каталанських текстів*», де з приводу кожного питання подано резюме каталанських текстів з покликом на джерела та коментарі (51; 153).

Диктатура, звичайно, негативно відбилася також і на розвитку каталанської наукової діяльності. Проте, ані цей режим не був

у стані зовсім задушити наукові прямування цього народу, що в незалежній Каталонії матимуть змогу вільного та всебічного розвитку, для чого існують тут всі передумовини та значні дотеперішні досягнення.

16. — Кожне національне питання має свій спеціальний *економічний* аспект. Має його також і питання каталанське. В історії каталано-іспанських відносин господарський момент все був дуже рішучим. Іспанія поневолювала Каталонію не лише політично, але й економічно. Напр., заборона господарсько-торговельних зносин Каталонії з Америкою, після відкриття цього континенту, спричинила занепад економічного добробуту та розвитку цієї поневоленої країни. Коли ця заборона була (наприкінці XVII ст.) скасована, Каталонія зітхнула вільніше, почала відроджуватися економічно та пробуджуватися національно. Правда, на протязі XIX ст., виявилися гострі господарські протиріччя між *промисловою* Каталонією та *сутоаграрною* Іспанією. Мадрид, щоб застрахувати себе перед *політичною* небезпекою з боку каталанського національного руху, наразі йшов на економічні компроміси з Барселоною, що охоче приймала угодова політика *Камбо* (57; 107). Так фактично каталано-іспанська проблема зводилася до індустріального протекціонізму й тарифної політики на користь Каталонії. Звідци закид *Унамуну*, що каталаянці за один тариф готові запродати свою душу. Під цим оглядом особливо слід згадати іспанську тарифну реформу з 1906 р. Це була компенсація Мадриду Барселоні за втрату ринку збуту в американських колоніях після 1898 р. в наслідок катастрофічної іспано-американської війни з приводу Куби. *Алтаміра* називає цю реформу «*тарифом голоду*» (*Arancel del hambre*), остільки однобокий її протекціонізм виснажуючим тягарем впавав на більшість іспанського населення.

Зі становища каталанського визвольного руху це, зрештою, епізодичне господарське «*каталанофільство*» було майже данайським дарунком, оскільки Каталонія мусила реваншуватися за нього політичною «*угодовщиною*» й оскільки економічна політика Мадриду була програмово *антисоціальною* та гальмувала природний розвиток робітничого руху в цій країні. Зрештою, у XX ст., сама Іспанія стає на шлях промислового розвитку. Мадрид, звичайно, починає фаворизувати молоду «іспанську» індустрію, а передовсім захищати її перед конкуренцією з боку Каталонії. Головно за часів диктатури особливо й пляново переводилася в Іспанії ця нова економічна політика (5). Цим разом вона дуже пошкодила господарські інтереси Каталонії, обмежуючи вивіз її промислових виробів, примушуючи купувати дороге іспанське збіжжя та гальмуючи торговельні її зносини з чужиною. Лише аграрна політика Іспанії коштує Каталонії річно 50 міль. пезет (55; 538).

Після цих вступних уваг можемо тепер охарактеризувати каталано-іспанські відносини з економічного боку головнішими статистичними даними.

Насамперед і для орієнтації слід нагадати, що *територіально*

Каталонія займає лише 6% загально-іспанської державної території, а *популяційно* — 11%. Густота населення в Каталонії скрізь вища за решту Іспанії: пересічно виносить 137 душ на 1 km² (у барселонській провінції навіть — 175), коли там лише — 42.

а) З боку *хліборобської продукції* Каталонія не є автаркічною країною та залежить від Іспанії; проте й під цим оглядом в деяких галузях (городництва, садівництва й спеціальних культур) вона виказує незвичайно інтенсивний розвиток. За урядовими даними «*Junta (Ради) Consultativa Económica*» при міністерстві харчування, сільсько-господарська продукція Каталонії по відношенню до загально державної (у відсотках) уявляється так: бараболі — 12,5%; оливкової олії — 21,9%; сіна — 25%; городини — 32%; вина — 45%; цибулі — 42%; овочів — 50%; мигдалів — 68% померанців — 79%; горіхів — 85% та рижу — 99,4% (55; 539). Як країна переважно гірнаста, Каталонія менш придатна для хліборобства. Але завдяки океанічному підсонню — вона має чудові терени для *овочевих* культур і садівництва та городництва взагалі (15, 123; 32, IV). Проте, саме з агрикультурного боку Каталонія займає одно з перших місць серед іспанських провінцій. Каталанський селянин не тільки фахово найбільш освічений, але переважно й найзаможніший в Іспанії. Він добре й практично ознайомлений з досягненнями модерної агротехніки та свідомо використовує їх у своєму господарстві, як на це спеціально звертає увагу Х. Маспос (51; 49—50).

Каталанський національний рух від самого початку присвятив велику увагу *просвітній та організаційній* праці серед селянства. Від 1851 р. в Каталонії пляново працює дуже впливовий «*Каталанський хліборобський Інститут ім. Св. Ізидора*», що видає власний часопис і календар; він влаштовує популярні курси та виклади для селян; має спеціальний музей, бібліотеку та хемічну лабораторію; особливу ж увагу присвячує практичній агротехніці та зоотехніці. «*Манкомуніта*» зокрема багато зробила в цім напрямі, розвинувши хліборобську акцію в цілокраєвім масштабі. «Промисловий Університет» багато присвячував уваги практичній агрономії. Проте, найбільшу заслугу з цього боку має «*Каталансько-балеарське Хліборобське Об'єднання*», що повстало в 1899 р. та фактично є центро-лею численних, дуже різноманітних спеціальних сільсько-господарських товариств та організацій, як напр., спілки виноградарів, приятелів дерева, бджолярів, птахівників, тощо. Хліборобські досягнення Каталонії кидаються у вічі, коли порівняти *промислову* Каталонію з *аграрною* Іспанією.

	Каталонія	Іспанія
Площа культивованої землі	43,6%	40%
Ліса та пасовиська	45,4%	10%
Необробл. та непродук. ґрунти	11,0%	50%

Дуже високо поставлене у Каталонії *скотарство*, що належить до традиційних та улюблених занять місцевого населення. Вартість

худоби (з птахівництвом), яку Каталонія мала в 1922 р. — таксувалася кругло у 877 міл. пезет (51; 55). Звичайно, що у Каталонії відповідно розвинена *с. г. промисловість*, особливо ж *консервування* городини та овочів, що грає значну роль в експорті цієї країни (32, IV; 5, 123) і має здебільшого кооперативний характер.

б) З господарського боку Каталонія є передовсім *промисловою* країною, хоча під цим оглядом конкурує з нею головню *Баскія*, де зосереджена еспанська важка індустрія (32; V). Каталонія для великопромислового розвитку не має власних покладів *вугілля* та *залізної руди*. Перше до певної міри компенсується використанням водної енергії для *електрофікації* місцевої промисловости. Відтак, через брак відповідної залізничної комунікації, Каталонія не могла перед світовою війною експлуатувати багатьох своїх покладів рідких вжиточних копалин. Влада «Манкомуніти» звернула спеціальну увагу на цей бік господарських можливостей Каталонії. Також і на ґрунті новочасних змагань каталанської індустрії виринає чимало конфліктів між Барселоною та Мадридом, і не лише з приводу митної чи тарифової політики державного центру, який, звичайно, менш усього рахується з господарськими потребами поодиноких своїх «окраїн». Бо, скажимо, імперіялістична *закордонна* політика, що привела до конфлікту з Північ. Амер. Сполуч. Штатами, внаслідок якої Іспанія втратила (1898 р.) рештки своїх колишніх заокеанських колоній (Філіппіни, Кубу), руйнуюче відбилася на розвитку каталанської промисловости, виробу якої головню експортувалися саме до цих колоній (55; 540). Проте, Каталонія знайшла незабаром нові ринки збуту, але мадрідська політика високих мит та безоглядного протекціонізму, з огляду на фаворизовану молоду еспанську індустрію, дошкульно пошкоджує поступ каталанської крайової індустрії, що має старі традиції, стоїть на вищій щаблі свого розвитку та вимагає інших заходів економічної політики. А передовсім Мадридіві бракувало більшого розуміння *суспільної* політики у *робітничому* питанні, яке монархічна Іспанія свідомо нехтувала й через це сприяла поширенню в Каталонії деструктивного *анархо-синдикалізму* з його культом перманентної революції, генеральних страйків, економічного терору та барикадової романтики.

Зрештою, й попри ці несприятливі обставини, каталанська індустрія у багатьох галузях досягла безсумнівних успіхів і займає чільне місце в еспанській промисловій продукції взагалі. Отже передовсім у *текстильній* індустрії, зосередженій навкруги Барселони вздовж *Льобрегату* з максимальним використанням його водної енергії. Майже 96% загально-державної еспанської текстильної промисловости припадає на Каталонію. В ній на першому місці стоїть виріб шовкових матерії (210 фабрик). Далі, йде *паперова* індустрія із 75 заводами й 3000 робітниками та річною продукцією коло 30 міл. пезет. По зв'язку з нею у Каталонії змонополізована також *видавнича* діяльність цілої Іспанії: 82% загально-державної *книжної* продукції. Через те, що Каталонія багата *лісами*, а особливо *дубовими*, тут дуже розвинені різні роди *деревляної* проми-

словости. Отже й насамперед вироби з *корку*; в цій галузі працює коло 20.000 робітників, а річна її продукція обчислюється кругло в 75 мільйонів пезет. Правда, останніми часами з Каталонією починає конкурувати на цім полі Андалузія (32; 59). Металюргічна індустрія в Каталонії дає працю 32.000 робітникам з річною продукцією у 50 мільйонів пезет. Цілий ряд промисловостей в Каталонії обслуговується *гідро-електричною* моторовою енергією; отже — *деревляна* (головно виріб меблів), *хемічна* з подивугідним, майже американським темпом розвитку: 140 миловарень, 8 заводів гліцерини, 30 свічкових, 11 шклярень, поверх 20 для виробу різних кислот; 12 для фарб; 60 для ліків; 27 для мінеральних вод, 4 цукроварні з рафінеріями, тощо. Річна продукція в цій галузі виносить 2.500.000 тон. Не треба забувати, що Каталонія це країна завбільшки з Бельгією, з населенням 2.000.000. Америка, диспонуєчи величезним континентом та маючи 120 мільйонів населення, — продукувала хеміч. виробів 18 мільйонів тон (51; 59). З інших промислових галузів слід згадати ще продукцію *цементу* та різного роду *консервів*. Каталонська індустрія, як про це згадувалося, в значній мірі *електрофікована*. В 1929 р. тут функціонувало 150 гідроцентралей, що продукували моторової енергії силою у 1.200.000 HP. Барселона є головним осередком каталонської індустрії, що відтак концентрично захоплює сусідні каталонські міста (Тарраса, Сабадель, Баладона, Матаро), приваблюючи сюди робітництво з цілої держави (звідци національні ускладнення в Каталонії на цім саме ґрунті, про що тут згадувалося вже попередю) та сприяючи *урбанізації* цього краю. В зв'язку з цим стоїть велике поширення *муниципального автономізму* в Каталонії, що відіграв таку керуючу роль в історії новочасного каталонського руху та в процесі творення модерної каталонської нації (51; I, § 2).

в) З економічного боку Каталонія найбільше характеризується своїм *торговельним* розвитком. Під цим оглядом вона має вже старі середньовічні традиції, як батьківщина торговельного права (*Consulat de mar*). Звичайно, її *географічне* положення дуже сприяло цьому. Відкриття Америки та повстання нової трансокеанської торгівлі наразі деґрадували Каталонію у цім відношенні, особливо у зв'язку з прстикаталонською економічною політикою Еспанії. Проте, на протязі XIX ст. Каталонія естільки модернізувалася та резвінулася економічно, що під цим оглядом висунулася наперед Еспанії, фактично монополізуючи її *торговельний* рух. Серед еспанських портів *Барселона* стоїть на першому місці. На Каталонію припадає — 40% імпорту та 28% експорту цілої Еспанії.

В Каталонії найсильніше пульсує торговельне життя піренейського півострову. Тут зосереджені головні торговельні підприємства. В 1927 р. Еспанія мала 4324 акційних товариств і протоколованих торговельних спілок, що диспонували сумарно капіталом 12.422.288.964 пезет. З них 1576 товариств (з капіталом — 3.962.006.255 п.) припадало на саму Барселону, а на цілу Каталонію — 1654 спілок (39%) та 28% всього капіталу. Це краще стоїть

справа з *торговельними спілками*, яких в цілій Іспанії було 1058 (капітал — 628.753.969 пез.); з них на Барселону та барселонську округу припадало — 325 спілок (капітал — 283.512.574 пез.); а на цілу Каталонію — 361 спілок (капітал — 290.500.824 пез.), себто — 44% загальноіспанського акційного капіталу. Каталонія платить також найбільше *податків*. В 1926 р. вони вносили — 19,5%, хоча населення Каталонії творить тільки 11,6% загально-державного (55; 540—41). Коли пересічний податок в Іспанії на душу населення вносить 3,84 пезети, у барселонській провінції він був майже тричі більший (9,36 пез.). Проте, підчас дебатування справи Каталонського Статуту в революційній Конституанті, про що мова далі, автономістичні змагання Каталонії поборювалися й відкидалися головню з мотивів державних фінансів та економічних інтересів Іспанії.

Але власне господарський розвиток Каталонії попри її культурний поступ, найбільше стимулюють і виправдують самостійницькі прямування каталонського народу в напрямі *національно-політичного його самоозначення*.

17. — Коли повстав *Союз Народів*, каталанці вирішили використати і цю найвищу сучасну міжнародню установу для попертя своєї національної справи, підкреслюючи таким чином *інтернаціональний* її характер. Вони подали Женевській Лізі Націй два меморандума. Перший весною 1924 р., другий влітку 1929 р. з нагоди засідання Ради С. Н. у Мадриді. Для характеристики каталонського національного руху з політичного боку обидві ці заяви незвичайно цікаві. Перший меморандум з жалем стверджує, що міжнародній захист національних меншостей не був поширений на Каталонію. Проте, каталанці апелюють до Ліги Націй, бажаючи *мирним шляхом* поладити свої національні домагання. «*Наша мета — говоритися в цій заяві — це мир; мир є також метою Союзу Народів*» (52; 55). Меморандум оскаржує відтак уряд Директорії, що безоглядно переслідував національне життя Каталонії. Після короткого нарису історії каталонського народу, ця заява констатує: «Ми не хочемо базувати сучасні домагання нашого народу ані на почесних титулах, ані на історичних прецедентах. *Каталонія зовсім не є якоюсь археологічною реліквією; вона — жива та повна самосвідомості*» (52; 59). Це твердження ілюструється відомими вже нам фактами з історії каталонського руху та покликом на засади Вілсона, як також міжнароднім значінням засади національного самоозначення. Одночасно звертається увага на те, що Іспанія визнала пакт про міжнародній захист національних меншостей та входить до Ради С. Н., на обов'язку якої лежить саме контролю за дотриманням цих гарантій. Через це отже каталанці апелюють до Ліги Націй, прохаючи її інтервенції в Іспанії на користь своєї батьківщини в тім напрямі, щоб Мадрид дотримувався щодо неї засад Женевського С. Н. у справах національних меншостей.

Другий каталонський меморандум з 1929 р. був викликаний *мадрідським* засіданням Ради С. Н., підчас якого покійний німець-

кий міністр закордонних справ *Штрезман*, говорячи про захист національних меншостей, по думці Прімо де Ривери — мав безпідставно торкнутися також *каталанської* та *баскійської* справи в Іспанії, чим подратував дуже диктатора. Каталанці використали цю нагоду, щоб знову нагадати Лізі Націй про свою справу і цим разом виступили з більш гострим оскарженням еспанської диктатури в Каталонії. «За останні роки — говорить в цій заяві — крім загального завішення виборів і заборук особистих та громадських прав, було заборонено під дуже тяжкими карами: вивішування каталанського прапору; «*Манкомуніта*» — (Адміністративна Рада в Каталонії) була розв'язана; публічне вживання каталанської мови обмежене навіть у релігійних актах; вона була заборонена у публічних та приватних школах всіх степенів; були замах на інші прояви каталанської культури; було припинено часописи; було розв'язано багато товариств, а інші захопила влада; патріоти переслідуються, караються штрафами та висилаються; понад тисячу людей заарештовано; інших було суджено та незаконно покарано військовою радою; *проте каталанський нарід витримав всі ці замахы*, не відмовившись від жадного із своїх національних домагань» (52; 67—68). В цій заяві констатується далі, що «справа каталанська все існує, хоча була дуже ускладнена» і що «каталанці жадають повернення конституційних прав скасованих Директорією»; що «Каталонія вимагає визнання своїх прав із широкими гарантіями, які забезпечили б вільний розвиток її окремішности у всіх її проявах» (52; 68); коли стже Іспанія не захоче поладити каталанської справи, то це приведе до сталих заворушень, що з огляду на географічне положення Каталонії легко могло б поглибити міжнародне значіння цього питання. Ця заява вкінці апелює до С. Н., закликаючи його до поширення міжнароднього захисту на всі національні меншості, а стже її на Каталонію. «Було б трагічним розчаруванням — такий остаточний висновок цього меморандума — для всіх, хто вірить у пацифічну місію та справедливість С. Н., якщо він все відмовлятиме у своєму протектораті каталанцям і якщо Каталонія всупереч її бажанням не знайде для своїх прав інших шляхів, крім тих, що диктуються розпукою» (52; 69—70).

18. — Каталанці не обмежилися лише своїм апелем до Союзу Народів. Вони свою справу перенесли на *міжнародній кон*, використавши для цього *жєневські щорічні конгреси національних меншостей*, з одного боку демонструючи на них свої конкретні домагання, а з другого, приймаючи живу участь у витворенню нових політичних метод для поладжування сучасних питань національних меншостей в Європі. На II жєневськїм конгресі (у 1926 р.) вони домагалися поширення міжнароднього захисту національних меншостей на *всі держави*, а стже її на *Іспанію*. На III конгресі (у 1927 р.) вони розвинули каталанську проблему дуже широко, а опрїч цього їхній делегат, *проф. Х. Естерліч* — з'ясував засади каталанського становища до проблеми національних меншостей (52; V), що відтак докладно була обґрунтована з ідеологічного боку

в розвідці іншого каталанського націолога, проф. Ф. Маспон-і-Англаселя, спеціально присвяченій цьому питанню (58).

Під цим оглядом каталанці є переконаними прихильниками Союзу Народів та міжнароднього арбітражу, рішучо відкидаючи війну як засіб до поладження спірних національних справ. «Ми хочемо — казав їхній делегат на II женецькїм конгресї — з усім нашим захопленням шукати таких юридичних формул, що змогли б дати вирішення наших питань без насильної зміни мапи Європи» (52; 65). Якщо з одного боку каталанці безоглядно критикували дотеперїшній культ абсолютного державного суверенїтету, правильно добачаючи в ньому одну з головних перепон для справедливого вирішування національних спірних справ нашого часу (25; 32—36), то з другого — вони анахронїзмом уважали сепаратизм за кожну ціну, як цїль визвольної боротьби (25; 75—76). На їхню думку лояльність політично обов'язує не лише національні меншостї по відношенню до держави, але й держави в їхньому відношенню до поневолених народів (25; 12). Правне становище національних меншостей має бути забезпечене міжнароднім гаранційним пактом, конкретний проєкт якого знаходимо в цитованїй тут працї проф. Маспон-і-Англаселя (58; 11). Головні його точки такі:

«1. Рівноправність між громадянами більшості та меншості у всьому, що стосується до захисту життя та свободи;

2. Рівноправність між ними щодо громадських і політичних прав;

3. Рівноправність щодо допущення до громадських урядів, обов'язків та відзначень;

4. Рівноправність щодо вживання рїдної мови не лише в приватному життї, але й в торговельних зносинах, в школі, в культурній та літературній працї, як і в судових трибуналах та державних установах;

5. Рівноправність у справах організації допомогових, релїгїйних або громадських установ, а також шкіл та рїзних просвітніх товариств;

6. Рівноправність щодо пропорційного розподїлу субвенцій із громадських фондів для утримання цих установ й організації;

7. Рівноправність в справі легалїзації власних святочних днів, що рїзняються від загально призначених державних свят»...

Полїтична проза Нової Європи, агресивний націоналізм, навіть серед новоповстлих після війни держав, безоглядно гасив цей неоромантичний захват каталанців. Розвиток подїй в Еспанїї, наявний розпад монархічного ладу та немимучість революції, примусив їх зв'язати каталанське питання з майбутньою Новою Еспанїєю, що мала повстати на руїнах кастільської державної гегемонїї на піренейськїм півостровї.

19. — Якщо каталанська політика від кінця минулого столїття й на протязї майже тридцяти років була під проводом Фр. Камбó, лїдера «*Lliga Regionalista*» та віртуоза угодової тактики, то від світової війни керовником її стає — полковник Франсеск Масїя

(Масіа), фундатор самостійницької партії «*Estat Català*», з якою політично співпрацюють дві інші каталанські партії (2; 162): *L'Acció Catalana*, поступово-демократична та радикально-національна (лідер проф. *Ніколау Д'Ольвер*), й «*Acció Republicana*», національно-федералістична, що прямує до перебудови Іспанії в *іберійську конфедерацію*, вільним членом якої має бути *державно-автономна* Каталонія. Її лідером є відомий каталанський діяч та вчений *Ровіра-і-Вірхілі* (67^b). Об'єднання цих трьох партій творить т. зв. «*Каталанську лівицю*» (*Esquerra catalana*), що відіграла видатну роль на передодні еспанської революції та є дуже впливовим чинником у новоіспанській Конституанті, де непохитно та безкомпромісово захищає право каталанського народу на політичне самоозначення.

Варто отже ознайомитися з її ідеологом і головним провідником, — полк. *Фр. Масією*, що став центральною постаттю каталанської визвольної боротьби в найбільш історичнім її моменті. Цікава життя та політична кар'єра цього національного провідника каталанського народу. Освіту фахову він одержав у військовій Інженерній Академії. Аж до року 1905 Масія робить блискучу військову кар'єру. 29-ти років він одержує призначення до еспанського генерального штабу та стає комендантом військових частин у Лейді. До цього часу Масія є виключно військовою людиною. Справи політичні та громадські його не цікавлять. Каталанське питання фактично для нього не існує. Він думає виключно державними категоріями. Отже — еспанськими.

Але р. 1905 сталася у Барселоні подія, що відкрила йому очі на трагічне положення каталанського народу та рішила про новий напрям його життя. Маю на думці погром 25 листопада 1905 р. редакцій двох каталанських барселонських часописів («*La Veu de Catalunya*» та «*Cu Cut*»), влаштований еспанськими старшинами місцевих військових частин. У зв'язку з цим в Каталонії було завішено конституцію та арештовано редакторів часописів, що стали жертвою цього хуліганського нападу. Мадридська преса повела демагогічну протикаталанську кампанію. Еспанська армія корпоративно стала на бік «героїв» барселонського погрому. З усіх міст всієї Іспанії вони одержували прояви співчуття та солідарности. На цілу Іспанію тільки один однісенський комендант військової округи не прилучився до цих протикаталанських маніфестацій та рішуче засудив злочинні події в Барселоні. Це був Масія. Барселонський погром повернув його власному народові. Зробив з нього фанатичного оборонця Каталонії та невтомного борця за національне визволення поневоленої Каталонії. Слушно біограф Масії *Ал. Масерас* називає цю подію в його житті — «шляхом до Дамаску» (56; III).

Так почалася політична кар'єра теперішнього президента Каталонії, що своїм прилюдним виступом з приводу барселонського інциденту одразу придбав масові симпатії каталанців і не менш гостру ненависть з боку кастильців. У політиці він усе був прихильником спільного національного фронту та на перший її плян висував ка-

таланське національне питання. Коли «Каталанське Об'єднання», викликане барселонським погромом та з рамени якого Масія був обраний до парламенту, розпалося, а в каталанській політиці запанувала знову проза дрібних концесій, Масія відійшов з мадрідського парламенту, щоб шукати інших шляхів національного визволення власного народу.

Світова війна, одним із гасел якої було самоозначення народів, мала великий вплив на *активізацію* каталанського визвольного руху. Каталанські національні діячі почали виводити свою справу за дужки еспанської державности та ставити її в інтернаціональній площі. В 1917 р. у Барселоні скликані були збори каталанських парламентарів для з'ясування та обговорення каталанської проблеми з політичного боку на тлі тодішньої загально-європейської ситуації.. Масія виступив тоді з пропозицією революційної акції, маючи на увазі самотійницькі настрої широких каталанських мас. Більшість каталанських політиків, вихованих в угодовій школі Камбо, не пішла, однак, за цією революційною пропозицією червоного полковника. Його підтримав лише М. Домінго, теперішній міністр еспанської революційної влади. Незабаром Масія мусів тікати до Франції, як політичний емігрант.

В 1919 р. каталанське муніципальне об'єднання склало проєкт політичної автономії для Каталонії (67^b; 205—26). Мадрид відкинув його, і це викликало революційний здвиг та яскраво сепаратистичні настрої в Каталонії. Масія став центральною постаттю, довкола якої зосередився цей національний активізм. Засаду самоозначення народів він інтерпретував щодо Іспанії в тім розумінню, що кожна з націй Піренейського півострову має право на політичну незалежність. Потім вони могли б об'єднатися в *іберійській* політичній спілці, звичайно, добровільно та без будь-якого примусу. Розуміється, Масія мав на думці передовсім власну батьківщину, мріючи про повне її політичне визволення. Для здійснення цієї програми він заклав політичну партію, символічно названу «Каталанська Держава» (L'Estat Català). Ця партія вела відтак національний провід у визвольній каталанській акції (56; V). Масія головну увагу звернув на організацію каталанського *національного війська*. Звичайно, Мадрид реагував на всі ці каталанські заходи репресіями, жертвами яких були прихильники масіївської організації. Через це вона перейшла на нелегальне існування. Державний переворот Пріма де Рівери, який у першу чергу був скерований проти каталанського активізму, примусив Масію з кількома іншими лідерами виїхати за кордон — до Франції.

Масія від початку диктатури в Іспанії був тої думки, що цей режим мусить бути скинений революційним шляхом. Для Каталонії це було рівнозначне з озброєним повстанням. Тому Масія зосередив головну увагу на вишколенню старшин і військових фахівців для організації та переведення цього повстання. Розуміється, каталанські емігранти весь час були в найтіснішій контакт з рідним краєм. Паризька їхня центральна кожен свій крок робила в пов-

нім порозумінню з Барселоною, де «Каталанська Держава» мала законспірованих своїх представників і куди раз-у-раз їздили емісари революційної еміграції з Франції. На р. 1926 фіксувалося озброєне повстання Каталонії, яке мали розпочати бойові відділи Масії, зосереджені по цей бік еспанського кордону.

Весь цей час каталанські самостійники інформували культурний світ про свої домагання. В 1925 р. Масія видав *маніфест* до народів цілого світу, де, переповівши трагічну історію свого народу та тяжку його неволю під еспанським ярмом, так формулював політичні його постуляти: «*Хочемо незалежної каталанської республіки, бо маємо повну свідомість відрубності Каталонії; бо така є наша воля, яку ніхто не може заперечити; бо Каталонія є здібна сама мати владу у себе та жити як сама захоче*»... (56; 40).

Цей рік підготовлялася ця каталанська змова. Вибух її був призначений на 30 жовтня 1926 р. Мобілізація була переведена. Генеральний штаб був на місці. Головні бойовики з Парижу конспіративно їхали на південь в напрямі еспанського кордону. Ця військова експедиція стала жертвою провокації чи індискреції*). Майже на кордоні батьківщини французька поліція заарештувала бойовий центр каталанських повстанців у числі 129 осіб. З них 86 було вислано одразу без суду до Бельгії, що погодилася дати каталанським революціонерам політичний притулок. Решту 43, з Масією на чолі, було відвезені до Парижу, де проти них влаштовано великий політичний процес, що закінчився засудом оскаржених каталанських самостійників на вигнання. Проте, морально він означав їхню перемогу. Каталанська справа під його впливом набула великого міжнароднього розголосу та придбала симпатії по цілому культурному світі.

Відтак Брюссель став новим осередком каталанських активістів. Туди, після паризького засуду, переїхав також Масія, коли батьківщина Вільгельма Теля відмовила йому в праві азилю. Ситуація, яка витворилася після невдачі повстання 1926 р., вимагала з'ясування дальшої тактики та ідеологічних підстав каталанської визвольної боротьби. Не менш пекучою була також справа фінансування цієї акції. Каталанці вели її за власні національні кошти. Помагала їм в Європі заокеанська їхня еміграція, головно скупчена в Аргентині та в Урагваї. Вона покрила державну позику, переведену каталанським революційним проводом, для організації повстання 1926 р. Цікаво, що ця позика була названа іменем «*Пау Клариса*», президента першої каталанської республіки з 1641 р. (56, 49; 42, 125).

Для залагодження цих справ Масія в 1928 р. їде до Південної Америки. Ця романтична його подорож як «безбатченка», на емігрантський паспорт, була справжньою Одиссеєю. Мадрид подбав про те, щоб Масію негайно після прибуття вислали з Буенос Айрес та

*) Сьогодні є відомо, що зрадив її *Річотті Гарібальді*, який добровільцем зголосився до цієї каталанської військової акції (16; 195).

Монтевідео, помимо категоричних протестів аргентинської й урагвайської громадської опінії (56; VII). Проте, у Гавані від 30. IX. до 3. X. 1928 р. відбулися установчі збори каталанського «Сепаратистичного Об'єднання» («*Separatisme Català*») під проводом Масія. Вони опрацювали дуже докладний проєкт «Провізорної Конституції Каталонської Республіки», у передмові до тексту якого яскраво маніфестується *самостійництво* Каталонії та її непохитна воля «революційним шляхом унезалежнитися від еспанської держави» (42; 227). Проєкт «*Constitució provisional*» має XXXVI відділів та 212 §§ і передбачає організацію самостійної каталанської держави до найменших подробиць (42; 227—71). Брак місця не дозволяє мені, на жаль, спеціально зупинитися на ньому. Проте, мушу згадати про той його уступ (XXXIV), що передбачає можливість майбутньої конфедерації піренейських народів. Іберійська (не еспанська) така конфедерація припускається як дальший етап політичної еволюції окремих піренейських народів після того, як вони державно осамостійняться (§ 204). Ініціативу до цього має подати краєвий парламент. Але для переведення цієї ініціативи вимагається згоди $\frac{4}{5}$ його послів. Відтак, з приводу проєкту мусить відбутися національний *референдум*. Навіть, вступаючи у конфедерацію, Каталонія залишає собі право окремого дипломатичного й консульярного представництва за кордоном. Переговори з приводу якогось конкретного проєкту конфедерації не можуть тривати довше як *шість* років. Якщо хоч одна із федеруючих держав не відповідає всім цим вимогам, то конфедераційний пакт не може бути здійснений (§§ 205—209). Цей проєкт тимчасової каталанської конституції особливо докладно з'ясовує справу національного навчання та рідної вищої культури (XXVI—XXVII), як і господарський устрій в майбутній самостійній Каталонії (XXVIII—XXX), зокрема зупиняючись на суспільнім ладі в ній (XXXI). В § 1 цієї конституції Каталонія передбачається як «держава самостійна та суверенна»; форма її влади визначається як «республіка *технічно* - демократично - репрезентативна» (42; 228). Громадське обличчя каталанської проєктованої держави найкраще характеризують кілька провідних кличів і гасел, які лунали на гаванській конференції каталанських самостійників: *За волю Каталонії! За освіту каталанців! За добробут каталанців! За суспільну згоду! За краіцу долю пролетаріату!* Також фінансовий ефект цієї подорожі Масія за океан, головно завдяки гаванській конференції, був зовсім непоганим. Каталонський визвольний фонд збагатився через це чималою квотою — 2 міл. пезет (42; 125).

Наприкінці 1928 р. Масія вернув до Європи, де його присутність була неминуха з огляду на наявний занепад диктатури в Еспанії, що стояла вже на порозі революційних подій. В лютому 1929 р. Масія видає *маніфест* до свого народу, яким реагує на спробу січневої револьти у Валенсії під проводом б. голови уряду *Санчес Гвера*. Цей маніфест є бойовим закликком і протестом проти національного та *суспільного* поневолення Каталонії. Масія згори

перестерігає, що *політичне* визволення Каталонії без *соціального* розкріпачення працюючого її населення «не буде варте ані одної краплі крові пролитої за неї». В справі федералізму цей маніфест стоїть на попереду з'ясуванням становищі гаванського проєкту каталанської конституції (56; 56).

Каталанський революційний провід та його осередок у Брюсселю був у постійному контакті з краєм. В грудні 1930 р., після невдалого військового повстання в Хака (Жаса), Масія на авті промайнував через усю заборонену Францію та несподіванно виринув у Барселоні. Еспанський «старий лад» остільки вже був захитаний, що його не арештовано, хоча він не ховався, але під ескортою відставлено до кордону. Масія отже знову вернувся до Бельгії. Але цим разом не надовго. Демісія Пріма-де-Рівери в січні 1931 р. і напів-ліберальний режим його наступника ген. Беренгера, дозволили йому тріюмфальний поворот до рідного краю. Еспанська монархія була вже в агонії. Наближався час визволення поневоленої Каталонії... (116^a).

20. — Вихідною точкою еспанської революції був т. зв. *Сан-Себастьянський пакт* (El pacto de San-Sebastián). Так називається історичний акт, що є вислідом політичних нарад (у серпні 1930 р.) еспанської республіканської опозиції, в яких брали активну участь офіційні представники каталанської лівниці та самостійницького об'єднання Масії (42; XV). Від цих сходів у Сан-Себастьяні датується народження другої еспанської республіки. Нас цей «пакт» цікавить лише по зв'язку передовсім з каталанським питанням, а відтак — оскільки він мав безсумнівний вплив на національно-визвольну політику деяких інших поневолених еспанських народів і країн після вибуху травневої революції в Еспанії.

На цих історичних нарадах живо дебатовалося питання майбутніх каталано-еспанських взаємин. Вишукувалися належно гнучкі форми державної конструкції Нової Еспанії в такому напрямі, щоб вони могли задовольнити національно-політичні домагання Каталонії. Одночасно це мало бути зразком і для полагодження інших національно- та краю-*регіональних* проблем у проєктованій еспанській республіці (головно Баскії та Галісії). Щодо Каталонії, то засадничо було визнане їй «повне право» (*perfecto derecho*) на «політичні свободи» (42; 146). Правда, істота та межі цього самоозначення різно розуміли каталанці та представники державного центру. Для перших це означало «відродження державної окремішності Каталонії, незалежно від Еспанії та без іншого зв'язку, крім того, що виникає із потреб життя» (42; 144). Каталанська «*La Publicitat*» інтерпретувала цей пакт як згоду на «вирішення каталанського питання в дусі засади *самоозначення* (Підкр. ор. *B.*), конкретно втіленого в статуті та безпосередньо в конституції, запропонованої вільно населенням Каталонії» (42; 144, 147). Видатний каталанський націолог *А. Ровіра-й-Вірхілі* дав таке роз'яснення сен-себастьянського пакту з каталанського становища; це, мовляв, добра воля Каталонії на порозуміння з Мадридом, а зовсім не згода на

нове поневолення її з боку республіканської Іспанії. Конкретно це значить, що мадрідська Конституанта — не може *однобоко* вирішити справу каталанського державного Статуту без згоди, або навіть *проти* волі Каталонії, яка в цім випадку мала б вільну руку щодо дальшого свого поступовання (67; 31—32). Зовсім інакше розуміє цей пакт друга сторона, себто тодішня еспанська республіканська опозиція. Для неї цей акт був «неминучим злом», тактичним компромісом для забезпечення мадрідського державного центру перед загрозою політичного сепаратизму з боку Каталонії. Вона погоджувалася, правда, на *автономію* Каталонії, але політично визначену й *обмежену* волею майбутніх всеіспанських Установчих Зборів, на розгляд яких має бути предложений проєкт Каталанського Статуту.

Звичайно, що інші еспанські «окраїни» також були дуже зацікавлені Сан-себастьянським пактом. Передовсім це доводиться сказати про *Баскію*, преса якої живо реагувала та коментувала його засадничі позиції щодо каталанського питання. «*La Voz de Guipúzcoa*» писала, напр., що «таке саме право, яке буде признане Каталонії, мусить бути признане також іншим провінціям (*regiones*), що мають свідомість власної окремішности та бажають ствердити її шляхом автономії»... (42; 151). Назагал, іногородці уявляли собі майбутню Нову Іспанію, як *конфедерацію* «іберійських народів» (*nacionalidades ibéricas*). Їхні представники домагалися для «Галісії та Баскії аналогічного пакту» й навіть закидали каталанцям егоїзм, добачаючи його в тім, що делегати Каталонії вели переговори виключно з приводу своєї національної справи (42; 151). Цім список можливих претендентів до цього пакту ще не вичерпувався. Аджеж слід було сподіватися подібних заяв з боку Валенсії, Андалузії, Арагонії, чи навіть Мурсії або Екстрамадури. Зовсім інший погляд мали й мають на цю справу представники новоеспанського республіканізму. Їхнім ідеалом є *республіканська Франція* з її державною девізою: «*une et indivisible*». В останнім розділі цього нарису ми побачимо, як виявляється це модерне еспанське «єдінонеделімство», що мріє про гегемонію Мадрида у Новій Іспанії та цілковито відкидає думку про «іберійську конфедерацію».

Звичайно, що на цім ґрунті неминучі були непорозуміння між Барселеною та Мадридом після революції. Ще гостріші конфлікти виринають між державним центром і національною Баскією, яка рішучо бореться за своє самозначення. Під цім оглядом Сан-себастьянський пакт скорше ускладнює, ніж полегчує вирішення національних проблем, перед якими опинилася Нова Іспанія на порозі своєї республіканської ери.

21. — Політичне *intermezzo* між диктатурою та революцією принесло деякі національні полегкості для Каталонії. Каталанці використали цю ситуацію. Угодовці востаннє намагалися порозумітися з агонізуючим старим режимом: активісти готувалися до рішучого виступу під республіканським прапором. В червні 1930 р. було закладено в Барселоні спеціальний комітет, до якого увійшли пред-

ставники всіх каталанських партій та угруповань. Завданням його було складення проекту регіонального Статуту для Каталонії. Влада ген. Беренгера була млява, а зрештою саботувала громадську опінію. Пропоновані нею *Cortes* без прав конститuantи незадовольняли вже нікого. Вони наперед були збойкотовані. Це примусило ген-Беренгера до демісії (14 лютого 1931 р.). Його наступник, адмірал *Азар*, порозумівся з каталанськими угодовцями, які дістали в його кабінеті двох представників. Остання монархічна влада приобіцяла Каталонії за цю підтримку краю автономію. Але вона не мала вже часу на переведення своєї програми. Республіканські виследи муніципальних виборів в Іспанії 12 квітня 1931 р. фактично зліквідували монархічний лад у цій державі. 15 квітня Альфонс XIII. абдикував. В історії каталанського питання розпочалася нова фаза (55; 548—49).

Маючи сумний досвід з 1873 р.*), Каталонія цим разом вищередила Мадрид. Каталанська республіка була проголошена 14 квітня 1931 р. на сім чи вісім годин *скорше*, ніж це сталося в Мадриді (42; 157). Від імені тимчасового каталанського уряду (*«Diputació provisional de la Generalitat de Catalunya»*) Фр. Масія відчитав з балкону історичного палацу каталанської крайової влади маніфест, де на вступні було сказано: «Каталанці! Інтерпретуючи почування та бажання народу, які він виявив своїм голосуванням, проголошую Каталанську Республіку як інтегральну державу Іберійської Федерації»... Кінцевий уступ цього Універсалу звучав так: «Для Каталонії, для інших братських народів Іспанії, для братства усіх людей та всіх народів, каталанці, зумійте бути гідними Каталонії!» (42; 158—59).

З огляду на Сан-себастьянський пакт мадрідська революційна влада визнала тоді автономію Каталонії, здобуту *via facti*. Каталанці, як практичний нарід, негайно приступили до будування своєї державности, скріплюючи скріз свої національні позиції та організуючи пляново молоде своє державне життя. В цій праці вони себе виявили як справжні демократи та безсумнівні республіканці, раз-у-раз відкликуючись до волі народу. На протязі перших кількох місяців у Каталонії аж тричі переведений був *de facto* національний плебесцит і все майже зі 100% вислідом на користь своєї молодій держави. В травні відбулися вибори до крайового представництва, що однодушно апробувало національну політику Фр. Масії. Ще цікавішими були наслідки виборів до еспанської Конститuantи (*Cortes Constituyentes*) 27 червня 1931 р. Із 48 представників, обра-

*) В 1873 р., коли проголошена була перша еспанська республіка, каталанці хотувалися до проголошення своєї держави (*l'Estat Català*), уявляючи собі республіканську Іспанію, як федеративне об'єднання піренейських народів та країн. 8 березня 1873 р. вночі ця постановка була прийнята барселонським крайовим представництвом. 9 березня мала бути прилюдно проголошена самостійність Каталонії. Але по телеграфу *Пі-й-Маргаль* прохав з Мадриду зачекати з цим актом до скликання всеіспанської конститuantи. Незабаром розрухи в Іспанії поховали молоду республіку. Через це формально не була проголошена проєктвана «Каталанська держава» (67^b, 89—95; 30^a, I—V).

них у Каталонії, 47 пройшли по каталанському всенаціональному списку й тільки 1 мандат принав еспанськофільському кандидату (55; 564—65).

14 липня провізорна каталанська влада оголосила прилюдно проєкт «Каталанського Статуту». В передмові до нього зазначено, що ідеологічно він базується на праві народів на самоозначення. Відтак висловлено було побажання, щоб Нова Іспанія мала таку державно-політичну структуру, яка б уможливила конфедерацію між усіма еспанськими народами. Здійснювати її треба ступнево, шляхом уконститування окремих автономних держав на підставі своїх краєвих Статутів. У вступі цей проєкт висловлюється проти мілітаризму та за всесвітній мир; конкретно ж проти того, щоб каталанські громадяне відбували військову службу поза межами батьківщини (42; 197—199). Проєкт «К. С.» (Estatut Catalán) є поділений на 8 частин та має 52 §§. Він поширюється не на всю етнографічну територію Каталонії, але тільки на чотири провінції (Барселона, Хірона, Лейда та Таррагона), колишнього барселонського князівства*).

Цей проєкт по суті є самостійницький, правда, в модерному розумінню держави та державного зверхництва (67^b). «Каталонія є автономною державою в лоні еспанської республіки» — каже його § 1, що викликав такі бурхливі дебати в Мадриді. Урядовою її мовою, звичайно, проєктувалася каталанська (§ 5), хоча права еспанської були належно забезпечені. Взагалі ж проєкт цей докладно розмежував компетенцію краєвої та центральної влади, передбачаючи добу переходову (ч. VIII), можливі конфлікти між Барелоною й Мадридом та способи як їх полагодити*). Фактично цей каталанський статут цілковито забезпечує державну автономію Каталонії, не пориваючи, прсте, політичного її зв'язку з Іспанією. При практичній вдачі каталанців він гарантує формально-правні передумовини для збудування ними своєї державности. Назагал цей Статут мало чим різниться від того проєкту автономії Каталонії з 1918—19 р. р., про який тут була вже мова. В сернії, з приводу проєкту К. С., переведено було всенаціональній плебесцит, підчас якого Каталонія потрете після революції стихійно та однодушно висловила за своє національне самоозначення. В цім голосуванні

*) Каталанці є дуже практичні політики, щоб відразу висувати свою *соборницьку* програму та через це ускладнювати своє й так дуже складне питання. Здійснення своїх «панкаталанських», себто соборницьких домагань каталанці свідомо покинно відкладають на другий план й це не лише з огляду на Мадрид, але маючи на увазі також історичний та краєвий *партикуляризм* деяких частин Великої Каталонії, як, напр., *Валенсії* або Балеарських островів (22; 169). Проєкт «К. С.» передбачав справу всекаталанського об'єднання (§ 4), але вирішення її обумовлює спеціальними вимогами: згоди $\frac{3}{4}$ муніцип. урядів даної території, далі, плебесциту всього її населення. Крім цього, ствердження відповідної постанови як барселонським, так і мадрідським парламентом» (42; 199—200).

*) Цікаво, що засади цього каталанського статуту «майже покриваються з засадами Статуту для Східньої Галичини, виробленого Комісією для польських справ Мирової Конференції»... (115ⁱ) та ухваленого Найвищою Радою 20/XI 1920 р.

поперше брало участь також жіноцтво. Відтак голова каталанської провізорної влади відвіз цей проєкт до Мадриду, де, згідно з Сансебастьянським пактом, він був постановлений на розгляд Установчих Зборів. Покидаючи Барселону, Масія виголосив урочисту промову, в якій між іншим підкреслив: «Тепер ми вільні. Жадна сила не зможе стати поперек волі каталанського народу. Сьогодні ми розпочинаємо нове життя. Коли Статут увійде в життя, ми правитимемо собою по нашій вподобі, а Каталонія займе своє місце серед культурних народів» (115ⁱ).

22. — В дійсності шлях, яким мусить пройти проєкт К. С. у столиці Іспанії довший та складніший, ніж як його собі уявляв фактичний президент Каталонії. Революційний Мадрид, пересякнений державницьким унітаризмом, не хоче знати жадної «іберійської конфедерації». Каталанці мусили першу свою битву вибороти в Установчих Зборах на фронті еспанської Конституції». Завдяки особистій інтервенції тодішнього голови революційного уряду, *Алкали Замери*, в тексті еспанської конституції були спеціально передбачені та зафіксовані автономні права «окраїн», а передовсім Каталонії, правда, з великими застереженнями (42; 175). З цього боку найважливішим є 15 арт. цієї конституції, ухвалений 27 вересня 1931 року після цілонічного дуже бурхливого засідання Cortes Constituyentes. Ця стаття точно визначає компетенцію державного центру та автономної провінції, а саме так, що законодавча влада належить еспанській державі, а виконавча — Каталонії, зглядно іншій автономній країні; арт. 16 конституції трактує про справи, які підлягають компетенції як центральної, так і крайової влади; арт. 48, що торкається навчання й шкільництва, допускає крайові мови в іншонаціональних школах Іспанії, конкретно в Каталонії. В університетській справі вона признає право «окраїн» на свій національний університет поруч з державним. Звичайно, проти цих «концесій» каталанцям рішучо виступали відомі еспанські опозиціонери, як Унамуно та Санчез-Роман, вбачаючи в них замах на культурну й національну єдність Іспанії (20^c; 42, XVII). Мадридські Установчі Збори передали проєкт Катал. Статуту у спеціальну комісію, де його з ґрунту переробили та пристосували до провідних засад і духу нової еспанської конституції. Щойно, як проєкт цієї комісії, він у травні 1932 р. дебатувався *en bloc* в Конституанті та після незвичайно палких дебат, був ухвалений до постановного розгляду, правда, більшістю лише каталанських голосів, на що відтак ремствувала еспанська преса. Цей проєкт інакше дефінює правне положення Каталонії, а саме: «Каталонія — каже його 1 § — є автономним *regionom* (не державою. *B.*) еспанської республіки». Змінений в ньому відтак § 5 про урядову мову в Каталонії. Проєкт комісії офіційними мовами Каталонії визнає як каталанську, так і еспанську (115^a; 115^j). Мабуть ніколи мадрідські Cortes не чули стільки знаменитих та історичних промов, як під час цієї дебати з приводу автономної Каталонії (115^d). Найбільш цікавим доводиться визнати виступ Голови уряду *Азани* 27. V.

1932 р. на захист цього урядового проєкту. Азаня боронив його як еспанський патріот, але не централіст. Навпаки, він дав належну одсіч тим фанатичним унітаристам, які є більші еспанофіли, ніж це корисно Еспанії. В історичній ретроспективі він скритикував еспанське «єдїнонедєлімство». На його думку, воно продукт династїї та корони, а не Кастилії, яка також боролася проти еспанських королів за свої краєві «fuegos». Промова голови уряду (115^b) зробила гарне вражіння на каталанців, але дуже обурило еспанських «єдїнонедєлімців». Пресова їхня трибуна «*La Libertad*» зареагувала на неї спеціальною статтею «*Сумна промова Азанї*» (115^c), називаючи її *жалогїдною* та нагадаючи французьку республіканську девїзу «une et indivisible», як зразок для нової Еспанії. Дуже бурхливо дебатовалися відтак перші два параграфи урядового проєкту Каталанського Статуту, заки був ухвалений остаточний їх текст. Перший його артикул було прийнято 10 червня 1932 р. (172 голосами проти 12) у такій редакції: «Каталонія уконституовується як автономний регіон еспанської держави на підставі конституції та цього Статуту. Її репрезентативним тілом є краєва влада (la Generalitat), а її територія обіймає провінції: барселонську, херонську, лерідську та таррагонську» (115^e). Друга стаття цього статуту, яка торкалася урядової мови автономної Каталонії, була об'єктом не лише пристрасних дебат в Конституанті, але й живих полемік у пресі та масових протестів еспанської громадської думки. Багато найріжнманїтніших товариств та організацій не лише в Еспанії, але і серед еспанської заокеанської еміграції рішучо протестувало проти обмеження прав державної мови в автономній Каталонії, а передовсім проти каталанізації шкільництва й зокрема барселонського університету. Для еспанських державників-унїтаристів це є щось зовсім незрозуміле, просто «*трансцендентальна річ*», по вислову деяких часописів. Ось істотна частина цього параграфу: «Як каталанська, так і еспанська мова є урядовою мовою Каталонії. Для офіційних зносин Каталонії з рештою Еспанії та для зносин державних установ з Каталонією — офіційною мовою є *еспанська*»... (115^g). З дальшого тексту цього параграфу видно, що автономна Каталонія урядово має бути країною *двомовною* та що права державної мови в нїй всебічно забезпечені. Все урядове листування має перекладатися на еспанську мову. Проте, для Мадрїду цього замало, а для Барселони забагато. Через це однаково критикує цей параграф як еспанська, так і каталанська преса. Але каталанці практичні політики. Вони не звертають уваги на *форму*, але на *суть*; їх менше обходять *назва* річей, ніж *річі* самі (67^b; 97). Вони чудово знають, що Статут, який вийде із Установчих Зборів, не є *їхнім*. Це виразно констатує барселонська «*La Publicitat*». Проте, Масїя годиться на все, що дає Каталонії *формальну* підставу для *фактичного* продовження державної її праці. Аджеж перед 20 роками Каталонія з кущим параграфом про краєву автономію збудувала свою знамениту «*Mancomunitat*», яка серед мало сприятливих обставин промостила шлях до теперїшнього її державного автономїзму. Також тепер після

революції Каталонія горячково кладе та зміцнює підвалини своєї державности, раз-у-раз ставлючи Мадрид перед той чи інший доконаний політичний факт. В Конституанті вона має чудово дисципліноване своє представництво, що безкомпромісово захищає та відстоює національні права й домагання свого народу. Каталонія стоїть отже на порозі своєї *фактичної* перемоги. Вона знає, що це найпевніший шлях до *формальної* перемоги, а не навпаки. Цим власне каталанський визвольний рух є дуже своєрідним та заслуговує уваги з боку всіх поневолених народів, а передовсім *українського*; аджеж між долею обох цих народів є багато спільного, не лише в минулому, але й в сучасному, безліч прикладів чого можна знайти на попередніх сторінках цього нарису... Цікаво, що українці торік привітали повстання каталанської республіки (укр. парламент. представництво у варшавськiм соймі та закордонне представництво У. П. С. Р. з Праги). В подяці на це друге привітання, Масія підкреслив, що їхнім ідеалом є Каталонія не лише *політично вільна*, але й *суспільно справедлива*; ця відповідь яскраво характеризує істоту каталанських національно-визвольних змагань.

23. — Широкій загал майже нічого не знає про *басків*, цей архаїчний та дуже своєрідний нарід, що від найдавніших часів живе по обох боках Піренеїв. Звичайно його уважають якоюсь етнографічною дивовижністю. В уяві українською читача баски можливо нагадуватимуть *гуцулів*. Сучасна *Баскія* — це країна, де немов в етнографічним музею заховалися різні старобулі звичаї, особливо ж надмірний культ *мертвих*, та велика пошана до могил і цвинтаря, що, без сумніву, мало значний вплив на громадське життя басків, зв'язуючи їх нерозлучно з піренейською батьківщиною та скріплюючи їхній стихійний патріотизм.

а) Походження басків з наукового боку все ще не є досі остаточно з'ясовано. Зокрема, баскійська мова є спірним і невирішеним питанням сучасної лінгвістики (92; 80). «Баскійська мова — каже *Мадаріяга* — є таємницею історії та філології (22; 170). З цього приводу існують різноманітні та здебільшого зовсім суперечні гіпотези (26; 53). Сучасну баскійську мову одні виводять від старо-іберійської; інші порівнюють з берберською в Африці; з індіанськими в Америці; з кхартвельською (себто, грузинською) на Кавказі, не кажучи вже про спроби зв'язати її з мовою етрусською, що так само є мало з'ясована*). Ця мовна окремішність, без сумніву, захищала басків перед небезпекою масового винародовлення. Самі баски називають себе — «*Euskaldúnak*», свою мову — «*euskera*», а свою країну — «*Euskertia*». Новітня соборницька назва «*Euzkadi*», запропонована лідером ново-баскійського національного руху *Араном Гоїрою*, щойно останніми часами набуває загального визнання (102, 149; 21, 160). Поруч з каталанським, баскійське питання належить до найактуальніших проблем як старої, так і нової Іспанії.

*) В новітній розвідці *Фр. фон-ден-Вельдена* стверджується приналежність баскійської мови до *африканських* (100).

Евскарія — це, без сумніву, одна з найкультурніших провінцій Іспанії, що признають також і іспанські дослідники. *Віляескуза*, характеризуючи, напр., баскійську провінцію Біскаю, каже: «Порядні, інтелігентні та роботящі баски відзначаються своєю загально-відомою культурою, своєю любов'ю до науки, своїм культом рідного краю, своїх звичаїв і традицій; а крім цього ще й тим, чому справді можна їм позаздрити — рівнем, якого досягла серед них загальна освіта; рідко можна тут зустріти хочаб *наймита* (Підкр. ор. *В.*), що не вмів би читати та писати; школи існують навіть і в найдалі захованих хуторах» (37; 363). Підкреслює це також *Пі-і-Маргаль*, що взагалі з великим признанням пише про визвольні змагання басків і про їхні культурні та господарські досягнення (30; 275—76; X, XIV).

б) Історія басків дуже драматична і не без авантурничої романтики, навіть на протязі минулого століття. Хто вони й звідки та коли прийшли до теперішньої своєї батьківщини, цього вони самі не знають, хоча дуже пишаються своєю архаїчністю та уважають себе найстаршим європейським народом (103; 11). Баски змандрували чималій шмат світу, заки опинилися на Піренеях; про це свідчать числені географічні та топографічні назви, які вони залишили по дорозі (14; 1). На думку Аріна, *міграція* взагалі є одним із провідних мотивів баскійської історії (87; 25, 36)*

Історія басків мозаїкою переплелася з історією сусідніх народів і країн (головно Франції та Іспанії), заховуючи, проте, скрізь свою яскраву відрубність. Арін порівнює її з Родою, що й посеред Женевського озера заховує свою окремішність (87; 25). Баски — великі патріоти та самостійники. «Кожен свідомий баск — каже Арін — носить свою батьківщину в собі; він нею пересякнений та, немов в неї одягнений; він носить її в своїй душі»... (87; 11). Цей стихійний патріотизм допоміг їм заховати національну соборність всупереч всім замахам на неї з боку історії. «Роз'єднані, раз-у-раз пошматовані баскійські країни непорушно заховували свою моральну соборність, захищаючи одночасно свої *fueros* (самоуправу), які забезпечували їм певну незалежність; горді її мешканці ніколи не принижувалися перед переможцем: не були кріпаками й не визнавали фактичної васальної залежності»... (103; 12). Сім баскійських провінцій завжди відчували свою національну єдність, як про це свідчить означення їх у рідній мові: «*Zazriak bat*» = сім в одному (103; 12).

Баски на протязі цілої своєї історії боролися проти зазіхань ворогів на їхню самостійність. Здебільшого їм це вдавалося. Непереможні римські легіони уперше капітулювали перед басками. Цезарський Рим визнав їхню автономію в Аквітанії на побережжю Ебра. «Це був початок тої ери свободи, — каже Арін, — яка ще

*) Також у повітній добі баски мають численну свою *еміграцію* за океаном (головно в Аргентині та в Уругваї). Вона національно свідома, добре зорганізована, здебільшого заможна та матеріяльно підтримує визвольні змагання рідного краю (103; 34).

більше підбадьорила їхні прямування та підсилила гордість їхньої владі»... (87; 41—42).

Гори та рідна мова були природним заборолом басків у часах лихоліття. В горах вони ховалися в добах історичних хуртовин (4; 223). Мовою, немов хінським муром, боронилися проти небезпеки винародовлення. Громадський їхній устрій непохитно стояв на міцній родинній системі, т. зв. «*ечеляр*» (*etchelar*), де голова родини користувався незаперечним авторитетом, якній, проте, забезпечував повну особисту волю кожного та виключав будь-яку неволю (102). Небагато є народів, що могли б похвалитися такими старими родоводами, як баски. *Arip* згадує, що йому довелося зустрінути одну баскійську родину, яка документально веде свій родовід від 915 р. (87; 175). Баск, цей вічний мандрівник, ніколи не був *безбатченком*. Він знав, що там десь у Піренеях є хата, куди він завжди міг повернутись, аби спочити на віки вічні в рідній землі, на ріднім цвинтарю.

в) На цій родинній основі розвинувся *громадський устрій* басків: їхня первісна та традиційна *демократія*, непримиримо ворожа до централізму, пересякнена стихійним самостійництвом. З цього боку незвичайно цікавою є старобаскійська республіка *Бастан* (*Bastán*), яка об'єднувала 14 сільських громад у долині цієї самої назви, недалеко від теперішнього еспано-французького кордону в провінції Наварра (103; 188, 272—273). Коли римляне прийшли сюди уперше, то були дуже здивовані, побачивши тут громадський устрій, що так нагадував їхній форальний лад, хоча повстав зовсім незалежно. «Тут їм не довелося нічого змінювати, бо вони тут знайшли немов себе самих»... (87; 149). Це було республіканське об'єднання 14 баскійських громад, яким вдалося практичною здійснити засади суспільного комунізму, про що свідчить, між іншим, сама його назва. *Бастан* походить з баскійського *baz-nat*, що означає «*будьте об'єднані*» (102^b, 336; 87, 149). З цього Бастану розвинувся згодом баскійський автономізм. Ця долина стала батьківщиною «*fueros*», себто краевого автономізму в Наваррі та в інших баскійських провінціях» (87; 155). В кожному разі Бастан можна вважати *одною* з найстарших форм та проявів європейської демократії взагалі (89). Дух незалежності та самостійництва є одною з найтипівіших ознак національної владі басків (30; 251). Особливо ж по відношенню до монархів та династій баски рішучо боронили свої політичні права. Коли внук Людвіка XIV хотів накинути свою владу баскійським країнам по цей бік Піреней, баски гордо заявили йому: «Пригадайте собі, Ваша Величність, що серед нас король є лише тим, що з нього зробить громада» (87; 197). Мадридський унітаризм марно намагався подужати цей політичний демократизм і національне самостійництво басків.

Історичні та географічні обставини не сприяли баскам. Їх соборницький ідеал національного об'єднання фактично ніколи не був здійснений. Політично вони все були пошматовані. Кожна провінція та країна мала свою власну політичну історію. З них На-

варра, як сумежна країна між Еспанією та Францією, відіграла аж до недавнього часу видатну політичну роль та найдовше заховала свої «fuegos». Боротьба на двох фронтах одночасно (проти Еспанії та Франції) виповнює зміст національної історії басків на протязі останніх століть. Державний кордон між Еспанією та Францією, що почав фіксуватися у XVI та XVII ст., проходив по живому тілу баскійського народу, роздвоюючи його політичне життя.

г) Велика французька революція руйнуюче відбилася на басках по цей бік Піренейів. Революційний Париж не зрозумів природного демократизму цього народу та розпочав безоглядну кампанію проти його краєвого автономізму во ім'я державного унітаризму; він масово виганяв з рідних осель непокірних цих традиціоналістів, кидаючи так їх на шлях політичної реакції (103; 29). Це був початок національного занепаду французьких басків, єдиним порятунком для яких відтак була масова еміграція за океан, до південної Америки (87; 238—39). Проте, французьки баски не занепади остаточно з національного боку. Статистика нараховує ще 200.000 баскійського населення по цей бік Піренейів (33; 160). Воно живе у трьох провінціях (*Le Labourd, La Basse-Navarre, La Soule*), що творять циспіренейську частину історичної та соборної Баскії (103; 16—17). Правда, серед французьких басків покищо не видно політичних прямувань. *Г. Берновіль* певний, що з цього боку не може мати на них вплив визвольна боротьба еспанських земляків (77; 99). Проте, не підлягає жадному сумніву, що національне відродження басків в Еспанії знаходить відгомін у французькій Баскії, виявом чого є її *культурний регіоналізм*. З одного боку він має на меті збереження баскійської старовини та живих проявів баскійського національного побуту. Під цим оглядом дуже цікавим є *Баскійський Національний Музей* в Байоні та баскознавчий часопис «*Euscalduna*», що виходить у цім місті від 1889 р. (103; 103—104; 94). З другого боку — цей регіоналізм має також мистецько-літературні аспірації, сприяючи розвитку *баскійської школи* у французьким регіоналістичним письменстві. Баски, як і флямандці, мають чимало своїх Гоголів. Франції вони дали, крім покійного талановитого письменника *Туле* (Toulet), оригінального поета *Фр. Жамма* (Fr. Jammes) та *Синь д'Орте* (Cygne d'Orthes). Найвидатнішим представником баскійської школи вважається великий майстер екзотичного роману — *Л. Лоті*, що чудово змалював баскійське життя й побут у своєму — «*Ramuntcho*» (31; 190).

Національне пробудження французьких басків датується з кінця XIX ст. Одним із перших його проявів був «*Конгрес баскійської традиції*» в 1899 р. у Сен-Жан-де-Люз, звіт про який є цінним націоналістичним причинком до ознайомлення з цим оригінальним народом. В 1902 р. відбувся з'їзд баскофілів з метою знайти засоби на захист рідної мови — «*euscara*» (31; 190—91). Культурні надбання еспанських басків, звичайно, дуже підтримали ці змагання їхніх французьких земляків. Сприяє цьому загальний національний здви́г поневолених народів після війни. Осередком французьких

басків в *Байона*, де від 1921 р. почав виходити баскійський часопис: «*Gure Herria*», що хоче будити приспану їхню національну свідомість. Успіх визвольної боротьби басків по той бік Піренеїв, безумовно, матиме вплив на поширення баскійського руху у Франції.

г) Мусимо бодай побіжно ознайомитися з *країною*, яку заселяють баски, а попереду з'ясувати скільки їх є. Нас тут обходить головно *іспанська* Баскія, де зосереджена національно-визвольна боротьба цього народу, якого «національне почуття... є виїмково глибоке та динамічне» (77; 97). Сучасна *етнографічна* та мовна Баскія значно менша за давнішу історичну.

Територіально це мала країна. Іспанська частина Баскії займає площу 17.482 km^2 (30; 274). Адміністративно вона поділена на чотири провінції: *Alava*, *Guipúzcoa*, *Navarra* і *Vizcaya* (вимовляється Біская), що мають понад мільйон населення. Малі баскійські національно-мовні «енклави» є в сумежних провінціях. Скільки басків є взагалі? Точну відповідь на це тяжко дати. По даним мовної статистики басколога *Л. Л. Бонапарта* (з 1872 р.) в Іспанії було 660.000, а у Франції — 140.000 басків. *Ляконб* вважає, що й тепер слід дотримуватися цієї круглої цифри — 800.000, хоч у дійсності, на його думку, басків, знаючих рідну мову, буде вже менше (92; 319—320). *Рудеско* наводить новітню статистику баскійського населення (з 1920 р.): в Іспанії — 465.000; натомість, у Франції — 200.000 душ (30; 159—160). Очевидно, ця статистика має на увазі баскійських *монолотів*, себто таких басків, що, крім рідної, не знають іншої мови. Самі баски вважають своїм все населення чотирьох попереду наведених іспанських провінцій, яке в 1920 р. числило загалом *1.122.345 душ* (75; 549, 536). Не буде великою помилкою припустити, що кругло існує *1 міль.* басків, з чого на Іспанію припадає $\frac{4}{5}$, а на Францію — $\frac{1}{5}$ (92). Таке припущення стверджує саме переведений плебесцит з приводу баскійського Статуту, про що мова далі. (Пор. мапу IV 6).

Як нарід недержавний та політично поневолений, баски є прикладом нації «*фрагменту*», себто, *суспільно* аж до ХХ ст. нерозвиненого вповні. *En masse* — це нація *селянська*. Але через те, що іспанська Баскія країна дуже *промислова* та з великими *торговельними можливостями*, вже розпочався природний процес націоналізації баскійських міст, головню ж модерної баскійської столиці — *Більбао*. Баски є саме в стадії свого перетворення в модерну націю. Молода баскійська інтелігенція масово вертає до рідної мови, яка на протязі останніх кількох десятків років формується з літературного боку її стає органом культурного життя цього народу. Тут згадувалося вже про те, що баски є одним з найбільш культурних елементів у сучасній Іспанії й це не лише щодо загальної грамотности, але й щодо свого *господарського* поступу. Баскійські провінції Іспанії стоять на дуже високім щаблі *агрικультурного* розвитку. Завдяки своїм природним багатствам вони мають провід в *індустрії*. Тут зосереджена іспанська важка промисловість, відтак муніційна, державні кораблярні та доки (22; 173). Баскійська

промисловість, як й каталанська у великій мірі *електрофіковані* шляхом використання місцевого «білого вугля» Звичайно, в еспанській Баскії дуже поширена *сіл. госп.* промисловість. Крім цього, це країна великого *торговельного* розвитку: Більбао, як порт, конкурує з Барселоною та висовується на перше місце в Іспанії (4; 220). Баски є також знаменитими *фінансистами*. Дуже високо у них розвинена справа банкова та грошові установи взагалі. Баскія — це один із головних осередків фінансового капіталу Іспанії (37; 32; 103, 21—24; 4, II; 51, 56; 98, 335). Правда, баскійська буржуазія покісно ворожа до національного руху свого народу.

д) Баски дуже *консервативні*. Вони типові традиціоналісти; прихильники колишньої несцентралізованої ще Іспанії. Звідци їхні симпатії до династично-опозиційного «карлізму», що обіцяв «окраїнам» відновлення їхніх краєвих автономій, себто стародавніх «*fueros*». Через це на протязі XIX ст. (у 1834—35 та 1872—76 роках) баски були активним військовим і партизанським чинником в «карлістських» війнах та повстаннях (3; 291—292). Дон Карлос, — контр-претендент на еспанський трон, спеціальною умовою, підписаною в 1839 р. у *Вергарі* (Vergara), зобов'язався відновити «*fueros*» баскійських провінцій в разі своєї перемоги (98; 334).

Басків з «карлізмом» зближує ще їхній фанатичний *католицизм*. Не треба забувати, що фундатор ордену єзуїтів, *Гнат Лойола*, був родом баск і що на баскійській території скупчено сила монастирів та духовенства. Навіть після революції, яка радикально поборює політичний вплив клеру та ліквідує монастирські установи, баски виявили дуже рішучий опір проти цієї релігійної політики Нової Іспанії (20^a; 20^b). Звичайно, що такі риси національної вдачі басків під громадським оглядом не могли придбати симпатії для їхніх визвольних змагань серед республікансько-опозиційних кол еспанського загалу. Якщо суто-республіканський каталанський рух уважається в Мадриді реакційним націоналізмом, та монархо-католицький «*фусеризм*» (від *fueros*) басків трактується здебільшою як політичний анахронізм (3; 299—300). Така політична характеристика басків, як побачимо далі — не відповідає вповні дійсності. Баски, по своїй вдачі, справді дуже консервативні, але не реакціонери. Вони природні *демократи*. Мадридський безоглядний централізм завів їх дочасно на манівці політичної реакції. Нова Іспанія, якщо захоче, зможе завернути їх на шлях демократії швейцарського типу. Для цього серед басків є всі передумовини, а головню великий історичний стаж.

е) Щойно після останніх невдач карлістських заходів у 1876 р., коли баски цілковито програли свою боротьбу проти кастільського державного унітарізму, почалося їхня новочасне національне пробудження (111). Баскійський національний ренесанс пройшов передовсім *мовну* та *наукову* (баскознавчу) фазу свого розвитку. У першу чергу треба було витворити баскійську *літературну* мову. Завдання тим тяжче, що з одного боку ця мова має небагато літературних традицій, а з другого — є дуже діалектично пошматована.

вана у зв'язку з географічним характером Баскії (мовно роз'єднуючий вплив гір). Перша баскійська книга — «*Linguae vasconum primitiae*», віршований співаник, складений манахом *Деченаром* (Descherege), вийшла в 1545 р. у Бордо. Баскійські патріоти нахваляються, що баски мають стародавній національний епос, деє вже від XII ст. Літературна історія довела, що найстарші пам'ятки баскійського письменства датуються щойно з кінця XIV ст. (88; 41, 1).

В XIV ст. баски мали великого поета *Перо Лопез де Аяла*, але він писав виключно кастільською мовою та увійшов отже до історії еспанської літератури*). Так само новочасне баскознавство не має великих традицій в минулому. Одним із видатніших його попередників уважається учений єзуїт *Ларраменді* (1690—1766), автор першої наукової граматики баскійської мови, влучно названої «*El imposible vincido*» («Подужання неможливого») (10, 1449; 102^e, 441; 88).

Спочатку культурно-мовний рух басків був зосереджений в стародавній столиці Наварри — *Памплоні*, де виходив часопис «*Euskara*», спеціально призначений для плекання рідної «мови, письменства та історії» (98; 336). Згодом (після 1893 р.) й у зв'язку з господарським модерним розвитком Баскії, повстали нові осередки цього руху в Більбао, Віторії та Сан-Себастьяні. Почали засновуватися національні товариства, як напр. «*Об'єднання баскофілів*», або «*Баскійське пробудження*».

Слід зазначити, що в справах національних змагань баски були наразі учнями та наслідувачами каталанців. З Каталонії вони запозичили «*Гри Квітів*», що чудову школу національного усвідомлення широкого загалу. В барселонському університеті студював *Арана ета Гоїра* *Sabin* (1865—1903) — батько модерної баскійського націоналізму (102^a). В столиці Каталонії він мав нагоду джерельно ознайомитися з каталанським національним відродженням (22; 172). З Барселони він вертає (в 1887 р.) до рідного Більбао національно свідомим баском. Решту свого життя (помер він передчасно) Арана Гоїра віддає цілковито невтомній праці для національного пробудження свого народу. Широка й дуже різноманітна його діяльність на цім полі. Передовсім Арана Гоїра учений басколог. В 1889 р. він видає еспанську розвідку про «*Початки баскійського народу*» (72). Йому баски завдячують також свій фонетичний правопис. Він є автором цілого ряду історичних та мовознавчих розвідок на баскійські теми. Арана Гоїра був також дуже активним

*) Його можна уважати батьком баскійських *Гоголів*. Багато їх було по обох боках Піренеїв. Тепер особливо видатним серед них є відомий еспанський письменник, філософ і політик та непримиримий *баскофоб* — *Мігел Унамуно*. Баскійські Гоголі, це найсильніший еспанський аргумент проти національного руху басків. «Цей рух — каже *Мадаріяга* — не придбав нікого з видатних басків. Сучасна Еспанія має надміру багато баскійських талантів. Безліч баскійських імен зустрічаємо в індустрії, банках, у перших рядах технічних і вільних професій. Що торкається мистецтва та літератури, можна, мабуть, сказати, що баски тут переважають. Але всі ці люди, без винятку, уважають баскійський націоналізм за явсьє збочення»... (22; 172—173).

громадським і політичним діячем. Він почав організувати політично селянські маси, добачаючи в них живі сили баскійського народу. Одночасно він рішучо поборював молоду винародовлену баскійську буржуазію, ворожу до національно-визвольних змагань свого народу. Під кінець життя стан здоров'я примусив Арана Гоїру усунутися від активної політики. Проте, з його іменем зв'язані початки новочасного баскійського самостійництва, т. зв. «біскаїтаризма» (*vizkaitarrismo*), ідеологічні засади якого він з'ясував у своїй праці — «*Баскія за свою незалежність*» (72^a), де він доводить та захищає свою тезу, що «Баскія є *de jure* нація вільна, лише *de facto* поневолена» (3; 299). Перша баскійська партія повсталала вже після смерті Арана Гоїри в 1906 р. Вона національно консервативна; бореться за старі баскійські традиції, а передовсім за «*fueros*», себто, за краєву самоуправу, за стародавні національні звичаї, громадський устрій, мову та побут. Звичайно, вона щиро її сутокатоліцька (22; 172). Її девіза згучить: «*Бог і старий закон*». Згодом баскійський рух політично диференціювався та модернізувався. Він розпоряджає тепер чималою пресою, здебільшого, правда, в *іспанській* мові*).

Баскійський націоналізм має яскраво *соборницький* характер. Ця засада була покладена в основу національної ідеології Арана Гоїри. Він дав назву для всенаціонального означення мови та руху басків, а саме: «*euzkadi*», яка за останні часи набула загального признання. «Баскійський націоналізм — каже *Алтамира* — був більше доктриною національною, ніж територіяльною; він поширився за іспанські кордони; підтримуючи франко-баскійську іреденту та свої осередки у всіх країнах, де існують більші баскійські колонії» (3; 300). Через це баскійський рух використовував часто *нелегальні засоби* визвольної боротьби. На початку ХХ ст. повсталала таємна «Найвища Рада», що мала своїх представників не тільки у всіх національних баскійських організаціях, але також і у всіх краєвих та муніципальних урядах на території іспанської Баскії (3; 300). Вона організувала баскійську національно-визвольну акцію та керувала нею.

Після світової війни баскійський національний рух дуже поширився та поглибився, але також і модернізувався. В 1918 р. почав виходити перший щоденник баскійською мовою — «*Euzkadi*». Появилися нові літературно-наукові журнали в рідній мові. Повстали нові національні товариства по обох боках Піренеїв. Була закладена «*Академія баскійської мови*», себто, баскійське Наукове товариство, діяльність якого поширена на всю соборну Баскію. В

*) Є дві причини цього ненормального явища, яке при кожній нагоді радо використовують мадрідські баскофоби. Річ у тім, що мадрідська центральна влада вимагає, аби все, що друкується баскійською мовою, давалося одночасно на цензуру в *іспанській* перекладі. Через це з технічних причин баскійські часописи переважно видаються по-іспанськи. Відтак — у басків, щодо мови, є певна аналогія з *ірландцями*. Чимала частина баскійської інтелігенції забула рідну мову, проте є непримиримо націоналістична та іспанофобська, хоча говорить по-іспанському.

1922 р. відбувся спеціальний конгрес, що розглядав справу мовної уніфікації басків (102; 165).

Також з *політичного* боку доводиться констатувати значну активізацію цього руху. Особливо протибаскійські заходи диктатури (1923—1930) дуже розворушили баскійський націоналізм. На думку *М. А. Савеле*, тепер він є «вельми сильним у всіх провінціях», а баскійська національна партія «нині певно є сильніша ніж коли-будь досі» (98; 336). Крім неї існують ще дві інші партії: ліво орієнтована «*Баскійська Акція*» та правої орієнтації консервативна партія «*фуерістів*» (2; 163). В 1931 р. баскійські представники вперше виступали в Женеві на «*Конгресі національних меншостей*», у звіті якого є інформаційне повідомлення про безправне їхнє положення в Старій Іспанії (75). Після революції баски поруч з каталанцями найенергійніше виявили свою волю до національного самоозначення.

е) Для переважаючої більшості басків революція означала не перемогу республіки над монархією, але була довго очікуваним моментом для здійснення їхніх національно-визвольних домагань. На жаль, політично баски розбиті на два ворогуючі табори: *правицю* та *лівицю*. Більш національна є консервативна правиця, менш — ліберально-поступова лівиця. Обидва ці табори *автономістичні*, але «чим далі на ліво, тим більше в ліберальнім таборі підкреслюється доктрина зверхництва центральної влади» (77; 97).

Вибори до еспанської Конституанти проходили в Баскії під знаком власного краевого Статуту, т. зв. *Статуту Естелі*, що мав на увазі «зовсім нове зорганізованя баскійської держави під політичним, адміністративним, економічним і релігійним оглядом та з'ясовував взаємини з центральною владою» (77; 97). Конкретно, баски домагаються власної *автономної держави* в лоні новоіспанської державної спілки. Живим для них прикладом була державно-політична організація Німеччини; особливо ж положення *Баварії* в німецькій державній спілці. Проект баскійського Статуту обіймає чотири історичні провінції, які «творять природну та правну суцільність з власною політичною окремішністю»... та мають отже право на політично-національне самоозначення. У справах краєвих і національних баскійська держава проєктувалася суверенною в середині. Урядовою мовою її має бути *баскійська*, але в шкільництві дозволяється мовний *утраквізм*. Поставлено було також домагання національного *університету*. Проект цього Статуту було складено в баскійським Науковим Т-ві під проводом видатного діяча та політика, *Х. Уркіхо*. Відтак його послано на розгляд баскійських муніципалітетів, де його змінено головню в одній точці: справа релігійна та церковна, яка по первісному пляну належала до компетенції центральної влади, на домагання баскійських самоупрядних об'єднань — була зарахована цілковито до внутрішніх справ автономної Баскії. Конкретно це означало право заключення окремого конкордату з Ватиканом. Скоригований так баскійський Статут був урочисто проклямований в старовиннім місті *Естеля*, як наказ баскійським

послам до революційних Установчих Зборів у Мадриді, куди баски вислали 24 делегатів: 9 від *лівниці* та 15 від *правиці*. Перші зібрали 90.951 голосів; другі — 131.721 (77; 97). Лише об'єднання баскійської правиці прийняло цей Статут без застережень. В серпні 1931 р. спеціальна делегація од 400 баскійських муніципалітетів відвезла цей проєкт Статуту Естелі до Мадриду та урочисто передала його Тимчасовому Уряду. Незабаром, однак, еспано-баскійський конфлікт дуже загострився. Революційна Іспанія не мав довір'я до радикального націоналізму басків правого напрямку. Їхня преса переслідується. В серпні 1931 р. було завішено цензурою 9 баскійських найвпливовіших часописів, у тім числі також «*Euzkadi*». Лідери цього руху опинилися за ґратами. Більшість муніципальних заводів на території Баскії було окуповано еспанським військом. Значні еспанські військові частини було, ніби для маневрів, скупчено навкруги Естелі, отже в районі найактивнішого баскійського націоналізму. Крім цього, два дретноути появилися на баскійському побережжю (20^b; 293). Ситуація ще погіршала після того, коли мадрідська Конституанта висловилася 14 жовтня 1931 р. за розв'язання ордену єзуїтів. На це баскійська правиця відповіла маніфестом, де рішучо протестувала проти цього заходу Установчих Зборів та демонстративно покинула еспанську Конституанту (20^b; 340). Свою увагу вона відтак звернула на пропаганду справи Статуту Естелі в краю. На жаль, баскам не вдалося витворити спільного національного фронту. Після 14 жовтня 1931 р. розійшлися шляхи баскійської правиці та лівниці. Але що ще гірше: в процесі боротьби з приводу Статуту виявився партикуляризм *Наварри*, яка відстоює свої традиційні «*fueros*»; через це не годиться на загально-краєвий Статут для цілої Баскії. Таке становище Наварри пояснюється з одного боку її краєвим сепаратизмом, а з другого тим, що в цій провінції дуже багато «також басків»; звідки політичне її *еспанofільство*, ворогуюче з інтегральним націоналізмом трьох інших провінцій.

20 червня 1932 р. у Памплоні (столиці Наварри) відбулися збори всіх баскійських муніципалітетів, на яких переведено було плебесцит всіх громад у справі Статуту Естелі. Ось його висліди (115¹). Усього голосувало — 549 громад: з них — 354 висловилося *за* Статут; 137 — *проти* й 58 — утрималося від голосування. 972.710 голосів було віддано *за*, 201.936 *проти* й лише 71.040 утрималося. Алава, Гіпúzкоа та Біскаї масово висловилися *за* Статут Естелі й лише Наварра його відхилила.

Фактично це означає розбиття дотеперішньої акції за баскійську автономну державу, а передовсім віддалення розгляду цієї справи в мадрідській Конституанті, де вона мала прийти на порядок денний після ухвалення Каталанського Статуту. Розбиття баскійського національного фронту виявилось вже на згаданих сходинах у Памплоні, де представники трьох інших провінцій (Алави, Гіпúzкоа, Біскаї) рішили скласти новий проєкт *всербаскійського* Статуту й преджити його окремо на розгляд Установчих Зборів.

Через це позиція басків у Мадриді буде ще більш ослаблена. Вона назагал гірша за становище каталанців, які виявили себе 100% республіканцями. Баскійський націоналізм є під закидом монархічних симпатій. Відтак релігійна його непримиримість ускладнює вирішення баскійського питання. Відношення еспанського загалу до національних змагань басків глумливо-призирливе; приблизно таке, як росіян до білоруського руху. Особливо шкодять баскам їхні перевертні в еспанським таборі, що мають провід у баскофобських нападах. З цього боку дуже симптоматична стаття «Гальванізований мрець» на шпальтах «*La Libertad*», що весь час воює проти каталанців та басків (105). Протибаскійська аргументація її автора мало переконуюча й ще менше цікава, проте, вона типова з націоналогічного боку. Отже він передовсім заперечує (покликуючись на авторитет «також баска» *М. Унамуну*), здатність басків до витворення модерної культури взагалі. Він не вірить у націоналізацію молоді баскійської інтелігенції. Його лякає примара баскійської урядової мови у майбутній автономній Баскії. Він наперед передбачає можливий скандал на цім ґрунті в баскійським соймі. Формально його мовою буде «euzkadí», але фактично доведеться говорити там по-еспанськи, бож ніхто з інтелігентів не знає баскійської мови. По суті це *мужицька* мова, нездатна до висловлення обстрактних понять. Для означення цих останніх баски уживають еспанських слів, додаючи до них тільки баскійську кінцівку *ua*; напр.: *civilizacioua*, *socialistua* й т. д. Не знати, через що інтернаціональні вирази як *політика*, *цивілізація* або *соціалізм*, цей фактичний баскофоб вважає національним майном еспанської мови?! Його дратує факт, що в Більбао інтелігенція розмовляє вже по-баскійськи*). Висновок його яскраво висловлений в заголовку статті «*El cadáver galvanizado*» такий, що національно-визвольний рух басків, мовляв, наперед засуджений на поталу, не допоможуть йому поклики на «*sacrosantos fuegos*» або на «столітню незалежність», бо «баскійська мова, це гальванізований труп». Таксамо перед сто роками австрійські німці писали про чехів, а шведи про фінів. Десь за пятьдесят років «живим анахронізмом» буде ця стаття про басків, а «гальванізований мрець» стане національною мовою, з якою доведеться рахуватися Мадриду. Стіхійність та велика активність баскійського руху, дає підстави твердити, що його перемога не підлягає сумніву. Вона є лише питанням політичної тактики, оскільки йде про баско-еспанські відносини та питанням політичної консолідації баскійського національного фронту, бодай на час визвольної боротьби проти Мадриду.

*) Цей автор або не знає, або замовчує, що у середині минулого століття Прага перейшла від німецької до чеської мови; згодом *Гельсінґфорс* заговорив по-фінськомому; ще пізніше, бо у ХХ ст. Рига почала вживати латвійську, Ревель — естонську мову. А після війни Каунас (Ковно) стало мовно литовським; швидко українізуються міста на Вел. Україні. Каталанізується *Барселона* та баскізується *Більбао*, модерна столиця Баскії. Націоналізація міст, це елементарне явище у новітній історії поневолених народів.

24. — Значно менше уваги, ніж питанням каталанському та баскійському, уділює еспанська громадська думка *справі галісійській*, або точніше — *галегській* (la cuestión gallega). Бодай коротенько мусимо також зупинитися тут на ній (**22**; 173—174). Під справою галегською розуміється, звичайно, визвольний рух у провінції Галісії, що займає північно-східню частину Іспанії та в склад якої входять оці чотири провінції: *Коруња*, *Луго*, *Орензе* та *Понтеведра* (**106**; 484). Територіяльно це невелика країна, площею (29.153 km²) майже однакова з Каталонією. Вона має 1.768.000 душ населення (**37**). «Еспанською Бретанню» називають, звичайно, Галісію (**18**; 217). Ця назва дуже влучно характеризує не тільки природу цього краю, але й вдачу його населення. Зрештою, Галісія є країною транзитного типу між Іспанією та Португалією. Її мова ближча до португальської, ніж до еспанської.

Історія знає її як визначену індивідуальність десь від початку VII ст. (**106^a**; 1452). Кельтійського походження населення Галісії найскорше було пороманщене. Галегська мова вважається «найстаршою формою романських мов на (піренейським) півострові» (**14**; 12). Літературно вона випередила еспанську, бо вже в XII ст. була зовсім зформована. На протязі найближчих двох століть вона пережила добу свого «золотого віку». Вплив її поширився по цілій теперішній Іспанії. Підлягали йому також кастильські поети (**22**; 173; **XII**). В поезії взагалі найяскравіше виявилось це старогалегське письменство, що у свою чергу відчуло на собі вплив старопровансальських трубадурів (**14**; 19). Роля Галісії в історії все була більш *культурна*, ніж *політична*; особливо ж після осамостійнення Португалії, коли Галісія мовно самоозначилася на своєму західньому кордоні. В XV ст. почався занепад Галісії, що продовжувався аж до початку XIX ст., відколи датується мовно-культурне її відродження. Шляхи його такі самі, як скрізь по цілому світу: відновлення мови, плекання чого присвячено спеціальні «*Мовні братства**»; відтак урочистості «Гри квітів» з поетичними конкурсами; наукові дослідження на полі рідної історії, побуту, письменства. Головним осередком національних змагань Галісії в старобуле місто *Сант'яго*, де має свій осідок університет та «*Семинар галегських дослідів*», наукова програма якого суто галегознавча (**22**, 174; **42**, 152; **106^a**, 1456/55). Новогалегська література найяскравіше виявилася в *поезії*. Поетеса *Розалія Кастро* (1837—85) вважається найкращим її представником (**106^b**). Збірник її поезії «*Cantares gallegos*» (1872) навіть еспанська критика визнала за один із видатніших літературних творів XIX ст. взагалі, а сама ця поетка користується великою пошаною в цілій Іспанії (**22**; 316—17). Р. Кастро була національним kobзарем свого народу. У своїх «*Галегських піснях*», де домінує *суспільний* тон, вона яскраво змалювала тяжкі злидні рідного краю: «лектура її — каже один еспанський критик — краще ознайомить з галегською справою та харак-

*) Irmandadez dá falla.

тером цієї країни, аніж всі досліди та виклади з цього приводу (106^b; 392).

Галісія назагал країна вбога й не може прохарчувати своє дуже культурне, зрештою, населення. Через це воно масово емігрує поза межі батьківщини. Еміграція є тому тяжким боляком громадського життя цього краю.

Галісія вперто боролася весь час проти мадрідського централізму, захищаючи свої краєві «*fueros*». Востаннє вона повстала зі зброєю в руках у 1846 р. Це повстання було криваво задушене кастильським військом. Одинадцять його провідників розстріляно (106^b). В 1909 р. «*Liga gallega*» поставила цим «мученикам за галегську волю» пам'ятник в Коруні (103). Ця «Галегська Ліга» є національним об'єднанням, що має на меті громадсько-національне самоозначення Галісії, Галегський цей рух виявлявся досі головню у формі краєвого регіоналізму, яскраво *федералістичного* характеру та зосередженого в «*La Federación Regional Gallega*». Його ідеолог В. Ріско — каже у своїй «*Теорії галегського націоналізму*» (107): «нашим завданням є витворення *національної волі*... Галегський рух за останні роки дуже активізується. Його гаслом є: «*Не вільно лишати нічого на завтра!*» (42; 152). Звичайно, після торішньої революції, Галісія відразу зголосила свої краєві домагання. В еспанській Конституанті вона має 35 представників; з них 22 — регіоналісти (55; 536). Восени 1931 р. було закладено спеціальне товариство для пропаганди галегського краєвого статуту, що мав би розглядатися в Установчих Зборах аж після вирішення баскійської справи. 5 липня 1932 р. в Сантьяго відбулися сходина представників громадських і муніципальних установ в справі остаточної редакції проєкту краєвого Статуту для Галісії. Є покищо відкритим питанням чи молодогалегський рух не зорієнтується згодом до *Лісабону*, беручи на увагу не лише мовно-культурне споріднення Галісії з Португалією, але також спільні історичні традиції.

24^a. — На дальшому ще плані стоїть перед Новою Еспанією *справа андалузська*, хоч Андалузія має старі сепаратистичні традиції (22; 183). Територіяльно це одна з найбільших «окраїн» Еспанії. Її площа = 87.570 km², але населення вона має лише 3.562.606 душ (108^b; 405). До складу її належать оці сім провінцій: Алмерія, Кадіз, Кордова, Гранада, Уелва, Хаен, Малаґа та Севілья. Є небагато країн на світі більш від природи обдарованих. Андалузія могла б бути раєм, але фактично (через аграрний фєвдалізм) вона є пеклом для місцевого хліборобського населення. Для Еспанії андалузське питання у навітній добі стоїть головню в площі соціальної, а не в національній. Для неї це передовсім дуже гостра *аграрна* справа.

Хр.-де-Кастро присвятив їй цікаву працю, влучно названу: «*Люди без землі; земля — без людей*. Це — Андалузія, край лятифундій, з одного боку, та безземельного пролетаріяту й масової еміґрації, з другого (39^b). Через це Андалузія є країною постійних селянських рохрухів та своєрідного аграрного анархо-синдикалізму.

Такою себе вона виявила й після революції, коли Севілья стала осередком масового терору (108).

Нас тут Андалузія обходить з *національного боку*. Безумовно, в ній живі ще традиції колишніх краєвих «*fueros*». Більше того, з боку мови та характеру свого населення, Андалузія дуже різниться від Кастилії. Її мова, яку еспанці називають «*andalucismo*» (108^b; II; 405), завдяки арабському впливу, не лише з фонетичного боку, але й щодо її словника, значно відхиляється од кастильської. Вона є щоденною мовою як населення, так і краєвого дуже розвиненого письменства. Тільки в політиці еспанська мова подужала її. Андалузія дала Іспанії одного з провідників революційно-республіканського руху — *Рамона Франка* (16; XVIII). Як андалузец, він від революції хотів двох річей: вирішення *аграрної* справи, що так дошкульно б'є його батьківщину та зорганізованя Нової Іспанії на *федеративних* підставах так, щоб у цій державній спільці Андалузія була *автономною республікою*. Коли революційна Іспанія відкинула федералізм, Р. Франко перейшов до опозиції. Справа краєвого статуту для Андалузії ускладнюється через те, що до неї належать провінції з різними краєвими інтересами. Поки що об'єдналися для статутової акції три округи: *хаенська*, *гранадська* та *алмерська*. В травні 1932 р. у Хаен (Jaén) було ухвалено скласти та подати до Установчих Зборів проєкт андалузького регіонального Статуту (108^a).

Цим властиво вичерпується справа національних змагань у Новій Іспанії. Інші провінції не виявили досі якось конкретно своїх бажань з цього боку. Навіть *Арагонія*, яка відіграла таку історичну роль в колишній Іспанії, на порозі зформування її як великої держави, тепер більш присвячує енергії на поборювання визвольних змагань своєї сусідки Каталонії, ніж дбає про складення свого краєвого статуту.

25. — Лишається ще схарактеризувати відношення *Нової Іспанії* до *національного питання*. Назагал воно — *унітаристичне*. З мало затаюваними централізаційними тенденціями. Є фактом, що революційна Іспанія рішучо відкинула ідею *іберійської федерації*. Конституція еспанської республіки витримана в унітаристичнім дусі. Вона говорить не про *Іспанію*, але про *іспанську націю*, маючи на увазі — еспанську *державу* (42; 173). Підкреслив це в одній із своїх промов *М. Унамуну*, ідеолог «*іспанської душі*» (*alma hispanica*), кажучи: «Держава — це Іспанія; вона також нація»... (42; 194). Нова Іспанія отже продовжує унітаристичну традицію *кадізької* конституції та першої республіки. Вона тільки її трохи модернізує, як це робить, напр., *С. Мадаріяга* у своєму недавньому нарисі історії сучасної Іспанії, де захищає ідею «іспанського універсалізму», вразно месіянстичного характеру (22; 307). *Пр. Занкада*, автор «*Конституційних проблем Іспанії*», відкидає федералізм і автономізм, як політичний анахронізм у післявоєнній добі, коли скрізь, мовляв, перемагає державний унітаризм (41; V; 69). Зрештою, унітаристичний настрій Нової Іспанії яскраво змальовують при-

страстні дебати в Конституанті з приводу автономізму та регіоналізму взагалі, а каталанського та баскійського питання зокрема. З цього боку ще симптоматичнішим є писання мадрідської преси, яка фанатично побороє визвольні змагання та національні домагання еспанських «окраїн» (115). Критичні перестороги на шпальтах щоденника «Luz» відомого публіциста *Азоріна*, який доводить, що державний унітаризм навіть у минулому був данайським дарунком для Іспанії, не знаходять відгомину в громадській молодоеспанській думці. Тим більше доводиться вітати хоча дуже гостру, проте по суті справедливую, «критику еспанської революції» *С. Фалкона*, де автор рішучо відкидає «централізаційний касікізм» молоді еспанської республіки, слушно нагадаючи, що «централізм цілківито та остаточно завалився. Досвід всієї нашої новітньої історії — каже він — його засуджує»... (13; 190). Пересторогою, з якою мала б рахуватися Нова Іспанія, брентить оцей його висновок: «Підтримувати централізм, це значить нищити революцію; зрадити перше її найнагальніше її домагання» (13, 191; 116^a). Майбутність еспанської республіки у великій мірі залежатиме від того, чи вона зрозуміє цю пересторогу, що фактично є наказом сучасної історії. Колиж ні, то легко може статися, що передбачав *Боннафу* в 1926 р. у своєму паризькому викладі, де, критикуючи традиційний мадрідський централізм, уважав можливим, що ця унітаристична політика, яка свідомо нехтує визвольні змагання поневолених іберійських народів, приведе врешті до «відокремлення від Іспанії баскійської та каталанської держави, таксамо незалежних, як Данія, або Бельгія»... (6; 92). Нова Іспанія, як і післявоєнна Європа взагалі, мусять пам'ятати, що новітня історія прямує не до державного унітаризму, а шукає нових державних форм, які б забезпечили національне самоозначення поневолених народів, без чого неможливе політичне замирення сучасного людства.

Прага. 18. VII. 1932.

ЛІТЕРАТУРА IV.

Задля кращої орієнтації читача покажчик літератури до цього розділу довелося скласти трохи інакше, ніж попередні, а саме розділити його на три частини **A** — **C** — **B**. В першій з них, (**A**) наведені загальні джерела про *Іспанію в цілому*; у другій (**C**) подана література до *каталанського питання*, а в третій (**B**) — про *баскійську, галісійську та андалузську* справу. При ревізії тексту цього розділу (навесні 1932 р.) — була використана також новітня література про Іспанію, що після торішньої революції незвичайно зросла по цілому світі. Поруч з самостійними книжними працями, сила цікавого та документального матеріалу появилася на шпальтах щоденної преси, як еспанської, так і європейської. Дещо важнішого з неї було використано при новому опрацюванні цього розділу й зазначено в цім покажчику літератури та в додатку (**D**) до нього. Мала *Соборної Каталонії та Соборної Баскії*, долучені до цього розділу, репродуковані на підставі джерел ч. ч. 46^a та 103.

A.

1. Anuario Estadístico de España 1925—26. Madrid. 1927.
2. Almanach (Etnopolitischer). Wien—Leipzig. 1931.
3. R. Altamira: Historia de la civilización española. Madrid. 1928.
4. Ed. Barry: España y Españoles pointadas por si mismos. Paris.

5. H. v. Beckerath: Spaniens wirtschaftliches und politisches Gleichgewicht (у «Weltwirtschaftliches Archiv». 1931. B. 34. Heft 1).
6. J. Bonnafous: Le fédéralisme dans la Péninsule Ibérique. (У збірнику «L'Europe fédéraliste». Paris. 1927).
7. Dr. K. Braunias: Die Paniberische Bewegung (у час. «Nation und Staat». 1932. IV).
8. G. Mc. Cabe: Spain in revolt (1814—1931). London. 1931.
9. Ant. Corton: El fantasma del separatismo. Valencia. 1903.
10. España. (Окремі: 21. том «Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana», спеціально присвячений опису Еспанії). Barcelona—Madrid. 1923.
11. Espagne. (Нарис про робітничо-соціалістичний рух в Еспанії у звіті для «IV. Congrès de L'Internationale Ouvrière Socialiste». Zürich. 1931).
12. Španělsko. (В інформац. публікації «Státy, politické strany a tisk celého světa»). Praha. 1927.
13. C. Falcon: Critique de la révolution espagnole. Paris. 1932.
14. J. Fitzmaurice-Kelly: Dějiny španělské literatury do konce XVIII. st. Praha. 1912.
15. Al. Fouillé: Le peuple espagnol (в монографії «Esquisse psychologique des peuples européens»). Paris. 1929.
16. An. Germain: La révolution espagnole en vingt-cinq tableaux. Paris. 1931.
17. F. Jean-Desthieux: L'évolution régionaliste. Paris. 1918.
18. P. Jonset: L'Espagne et le Portugal. Paris. (Larousse).
19. K. Korsch: Die spanische Revolution (у час. «Die Neue Rundschau». 1931. IX).
20. V. Kybal: O Španělsku. II вид. Praha. 1928. (З докладною критичною бібліографією еспанологічної літератури).
- 20^a. Його-ж: Španělská republika (у час. «Zahraniční politika». 1931. № 7).
- 20^b. Його-ж: Vývoj náboženských poměrů ve španělské republice (в час. «Naše doba». 1932. №№ 5, 6, 7).
- 20^c. Його-ж: Die katalonische Frage (у «Prager Presse». 1931. № 301).
21. Fl. v. Luschan: Völker, Rassen, Sprachen. Berlin. 1923.
22. Sal. Madariaga: España. Ensayo de historia contemporánea. Madrid. 1931.
- 22^a. Його-ж: Anglais, Français, Espagnols. Paris. 1930.
23. Mañe y Flaquer: El regionalismo. Madrid 1924.
24. An. Marvaud: L'Espagne au XX-ième Siècle. Paris. 1915.
- 24^a. A. Marvaud: La question sociale en Espagne. Paris. 1910.
25. Maspons i Anglassel: Tornant de Ginebra. Barcelona. 1930.
26. A. Meillet: Les langues dans l'Europe Nouvelle. Paris. 1918.
27. A. Nicolas: En Espagne (у «Rev. des Deux Mondes». 1931. I—VII).
28. J. Ortega y Gasset: Der Sinn der politischen Umwälzung in Spanien (в «Europäische Revue». 1931. № 8).
29. J. F. Pastor: Weltanschauung und Geistesleben in Spanien. Breslau. 1931.
30. Fr. Pi y Margall: Las Nacionalidades. IV вид. Madrid 1928.
- 30^a. Його-ж: La republica de 1873. Madrid. 1874.
31. M. C. Poinso: Estétique régionaliste. Paris. 1911.
32. A. Richeux: L'Espagne (у «Monographies Economiques»). Paris. 1930.
33. C. A. Rudesco: Etude sur la question des minorités. Paris. 1929.
34. Comte de Romanos: La république en Espagne (у «Rev. des Deux Mondes». 1931. 15. VII).
35. J. Sauerwein: Spaniens Erwachen (у «Prager Presse». 1931. № 6).
36. F. L. Tesnière: Statistique des Langues de l'Europe (як додаток до II вид. цитованої вище праці Мее про мови в Новій Європі). 1928.
37. M. N. Villaescusa: Las provincias de España — II вид. Madrid—Barcelona.
38. Prof. Dr. W. Winkler: Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten. Wien. 1931.
39. F. W.: Статті мадрідського кореспондента «Frankfurter Zeitung» в 1931 про Нову Еспанію: а) Spanien und Katalonien (з 3/V); б) Die spanische Republik vor neuen Problemen (з 17/V); в) Auf dem Lande in Spanien (з 7/VII) та г) Das spanische Parlament und seine Köpfe (з VII).

40. M. Unamuno: Eu nombre de Su Majestad España (інавгураційна промова, як ректора Саламанського університету (1/X. 1931). — Стенограма в «El Sol» (з 2/X. 1931).
41. Praxedes Zancada: Los problemas constitucionales de España. Madrid. 1930.
- С.**
42. M. F. Almagro: Catalanismo y Republica Española. Madrid. 1932.
- 42^a. Prof. E. Allison Peers: The Liberation of Catalonia (у час. «The Contemporary Review»). 1931. June.
43. V. Almirall i Llozer: Lo Catalanisme. Barcelona. 1886.
44. Bailey W. Diffie: The Catalan movement (у спеціальному числі «The Spanish Revolution» амер. журналу «Current History». N. Y. June. 1931).
45. A. Baumgartner: Die katalonische Literatur (в «Geschichte der Weltliteratur». VII. Freiburg. 1912).
46. P. Blasi: Geografia elemental de Catalunya. II вид. Barcelona. 1931.
- 46^a. Mapa de les terres de la llengua catalana*).
47. Dr. J. Borovička: Katalánsko (у час. «Národnostní obzor». R. II. 1931, č. 1).
- 47^a. Його-ж: Katalánský regionalism. (Тамже. 1932, ч. 3).
48. O. I. Бочковський: Stopami katalánské minulosti a přítomnosti (в час. «Večerník Právo lidu», 1931, ч. 103).
- 48^a. Його-ж: Katalonien und die Ukraine (у віденському час. «Die Völkerbrücke». 1931. № 4).
- 48^b. Його-ж: Каталонія та Україна — у час. «Студнський Вісник». 1931, ч. 5/7.
- 48^c. Його-ж: Франсеск Масія — президент Каталонії (у час. «Студ. Вісник». 1931, ч. 8/10).
49. Catalogna в «Enciclopedia Italiana»... t. IX. Milano—Roma. 1931.
50. D. Dalman: El Spertoj pri Interna Funkciaĵo de la Floroj Ludoj. Barcelona. 1928.
51. G. Dwelshauwers: La Catalogne et le problème catalan. Paris. 1926.
52. J. Esterlich: La question des minorités et la Catalogne. Paris. 1929.
- 52^a. Його-ж: Die Katalonier (у спец. числі «Süddeutsche Monatshefte» — «Die Minderheitenfrage». 1920 № 10).
53. P. Fabra: Grammaire Catalane. Paris. 1928.
54. Fastenrath: Katalanische Troubadours der Gegenwart. Leipzig. 1890.
55. Die Katalanen (у збірнику «Die Nationalitäten in den Staaten Europas»). Wien. 1931.
56. Al. Maceras: Francesc Macià. Barcelona. 1931.
57. An. Marvaud: Le mouvement catalan (у збірнику «Les aspirations autonomiques en Europe». Paris. 1913).
58. Maspons i Anglassel: Punt de vista català sobre el procediment de protecció de les minories nationales. Barcelona. 1930.
59. Moliné y Brazas: La primera vinticinquena dels Jochs Florals. Barcelona. 1913.
60. A. Nancy: La Catalogne et sa lutte pour la liberté. Paris. 1924.
61. L. Nicolau d'Olver: Literatura Catalana. Barcelona. 1917.
62. L'organisation et l'oeuvre de la Mancomunitat de Catalunya. Barcelona. 1923.
63. M. L. Pardo: La Confederación del Ebro. (Nueva politica hidraulica). Madrid. 1930.
64. A. Pikhart: O literatuře katalánské (в час. «Osvěta». Praha. 1906, ч. 1/2).
65. Prat de la Riba: Historia de la nació catalana. Barcelona. 1917: **a**) La nacionalitat catalana. Barc. 1906; **b**) Les Mancomunitats. Barc. 1912; **c**) Cors catalanes. Barc. 1906; **d**) Витяг з його націоналістичних праць, складений та виданий Rovira-i-Virgili'єм в «Enciclopedia Catalana» під заголовком «Nacionalisme». IV; **e**) Біографія Прат де ла Ріва написана M. Esteve: Biografia de don Enric (у «Quaderas d'Estudis». Barcelona. 1917).

*) Нове видання географії Каталонії та «Мапу земель каталанської мови», фрагмент якої (а саме: «Соборна Каталонія» в репродукований в цім розділі), я одержав, завдяки «Institut d'Estudis Catalans» від «Associació protectora de l'Ensenyança Catalana» вже, коли закінчувався друк цієї книжки. Через це додатково складаю на цім місці свою ширшу подяку обом вище згаданим каталанським установам за ці для моєї праці дуже потрібні джерела. Б.

66. *Em. Rippert*: Le Félibrige. Paris. 1924.
 67. *A. Rovira i Virgili*: El nacionalismo catalan. Barcelona. 1917.
 67^a. *Ного-ж*: Historia nacional de Cataluña. Barcelona. 1921.
 67^b. *Ного-ж*: Catalunya i la República. 1931.
 67^c. *Ного-ж*: Combate contra Fantasmas (в час. «Luz». 1931. № 102).
 68. *M. Serra i Roca*: Historia general de Catalunya. Barcelona.
 69. *Al. Thibaudet*: Mistral et la République du Soleil. Paris. 1930.
 70. *Valls Taberner — F. Soldevila*: Historia de Catalunya. I. Barcelona. 1922.
 71. Багато інформаційного матеріалу про Каталонію можна знайти в новій еспано-іберійській Енциклопедії — «*Enciclopedia Universal ilustrada europeo-americana*». На увагу заслуговують оці нариси каталанознавчого змісту: **a)** V. Almirall y Llozer (t. 4); **b)** V. Balaguer (t. 4); **c)** Barcelona (t. 1); **d)** Juego Floralis (t. 28); **e)** Cataluña (t. 12); **f)** Prat de la Riba H. (t. 46); **g)** I. Puig i Cadafalch (t. 48); **h)** Rovira-i-Virgili (t. 52); **i)** J. Verdaguier (t. 67); **k)** An. Guimera (t. 27); **l)** Fr. Pi-y-Margall (t. 44).

B.

72. *Arana eta Goiri'tarr Sabin*: Origines de la raza vasca. Bilbao. 1889.
 72^a. *Ного-ж*: **a)** Biskaya por su independencia. Bilbao. 1892; **b)** El partido carlista y los fueros vascos. Тамже. 1897.
 73. *De Azkue*: Cancionero popular vasco. (Збірник народних пісень; виходить від 1923 р.).
 74. *Ного-ж*: Diccioniarió vasco-español-frances. Bilbao—Paris. 1905—06.
 75. *Die Basken* (у збірнику *Die Nationalitäten in den Staaten Europas*). Wien. 1931).
 76. *Belzunce*: Histoire des Basques. Bayonne. 1847.
 77. *G. Bernoville*: La revendication autonomiste des provinces basques (в «*Illustration*». 1931. 26. IX).
 78. *Ch. H. Besnard*: Les pays basques français. Cognac. 1921.
 79. *J. F. Blade*: Etudes sur l'origine des Basques. Paris. 1869.
 80. *L. L. Bonaparte*: Le verbe basque en tableau. Londres. 1864—69.
 81. *H. B.* (О. І. Бочковський): Baskové a jejich národné-politické snahy (у «*Več. Právo lidu*». 1931, ч. ч. 152 i 158).
 82. *Ar. Campión*: Origines del pueblo escaldun (la parte). 1928.
 83. *L. Colas*: La tombe basque. Bayonne. 1924.
 84. *A. Chappo*: Histoire primitive des Euscariens — Basques. Madrid—Bayonne. 1847.
 85. *C. de Echegaray*: L'idée religieuse dans la famille basque. 1899.
 86. *K. Fedden*: The Basque country. London. 1921.
 87. *P. Harispe*: Le pays basque. (Histoire. Langue. Civilisation). Paris. 1929.
 88. *Literatura vasca* (в Еспан. Енцикл. t. 21).
 89. *M. Hirigoyen*: Noticias historicas y datos historicos de la Noble Valle de Bastán. Pamplona. 1890.
 90. *Inchauspé (Chanoine)*: Le peuple basque; sa langue, son origine, ses traditions, ses caractères anthropologiques. Pau Vignacour. 1891.
 91. *I de Jaurgain*: La Vasconie I—II. Pau. 1892—1902.
 92. *G. Lacombe*: Langue basque (у збірнику «*Les Langues du Monde*», під редакцією *A. Meillet — M. Cohen*). Paris. 1924.
 93. *P. Lafond*: Les Pays Basques. Bordeaux. 1913.
 94. *P. Lhande*: Les pays basques à vol d'oiseau. Bayonne. 1923.
 95. *Ного-ж*: Emigration basque.
 96. *J. Nogaret*: Petite histoire du Pays Basque français. Bayonne. 1923.
 97. *Peña y Goni*: La pelota y los pelotaris. San-Sebastian. 1894.
 98. *H. A. Savelle*: Basque Nationalism (в еспанській числі час. «*Current History*» 1931. June).
 99. *I. de Urquijo*: Les Etudes basques; leur passé, leur présent, leur avenir (у «*Rev. intern. des Etudes Basques*» 1911).
 100. *Fr. von den Velden*: Das Baskische eine afrikanische Sprache (у час. «*Litterae Orientales*». 1931. Heft 48).
 101. *I. Vinson*: Les Basques et les Pays Basques. Paris. 1883.

102. Баскологічні нариси у попередю цитованій еспанській *Енциклопедії*, а саме: **a)** Arana Goiri (t. 5); **b)** Bastán (t. 7); **c)** Vasconia (t. 67).
103. Le Pays Basque français et espagnol (в *«Les Guides illustrés»*, 1926).
104. P. Lotti: Ramuntscho. (Побутовий роман, змальовуючий народне життя басків).
105. P. S. Ortiz de Zarate: El cadáver galvanizado (у *«La Libertad»* з 16 VI. 1932).
106. Galicia (в цитов. еспанській *«Енциклопедії»*, т. 25).
- 106^a. Literatura Gallega (Idem. t. 21).
- 106^b. Los martires de la libertad gallega (в час. *«ABC»* з 27. IX. 1931).
- 106^c. M. Murgula: Historia de Galicia. Coruña. 1891.
- 106^d. F. Tettamany: La revolución gallega de 1846. Coruña. 1909.
107. V. Risco: Teoria do nacionalismo galego. Coruña.
108. Al. Prats y Beltran: Andalucía, roja y negra (низка спеціал. кореспонденцій в *«La Libertad»*, 1932. V—VI).
- 108^a. En Jaén se precupan del Estatut andaluz (в *«El Socialista»*, 1932. 4/V).
- 108^b. I) Andalucía; II) Andalucismo (в *«Есп. Енцикл.»*, т. 5).
- D.**
109. J. Gutiérrez-Ravé: España en 1931 (Anuario). Madrid. 1932.
110. J. Oses Larumbe: La nación catalana no ha existido nunca. Barcelona. 1932.
111. Mandas: Ultima etapa de la unidad nacional los fueros Vascongados en 1876. Madrid 1924.
112. L. H. Alfonso: El Estado nacional y los Estatutos regionales (в *«La Libertad»*, 1932. 15/V, 4/VI i 24/VI).
113. Azorin: **a)** Historia; **b)** Diversidad; **c)** 1232; **d)** Llamita; **e)** Miedo (в *«Luz»*, 1932. V/VII).
114. P. Mata: Tactica catalanista (в *«ABC»*, 1932. 24/VI).
115. *Матеріали до каталанського та баскійського Статуту*: **a)** Texto del dictamen sobre el Estatuto de Cataluña (в *«Luz»*, 1932. № 27); **b)** Discurso del jefe del gobierno sobre el Estatuto (в *«Luz»*, 1932. 28/V); **c)** L. Astrana Marin: El discurso triste de Azaña (в *«La Libertad»*, 1932. 7/VI); **d)** El Estatuto ante el plebescito y ante las Cortes (в *«Luz»*, 1932. 25/VI); **e)** El primer artículo del Estatuto (в *«Luz»*, 1932. 7/V.); **f)** D. Rin: La Hacienda y el Estatuto Catalán (в *«La Libertad»*, 1932. 16/VI); **g)** La aprobación del artículo secundo (в *«Luz»*, 1932. 24/VI); **h)** An. Royo Villanova: Macià jefe del Estado (в *«ABC»*, 1932. 2/VII); **i)** C. Zalin-skiin: Цікаві аргументи (*«Діло»*, 1931, ч. 186); **j)** tr (Dr. G. Winter): Samospráva Katalonie (у *«Právo lidu»*, 1932. № 94); **k)** An. Velarde: El gobierno ante el problema cotalanista (в *«La Libertad»*, 1932. 5/VI); **l)** J. Cartrillo: I) Estatuto de Catalunya; II) El hecho catalán (в *«La Libertad»*, 1932. 3 i 14/VI); **m)** Navarra rechaza el Estatuto Vasco (в *«La Libertad»*, 1932. 21/VI); **n)** R. de Maeztu: El Estatuto de las Vasconadas (в *«ABC»*, 1932. 28/V).
116. El Conde de Gimeno: De como Francia mato en sa tierro el catalán (в *«ABC»*, 1932. 6, 13/VII).
- 116^a. Ph. Robinson: Reflections on the Spanish Revolution (в *«The Nineteenth Century»*, 1932. № 666).

ЗМІСТ.

Стор.

Передмова 7

1. Світова війна і національне питання. 2. Національне пробудження кольорового людства. 2. Національна асиміляція у світлі історії та критика 4. Змалювання сучасного національного процесу є завданням цієї праці. 5. Її призначення та характер. 6. Рахунок, як мета й синтез світових та національних прямивань сучасного людства.

I. Боротьба лужицьких сербів за національне буття . . . 12

1. Серболужицане як нація в мініятурі. 2. Із історії германізації серболужицького народу. 3. Початки національного пробудження серед лужицьких сербів. 4. Територіальні втрати лужичан і сучасна Лужиця. 5. Лужичане у світлі статистики. 6. Внутрішнє пошматування Лужиці й лужичан. 7. Національне відродження лужицьких сербів. 8. Відгомін революції 1848 р. в Лужиці. 9. Славянофільство лужичан та зацікавлення серед славян долею лужицького народу. Культурно-національні надбання лужичан у старолужицькій фазі їхнього руху. 10. Молодолужицькі прямивання та досягнення. 11. Лужичане й світова війна. 12. Національно-політичні прямивання лужичан після упадку Центральних Держав. 13. Лужицька справа та Мирової конференції. 14. Національні прямивання лужичан після Мирової конференції. 15. Культурно-господарська праця лужичан після війни: а) оживлення літературного руху; б) наукові досягнення; в) лужицьке мистецтво (музика й малярство); г) господарські заходи та надбання; г) громадсько-організаційний рух. 16. Чеська допомога лужичанам і ворожість Німеччини до їхніх національних прямивань (занедбання школи та церкви). Скрутне положення лужичан. Їхня віра у власні сили. **Література I.**

II. Ісландія та ісландці 39

1. Край та національна вдача ісландців. 2. Населення Ісланду: огляд націо-демографічний. 3. Нарис політичної історії Ісланду: чотири головні доби цієї історії. Колонізація Ісландії. 4. Первісна громадська і політична її організація (Althingi). 5. Ісланд під пануванням Норвегії та Данії. 6. Новочасне національне пробудження ісландського народу; *Йон Сігурдссон* та початки самостійницької боротьби. 7. Огляд ісландської культури; старе письменство: красне та наукове. 8. Новоісландське культурно-національне та літературне відродження. 9. Політична боротьба за самостійність Ісландії. Персональна унія з Данією. 10. Молодоісландські національно-культурні та літературні прямивання й надбання. 11. Організація освіти, науки та шкільництва. 12. Новочасне громадське життя на Ісландії: а) преса; б) політичні партії (Althingi); в) організаційний рух; г) робітничий рух; г) боротьба проти алкоголю. 13. Господарський розвиток та положення Ісландії: а) хліборобство та агрикультурні заходи; б) скотарство (кооперативний рух); в) рибальство; г) сучасний промисловий розвиток і ремісництва; г) торгівля і кооперативний рух; д) гро-

шові установи та торговельно-промисловий розвиток (експорт та імпорт); **е)** комунікація; **є)** Ісланд і проблема малого народу. **16.** Самостійна Ісландія; її прямування та надбання: **а)** суспільно-охоронні заходи; **б)** кодифікація та уніфікація законодавства; **в)** заходи щодо поглиблення та поширення культури; **г)** мистецтво у минулому й сучасному. **17.** Ювілей тисячоліття ісландської державності та парламентаризму. **18.** Націологічне значіння ісландського питання. **Література II.**

III. Бельгія та флямандське питання 81

1. Бельгія з національного боку. **2.** Мовний кордон в Бельгії та національна статистика. (Двомовна чи одномовна Бельгія?). **3.** Населення й територія Бельгії. (Націо-краєвий її дуалізм попри господарську єдність). **4.** Загальна характеристика історії флямандського народу. **5.** «Золотий вік» флямандської історії: **а)** про старофлямандську мову та письменство; **б)** шляхи формування флямандського народу; **в)** розцвіт Фляндрії під бургундським пануванням. **6.** Доба еспанського панування в Нідерляндах та боротьба проти нього. **7.** Фляmano-голяндська національна сепарація. **8.** Флямандці під австрійським пануванням. **9.** Французький режим в Бельгії. **10.** Сполучені Нідерландські Штати. **11.** Революція 1830 р. та осамостійнення Бельгії. **12.** Початки флямандського національного відродження та його батько *I. Ф. Вілемс*. **13.** Економічний момент в національній проблематиці флямандського руху. **14.** Представники і надбання новофлямандської літератури: **а)** *Г. Консьянс*; **б)** на переломі старої і новофлямандської фази у флямандським письменстві (театр); спроби шкіл у новофлямандським письменстві; **в)** західно-флямандський мовно-літературний партикуляризм та *Гвідо Гезелле*. **15.** Флямандські Гоголі та гоголівська дилема в культурнім життю поневоленої нації. **16.** Політично-громадські надбання флямандського руху в другій половині XIX ст. **17.** Теорія й практика флямандської національної рівноправності. **18.** Організаційні форми флямандського руху: **а)** громадські та студентські товариства національного і культурного характеру; **б)** організації всенідерландського напрямку; **в)** фахові й наукові товариства та конгреси; **г)** університетська справа та спеціальні організації по зв'язку з нею; **г)** економічні товариства; **д)** професійне об'єднання службовців; **е)** мистецькі і пластуцькі товариства **є)** організаційне об'єднання. **19.** Національне пробудження французької Фляндрії. **20.** Флямандське жіноцтво та флямандський рух. **21.** Спроби організації флямандської національної партії (гурток «*Van Nu en Straks*»). **22.** Бельгія та флямандці після вибуху світової війни. **23.** Німецький окупаційний режим і флямандська справа. **24.** Флямандські національні змагання та надбання підчас світової війни. **25.** Флямандські активісти та активізм (характеристика pro і contra). **26.** Нова Бельгія та флямандське питання. **27.** Д-р А. Бормс та його справа. **28.** Як політично реагують валонський та флямандський табори на «бельгійську кризу»? **29.** «Бельгійський компроміс» — його мета, зміст і значіння. **30.** Минуле й сучасне флямандського руху та його перспективи. **31.** Новітня господарсько-громадське відродження Фляндрії. **32.** Валонський активізм та флямандська справа. **33.** Останні мовні реформи у Бельгії: **а)** в армії; **б)** у шкільництві; **в)** в юстиції; **г)** в адміністрації. **34.** Політика обдурювання історії в державним самогубством. **Література III.**

IV. Каталонський рух та баскійське питання в Іспанії . . . 175

1. Іспанська держава під національним оглядом. **2.** Каталонія з краєзнавчого боку. **3.** Культурний та господарський розцвіт Каталонії в минулому. **4.** Політичний занепад Каталонії та її боротьба проти

кастільського централізму 5. Національне відродження каталанського народу та каталансько-провансальські взаємини. 6. Політичні прямивання в новокаталанським русі. 7. Манреська програма (*Bases de Manresa*). 8. Каталанські змагання за національно-краєву автономію. 9. «*Mancomunitat*» — її організація. 10. Розвиток каталанської національної проблеми підчас світової війни. 11. Нові автономістичні змагання та проєкти каталанської автономії. 12. Заходи й досягнення каталанської «*Mancomunitat*». 13. Еспанська диктатура та ліквідація «*Mancomunitat*». 14. Занепад диктатури та доля Каталонії. 15. Культурно-національні досягнення сучасної Каталонії: а) література; б) музика, національна пісня й танок; в) архітектура та будівельне мистецтво; г) скульптура; г) малярство та сучасне мистецтво взагалі; д) значіння релігії в громадському життю Каталонії; е) новочасні досягнення каталанської науки. 16. Господарський розвиток Каталонії: а) хліборобство; б) промисловість; в) торгівля. 17. Каталанці та Союз Народів. 18. Каталанський погляд на справу національних меншостей. 19. *Франсеск Масія* — провідник каталанської визвольної боротьби (*el cabdill català*). 20. Сан-Себастьянський пакт. 21. Каталонія й революція. 22. Справа «Каталанського Статуту». 23. Питання баскійське: а) хто такі баски? б) з приводу їхньої історії; в) громадський устрій басків; г) доля французьких басків та їхнє національне пробудження; г) Еспанська Баскія з боку мовного, популяційного, господарського та суспільного; д) національне відродження еспанських басків: *Арана Гоїра* та баскійські нац.-визвол. змагання (*el vizcainarismo*); е) баскійська справа після революції та боротьба басків за їхня національне самоозначення. 24. Справа галісійська (*la cuestión gallega*) та андалузська. 25. Нова Еспанія й національна проблема. **Література IV.**

Зміст	250
Table des matières (résumé)	253

Мапи:

- I. Лужиця. II. Іст'янд. III. а) Королівство Бельгія; б) Соборна Фляндрія.
IV. а) Соборна Каталонія; б) Соборна Баскія.

H. O. Bočkovsky, professeur agrégé.

École polytechnique ucraïnienne.

Poděbrady. Tchécoslovaquie.

Table des matières (résumé).

	Page
Avant-propos	7
<p>1. La guerre mondiale et le problème national. 2. Le réveil national des peuples de couleur. 3. L'assimilation nationale au point de vue de l'histoire et de la critique. 4. Ce livre expose le processus de la nationalisation contemporaine. 5. Son but et sa méthode. 6. <i>Pax humana</i> comme but et synthèse des aspirations nationales de l'humanité contemporaine.</p>	
I. La lutte des Serbes de Lusace pour leur existence	12
<p>1. Les Serbes de Lusace — modèle d'une nation <i>en miniature</i>. 2. Sur la germanisation des Serbes de Lusace. 3. Les préludes du réveil national chez les Serbes de Lusace. 4. Leurs pertes territoriales et la Lusace contemporaine. 5. Les Serbes de Lusace au point de vue statistique. 6. L'atomisation intérieure de la Lusace et de son peuple. 7. La renaissance nationale des Serbes de Lusace. 8. Les aspirations slavophiles dans la Lusace et l'intérêt manifesté pour elle parmi les Slaves. 9. Les progrès de la culture nationale chez les Serbes de Lusace pendant la première période de sa renaissance. 10. Contre-coup de la révolution de 1848 en Lusace. 11. Les aspirations et le progrès de la «Jeune Lusace». 12. Les Serbes de Lusace et la guerre mondiale. 13. Les aspirations nationales et politiques en Lusace après l'effondrement des puissances centrales. 14. La question des Serbes de Lusace et la Conférence de la Paix. 15. Les aspirations nationales en Lusace après la guerre. 16. Les efforts culturels et économiques après la guerre: a) le rétablissement du mouvement littéraire; b) les progrès scientifiques; c) l'art lusacien (musique et peinture); d) les efforts et les progrès économiques; e) les formes typiques de l'organisation du mouvement lusacien au point de vue sociologique. 17. L'amitié et le secours des Tchécoslovaques et l'animosité de l'Allemagne contre le mouvement lusacien. La décadence des écoles et de l'église nationales en Lusace. La situation précaire des Serbes de Lusace; leur confiance en eux-mêmes. Bibliographie I.</p>	
II. L'Islande et les Islandais	39
<p>1. Le pays et le caractère national des Islandais. 2. La population de l'Islande au point de vue natiographique. 3. Esquisse de l'histoire politique de l'Islande: ses quatre périodes principales. La colonisation de l'Islande. 4. L'organisation sociale et politique de ce pays au début de son histoire (<i>Althingi</i>). 5. L'Islande sous la domination de la Norvège et du Danemark. 6. Le réveil national du peuple islandais. <i>Jón Sigurdsson</i> et le commencement de la lutte pour son indépendance. 7. Aperçu général de la culture islandaise: l'ancienne littérature et les sciences. 8. Le réveil néo-islandais de la culture et de la littérature na-</p>	

tionales. 9. La lutte politique pour l'indépendance de l'Islande. 10. Les aspirations et le progrès de la «*Jeune Islande*» dans le domaine de la culture et de la littérature nationales. 11. L'organisation de l'enseignement, de la science et de la culture. 12. La vie contemporaine en Islande: a) la presse; b) les partis politiques; c) les organisations nationales; d) le mouvement ouvrier; e) le mouvement antialcoolique. 13. L'évolution et la situation économique de l'Islande: a) l'agriculture; b) l'élevage du bétail et la coopération; c) la pisciculture; d) l'industrie et les métiers; e) le commerce; f) le mouvement coopératif; g) les finances et l'évolution commerciale (les exportations et les importations); h) les communications; i) l'Islande et le problème de la «petite nation». 16. L'Islande indépendante; ses aspirations et ses succès: a) la prévoyance sociale; b) la codification et l'unification législatives; c) la popularisation de la culture; d) l'art islandais des temps passés et modernes. 17. Le millième anniversaire du parlementarisme islandais. 18. Le problème islandais au point de vue sociologique. **Bibliographie II.**

III. La Belgique et la question flamande 81

1. La Belgique au point de vue natiologique. 2. La frontière linguistique en Belgique et la statistique nationale. (La Belgique est-elle bilingue ou monoglotte?). 3. La population et le territoire de la Belgique. (Le dualisme national et territorial de ce pays et son unité économique). 4. La caractéristique de l'histoire flamande. 5. Son «siècle d'or»: a) sur la langue et la littérature flamandes anciennes; b) les étapes de la formation de la nation flamande; c) l'épanouissement général de la Flandre sous la domination bourgonde. 6. L'époque de la domination espagnole aux Pays Bas et la lutte contre elle. 7. La Flandrie et la Hollande se séparent. 8. Les Flamands sous le régime autrichien. 9. Le régime français en Belgique. 10. Les Provinces — Unies Néerlandaises. 11. La révolution de 1830 et la création de la Belgique indépendante. 12. Le réveil national des Flamands et son «père» — *J. F. Willems*. 13. L'élément économique dans l'idéologie nationale du mouvement flamand. 14. Les pionniers de la littérature néoflamande et leurs succès: a) *H. Conscience*; b) la période transitoire de la littérature flamande; c) le particularisme littéraire west-flamand et *G. Geselle*. 15. Les «Gogols» flamands et le dilemme de Gogol dans le développement de la culture des peuples opprimés. 16. Les succès politiques du mouvement flamand à la fin du siècle passé. 17. La théorie et la pratique de l'égalité nationale en Belgique. 18. Les formes d'organisation du mouvement flamand: a) les organisations nationales en général; b) les organisations pannéerlandaises; c) les sociétés spéciales et les congrès scientifiques; d) le problème de l'université flamande; e) les organisations économiques; f) professionnelles; g) les sociétés artistiques et sportives; h) les organisations centrales. 19. Le réveil national de la Flandre française. 20. La femme flamande et le mouvement flamand. 21. Les essais d'organisation d'un parti national flamand (*Van Nu en Straks*). 22. La Belgique et les Flamands après que la guerre mondiale eut éclaté. 23. L'occupation allemande et la question flamande. 24. Les aspirations et les succès nationaux en Flandre pendant la guerre. 25. Les activistes flamands et leur activisme (sa caractéristique *pro et contra*). 26. La Belgique Nouvelle et la question flamande. 27. Dr. A. Borms et son affaire. 28. Comment les Wallons et les Flamands réagissent ils à «la crise belge»? 29. «*Le compromis belge*» des socialistes: son but, sa base et son rôle. 30. Le passé et le présent du mouvement flamand et ses perspectives. 31. La phase nouvelle de la renaissance politique et économique en Flandre. 32. L'activisme wallon, et la question flamande. 33. Les dernières réformes linguistiques en Bel-

sique: **a)** dans l'armée; **b)** dans l'enseignement; **c)** dans la justice; **d)** dans l'administration. **34.** L'état ne peut pas falsifier l'histoire pour violenter une nation opprimée sans risquer de commettre un suicide — tel est le sens moral de la lutte belgo-flamande. **Bibliographie III.**

IV. Le mouvement catalan et la question basque en Espagne . 175

1. L'Espagne au point de vue natiologique. 2. Les pays de la Catalogne. 3. L'épanouissement culturel et économique de la Catalogne dans son passé. 4. Son déclin politique et sa lutte contre le centralisme madrilien. 5. La renaissance nationale de la Catalogne et la solidarité catalano-provençale. 6. Les aspirations politiques du mouvement catalan. 7. *Bases de Manresa*. 8. L'autonomisme des Catalans. 9. La «*Mancomunitat*» — son organisation. 10. Le développement de l'idéologie catalane pendant la guerre mondiale. 11. Leurs efforts autonomistes et les projets de l'autonomie de la Catalogne. 12. L'oeuvre de la «*Mancomunitat*». 13. La dictature en Espagne et la suppression de la «*Mancomunitat*». 14. Le déclin de la dictature et le sort de la Catalogne. 15. L'évolution nationale de la Catalogne contemporaine: **a)** la littérature; **b)** la musique, les chansons et la danse nationales; **c)** l'architecture; **d)** la sculpture; **e)** la peinture et l'art en général; **f)** l'importance de la religion dans la vie de la Catalogne; **g)** les progrès de la science catalane. 16. Le développement économique de la Catalogne: **a)** l'agriculture; **b)** l'industrie; **c)** le commerce. 17. Les Catalans et la Société des Nations. 18. Le point de vue catalan sur la question des minorités nationales. 19. *Francesc Macià* — «*el cabdill català*». 20. El pacto de San Sebastián. 21. La Catalogne et la révolution. 22. El Estatuto catalán. 23. *La question basque*: **a)** que sont les Basques? **b)** à propos de l'histoire des Basques; **c)** l'organisation sociale des Basques; **d)** le sort des Basques français et leur réveil national; **e)** les Basques espagnols au point de vue linguistique, démographique, social et économique; *Arana eta Goiri'tarr Sabin* — et le mouvement national basque (*el vizcainismo*); **g)** la question basque après la révolution; la lutte des Basques espagnols pour leur affranchissement national. 24. Le problème galicien (*la cuestión gallega*) et la question andalouse. 25. L'Espagne Nouvelle et le problème national. **Bibliographie IV.**

Cartes:

I. La Lusace. II. L'Islande. III. **a)** Le royaume de Belgique; **b)** La Flandrie ethnographique. IV. **a)** Pays de langue catalane; **b)** Les sept provinces des pays basques.

Готуються до друку праці того ж автора:

НАРОДИ НЕ АСИМІЛЮТЬСЯ.

Передмова. I. Кельти в минулому. II. Новокельтське національне відродження й панкельтизм. III. Визвольна боротьба Ірландії. IV. Національні змагання Кімрів (в Уельсі). V. Кельтійські прямування в Шотландії. VI. Національне пробудження бретонців. VII. Відродження народу Агасфера, (Палестина й сіонізм). VIII. *Реторомани* — найменший народ, що не хоче вмерти.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПРОБУДЖЕННЯ КОЛЬОРОВОГО ЛЮДСТВА.

Біла раса й кольорове людство. I. Сун-Ят-Сен і Молодий Китай. II. Національна боротьба Індії. III. Новогипетський рух у країні фараонів. IV. Національна трагедія американських негрів. V. Європеїзація новозеландських маорів (Від канібалізму до наймодернішого парламентаризму). VI. Кольоровий панрасизм і панконтиненталізм. (Пан - Азія. Пан - туранізм. Пан - іслямізм. Пан - Африка). VII. Кемаль Паша і Молода Туреччина.

УКРАЇНА ЯК СВІТОВА ПРОБЛЕМА.

Національна проблематика українського самостійництва. I. Україна — Європа — Азія. II. Україна — Москва — Польща. III. Україна та Євразія. IV. Україна й Паневропа. V. Большевизм і українське самостійництво. VI. Світове значіння українського питання з гео-політичного боку. VII. Через самостійну Україну до замирення Сходу Європи.

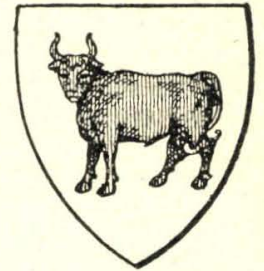
Адреса видавництва «ОБРИЙ»: *Viktor Sapický*. *Ukrajinská hospodářská akademie. Poděbrady. Tchecoslovaquie.*

Там же можна набувати:

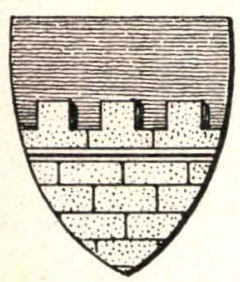
О. І. Бочковський: Масарик, національна проблема та україн. питання. Ц. 45 кч.
Його-ж: Національне пробудження, відродження, самоозначення. Ц. 10 кч.
Його-ж: Нарід — собі. Ц. 3 кч.

Ціна 50 кч. або \$ 1.50.

МАПА ЛУЖИЦІ.

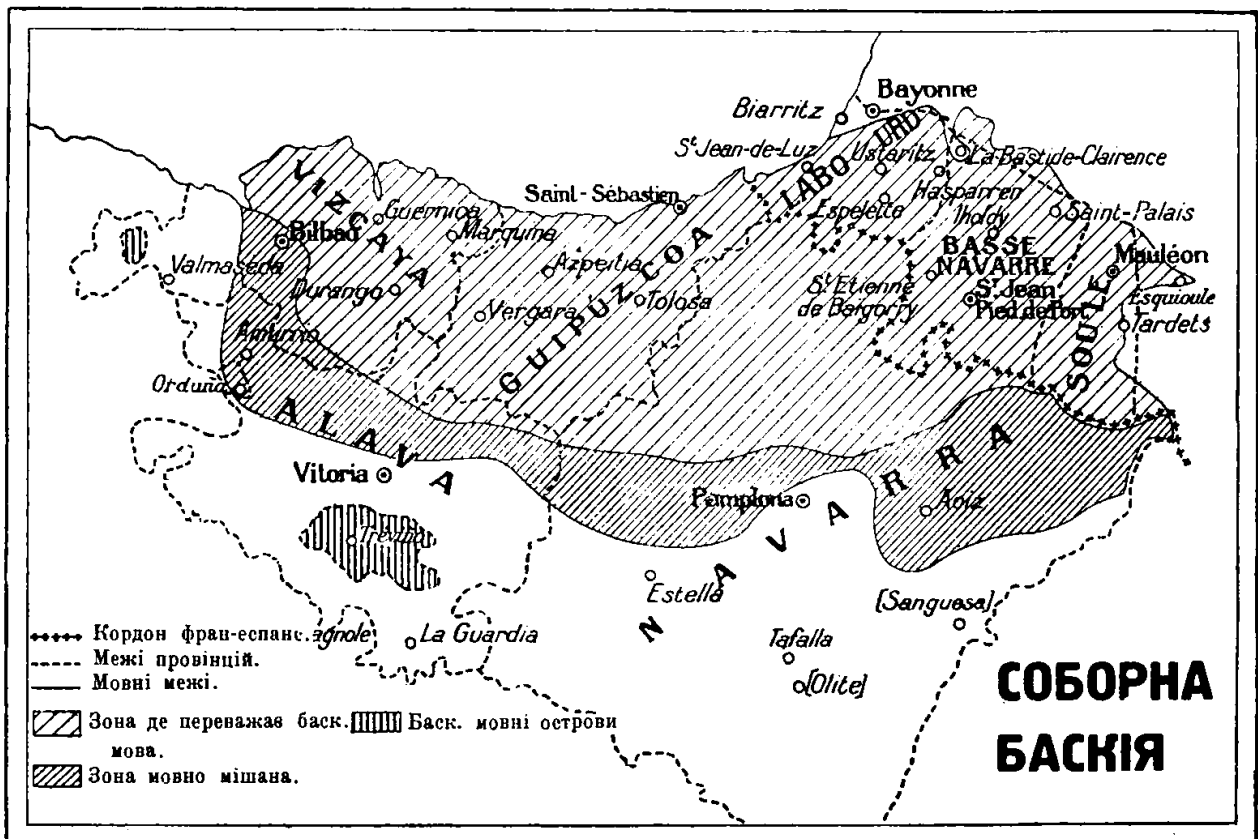
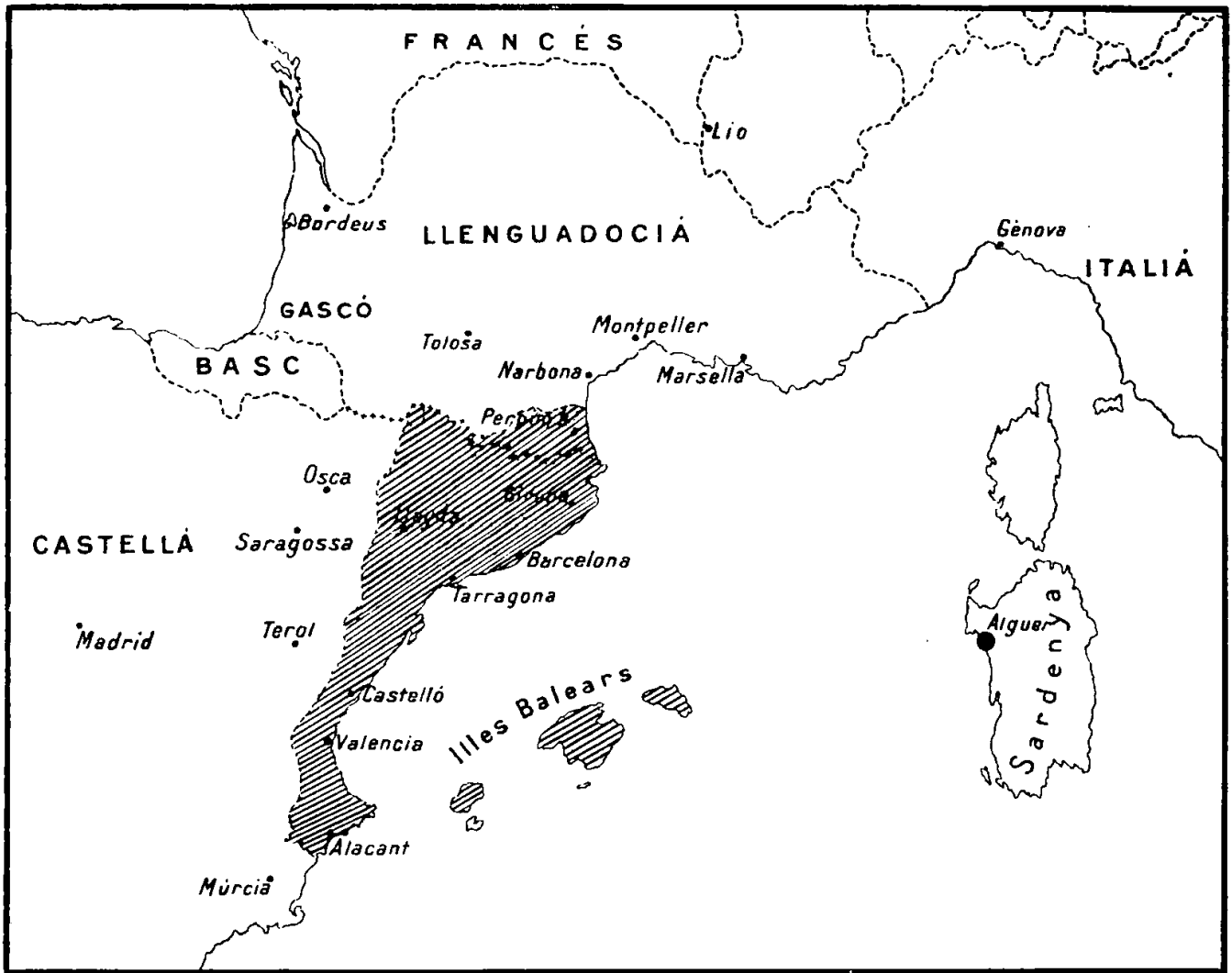
Герб Дол. Лужиці.

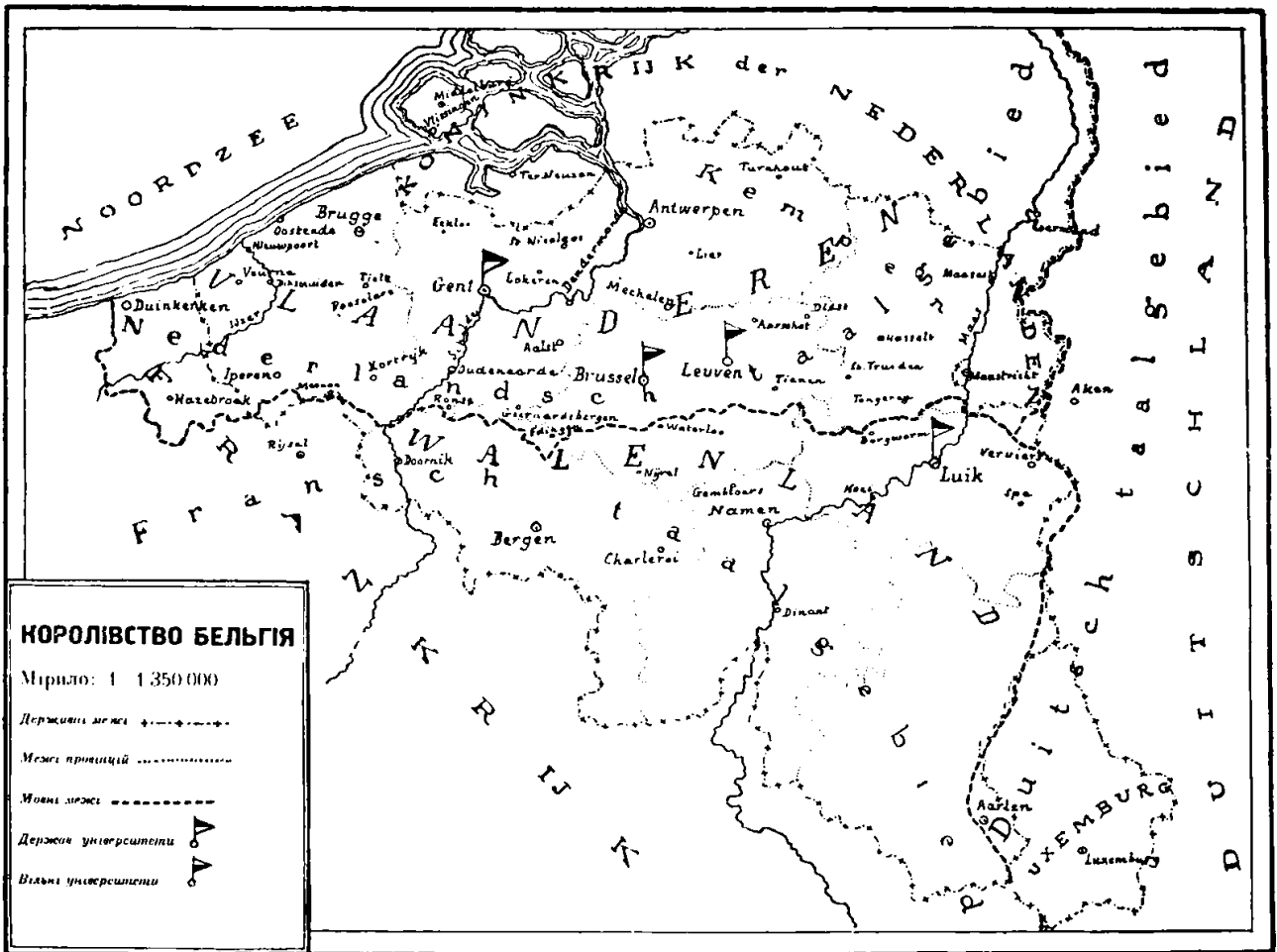

Герб Гор. Лужиці.

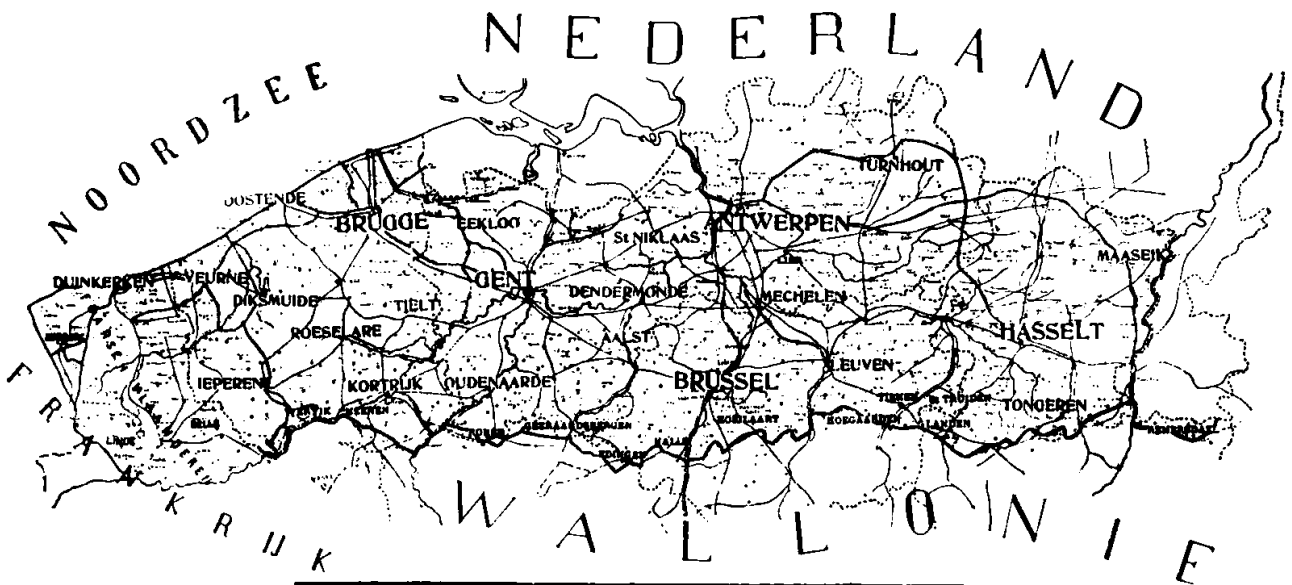
ПОЯСНЕННЯ:
 - - - - Межі крави. - - - - Межі старої Лужиці.
 - - - - „ сучасн. Лужиці „ мовні.
 - - - - Межі повітові.
 Мірило 1 : 1,000,000.

СОБОРНА КАТАЛОНІЯ.

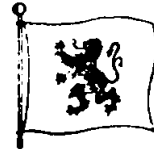

СОБОРНА ФЛЯНДРІЯ.

VLAANDEREN

ІСЛЯНД
 накресав
 С. ЕПТЕРСОН
 АНГЛІЙСЬКІ МІЛІ:
 0 10 20 30 40 50 60
 КІЛОМЕТРИ:
 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100

- рослинність в низині
- верховина
- гори на верховині
- ледовики
- річки
- мости
- місто
- село
- церква
- хутір
- висота в метрах
- дороги

14° Long West 15° of Greenwich

16° 17° 18° 19° 20° 21° 22° 23° 24°

64° 65° 66°

О. І. БОЧКОВСЬКИЙ: БОРОТЬБА НАРОДІВ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ